

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Науково-економічний
та суспільно-політичний журнал

Заснований у 2004 році

2/2007

IDSD

Київ 2007

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії, соціальної економіки, праці, зайнятості та соціально-трудових відносин.

Широко висвітлюються питання сучасних реалій та перспектив демографічної політики, парадоксальність проблем сучасної дітородної активності населення України, сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності та тривалості життя, підвищенні доступності та якості освіти як одного із шляхів пом'якшення демографічної кризи. Досліджуються демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи, міграції населення країн Центральної Європи та Балтії після розширення ЄС. Розглядаються еволюція факторів соціально-економічного розвитку, теоретичні питання соціальної інфраструктури на етапі формування глобалізованої економіки, проблеми взаємозв'язку продуктивності і якості праці в умовах соціально орієнтованої економіки та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1–15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: *С.І.Пирожков* — доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *Е.М. Лібанова* — директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *В.В. Онікієнко* — доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: *О.В. Макарова* — доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор, кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., к.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курило І.О., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Левчук Н.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Лісогор Л.С., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Позняк О.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Саріогло В.Г., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Стельмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Черенько Л.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г. О. (технічний секретар редакційної колегії)

Всі видання журналу в електронному варіанті розміщені на сайті ІДСД НАНУ: <http://www.idss.org.ua>

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

О.М. ПАЛІЙ,
*кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ*

Дослідники демографічних процесів небезпідставно вважають, що трансформаційні процеси, які відбувалися у суспільно-політичному та економічному житті країн так званої “перехідної економіки” мали відчутний вплив на демографічну ситуацію. Саме на соціально-економічні негаразди посиляється багато хто з учених, намагаючись пояснити причини демографічної кризи, яка глибоко вразила українське суспільство і продовжує руйнувати природну основу нації [1]. З цього погляду цікаво було б дослідити розвиток демографічних процесів у інших країнах колишнього соціалістичного табору, яким довелося пережити подібні трансформації та більшою або меншою мірою відчувати їхні негативні наслідки, а також спробувати з’ясувати спільні та відмінні риси демографічного розвитку постсоціалістичних країн, включно з Україною, та причини відмінностей.

Для вивчення і порівняння було обрано найближчі країни-сусіди України – Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Болгарію, Румунію, країни Балтії, а також Росію. Серед них є і великі за територією та чисельністю (не рахуючи Росії), і зовсім маленькі.

Таблиця 1

Показники демографічного розвитку у 2006 році

Країна	Загальна середня чисельність населення, млн. осіб	Народжених на 1000 населення	Померлих на 1000 населення	Сальдо міграції на 1000 населення	Сумарна народжуваність	Дитяча смертність	Середня тривалість життя при народженні, років		Частка населення віком більше 65 років, %
							чоловіки	жінки	
Болгарія	7,7	9	15	0	1,4	10,4	69	76	17
Естонія	1,3	11	13	0	1,5	6	66	78	17
Латвія	2,3	9	14	0	1,3	7	67	77	17
Литва	3,4	9	13	-3	1,3	7	66	78	15

Продовж. табл. 1

Країна	Загальна середня чисельність населення, млн. осіб	Народжених на 1000 населення	Померлих на 1000 населення	Сальдо міграції на 1000 населення	Сумарна народжуваність	Дитяча смертність	Середня тривалість життя при народженні, років		Частка населення віком більше 65 років, %
							чоловіки	жінки	
Польща	38,1	10	10	0	1,3	6,4	71	79	13
Румунія	21,6	10	12	-1	1,3	17	68	75	14
Росія	142,3	10	16	+1	1,3	11	59	72	14
Словаччина	5,4	10	10	+1	1,3	6,8	70	78	12
Угорщина	10,1	10	13	0	1,4	6,1	69	77	16
Україна	46,8	9	17	0	1,2	10	62	74	16
Чехія	10,3	10	11	+4	1,3	3,4	73	79	14

Джерело: PRB 2006 World Population Data Sheet, Держкомстат

Навіть побіжний погляд на наведені вище демографічні характеристики дає змогу помітити вражаючу однотайність, якщо це стосується показників народжуваності. Таке спостереження приводить до висновку, що параметри демографічних процесів не скрізь і не повною мірою залежать від економічного розвитку, який демонструє значні відмінності між країнами у статисті та динаміці (рис. 1).

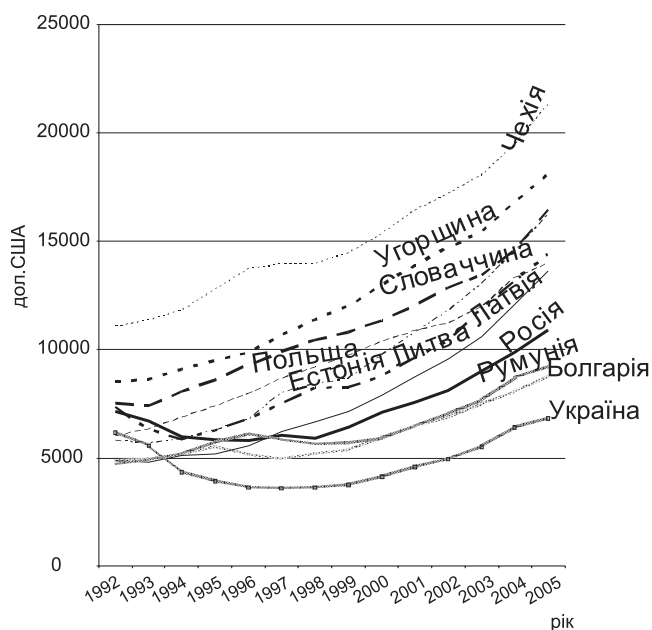

Рис. 1. ВВП на душу населення у доларах США за паритетом купівельної спроможності

Джерело: United Nations Statistics Division <http://unstats.un.org/unsd/default.htm>

У той самий час всі інші індикатори демографічного розвитку також значно відрізняються. Зокрема, рівень постаріння коливається від 12% частки населення у віці понад 65 років у Словаччині до 17% у Болгарії, Естонії та Латвії, що є наслідком розбіжностей у часі початку зниження народжуваності та різного його темпу ще за часів соціалістичної доби. На постаріння населення Болгарії істотно вплинула також масова еміграція етнічних турок на історичну батьківщину протягом 1989–1992 років. Значні відмінності спостерігаються так само у середній тривалості життя і смертності немовлят.

Через неоднозначність тенденцій демографічного розвитку серед учених точиться дискусія: чи він (демографічний розвиток) у країнах Центральної та Східної Європи підпорядкований закономірностям другого демографічного переходу, чи подібні риси – просто випадковість, а зумовлені вони різними чинниками та механізмами. Досі немає також чіткої відповіді на запитання: сучасні явища у демографічній сфері віддзеркалюють докорінні зміни у природі демографічних процесів, чи є розвитком попередніх тенденцій, що лише прискорилися під впливом соціально-економічних трансформацій? [2].

Нині для країн Центральної та Східної Європи є характерним демографічний занепад, що притаманний усьому Європейському континенту і загрожує багатьма негативними наслідками не лише у демографічній, а й у соціально-економічній сферах¹. Найпомітнішим виявом демографічного занепаду є скорочення чисельності населення країни (табл. 2).

Таблиця 2

**Щорічні темпи приросту або зменшення населення,
у відсотках до попереднього року**

Країна	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Болгарія	-1,16	-1,18	-1,11	-1,01	-0,92	-0,84	-0,79	-0,75	-0,71	-0,66	-0,63	-0,63	-0,64
Естонія	-2,00	-2,04	-1,80	-1,45	-1,15	-0,89	-0,72	-0,64	-0,54	-0,42	-0,33	-0,30	-0,30
Латвія	-1,61	-1,66	-1,48	-1,22	-1,00	-0,83	-0,75	-0,74	-0,73	-0,69	-0,65	-0,62	-0,58
Литва	-0,46	-0,60	-0,66	-0,70	-0,75	-0,75	-0,72	-0,65	-0,55	-0,45	-0,40	-0,40	-0,44
Польща	0,27	0,20	0,12	0,02	-0,06	-0,11	-0,14	-0,14	-0,13	-0,12	-0,12	-0,12	-0,13
Росія	0,02	-0,06	-0,10	-0,13	-0,17	-0,22	-0,28	-0,34	-0,40	-0,46	-0,49	-0,51	-0,51
Румунія	-0,55	-0,61	-0,58	-0,53	-0,49	-0,47	-0,46	-0,47	-0,48	-0,47	-0,47	-0,46	-0,45
Словаччина	-0,01	-0,02	-0,07	-0,15	-0,20	-0,25	-0,26	-0,26	-0,25	-0,25	-0,25	-0,25	-0,27
Угорщина	0,44	0,38	0,30	0,21	0,13	0,07	0,03	0,02	0,01	-0,01	-0,01	-0,01	0,01
Україна	-0,18	-0,32	-0,49	-0,66	-0,83	-0,93	-0,96	-0,93	-0,87	-0,83	-0,79	-0,77	-0,77
Чехія	0,04	0,00	-0,05	-0,12	-0,18	-0,21	-0,20	-0,16	-0,11	-0,07	-0,04	-0,03	-0,03

Джерело: United Nations Statistics Division <http://unstats.un.org/unsd/default.htm>

¹ Серед західних учених і політиків дедалі сильніше поширюються побоювання наслідків низької народжуваності у вигляді старіння населення, яке вкрай негативно відбивається на стані ринку праці та балансі державних доходів і видатків. Однак негативні наслідки, на думку деякого, можуть сягнути набагато далі і поставити під питання існування західної цивілізації. (Див. Патрик Дж. Бьюкенен. Смерть Запада. Чем вымирание населения и усиление иммиграции угрожают нашей стране и цивилизации. – М.: изд-во АСТ, 2003).

За прогнозами спеціалістів Світового банку [3], з 2005 до 2025 року населення цих країн скоротиться наступним чином:

Таблиця 3

Обсяг скорочення населення з 2005 до 2025 року, млн. осіб

Країна	Скорочення населення до 2025 року	Країна	Скорочення населення до 2025 року
Болгарія	1,5	Румунія	2,3
Естонія	0,1	Словаччина	0,1
Латвія	0,3	Угорщина	0,8
Литва	0,4	Україна	11,8
Польща	1,6	Чехія	0,5
Росія	17,3		

Скорочення населення відбувається переважно унаслідок вкрай низького рівня народжуваності, який уже віддавна не забезпечує відтворення попередніх поколінь. Однак, якщо у Західній Європі низька народжуваність почасти компенсується міграційним припливом, то Центральна та Східна Європа на даний час переважно відзначається нульовим або від'ємним міграційним приростом, за винятком Чехії, Словаччини та Росії (табл. 1).

Більшість демографічних процесів формується як підсумок індивідуальних рішень людей. Ідеться про те, що суспільно-економічні зміни пройшли оцінку в свідомості населення і таким чином вплинули на його поведінку у сфері власного відтворення. Найзагальнішими проявами впливу на суспільну свідомість соціально-економічних трансформацій стала невпевненість людей у завтрашньому дні, а разом — відчуття більшої відповідальності за своє життя та ширшого простору для прийняття власних рішень. Причому це стосується не лише впливу економічних перетворень. Постсоціалістичні суспільства стали відкритішими, а відтак — сприйнятливішими до моделей поведінки, сформованих у Західній Європі, незалежно від таких суто економічних чинників, як доходи та рівень життя.

Вочевидь, ці процеси були цілком закономірними, тому що спричинилися до демографічних змін практично на всьому європейському постсоціалістичному просторі. Зокрема, це стосується шлюбності. Спостерігається доволі стрімке падіння шлюбності та підвищення шлюбного віку, так, як це відбувається і на Заході. Звісно, офіційні статистичні дані враховують лише зареєстровані шлюби, а отже, наведені цифри рівною мірою відображають звичаєві зміни.

Відповідно до скорочення числа шлюбних пар, схильних офіційно реєструвати свої стосунки, зросла частка позашлюбних народжень у загальній їх кількості.

Модель дводітної сім'ї, як ідеальної, склалася у колишній соціалістичній Європі вже у 60—ті-70-ті роки ХХ сторіччя. Доволі тривалий час, аж до початку 90-х років, тобто періоду трансформацій, показник сумарної народжуваності був наближений до цієї величини, хоча його дуже умовно можна розглядати як

Таблиця 4

Укладено шлюбів
на 1000 осіб населення

Країна	1990	1995	2000	2005
Болгарія	6,9	4,4	4,3	4,3
Естонія	7,5	4,9	4	4,5
Латвія	8,9	4,5	3,9	5,5
Литва	9,8	6,1	4,8	5,8
Польща	6,7	5,4	5,5	5,4
Росія	8,9	7,2	6,1	7,5
Румунія	8,3	6,8	6,1	6,6
Словаччина	7,7	5,1	4,8	4,9
Угорщина	6,4	5,2	4,7	4,4
Україна	9,3	8,4	5,6	7,1
Чехія	8,8	5,3	5,4	5,1

Таблиця 5

Позашлюбні народження у % до
загальної кількості живих народжень

Країна	1990	1995	2000	2005
Болгарія	12,4	25,7	38,4	49,0
Естонія	27,2	44,2	54,5	58,5
Латвія	16,9	29,9	40,3	44,6
Литва	7,0	12,8	22,6	28,4
Польща	6,5	9,5	12,1	18,5
Росія	14,6	21,1	28,0	30,0
Румунія	...	19,7	25,5	28,5
Словаччина	7,6	12,6	18,3	26,0
Угорщина	13,1	20,7	29,0	35,0
Україна	11,2	13,2	17,3	21,4
Чехія	8,6	15,6	21,8	31,7

Джерело: TransMONEE 2007. http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/2007/Tables_TransMONEE.xls

такий, що відображає репродуктивні настанови населення відповідного року. Адже значною мірою він піддається впливу розподілу народжень за віком реальних поколінь жінок. Однак із початку 1990-х років розпочалося стрімке зниження цього показника, котре тривало близько 10 років. Протягом цього періоду народжуваність знизилася на 30–40 відсотків.

У наведеному графіку (рис. 2) звертає на себе увагу та обставина, що найнижча народжуваність спостерігалась у більшості країн у 2001–2002 роках, незважаючи на стале економічне зростання, за винятком Росії, України, Румунії та Болгарії, протягом майже десятиріччя. Отже, доводиться визнати, що, по-перше, негативний вплив на народжуваність соціально-економічних трансформацій виходить далеко за часові рамки економічного спаду; по-друге, він здійснюється не прямо через погіршення рівня життя, а опосередковано — через більш складні зміни у суспільному бутті; по-третє, крім суто погіршення добробуту сімей у зниженні народжуваності значну роль відіграли неекономічні чинники. Передусім це — зміни у системі цінностей, зокрема жінок, багато з яких орієнтуються спершу на кар'єру, а вже потім — на сім'ю. Свідченням цього є постійне зростання віку матері при народженні першої дитини.

Деякі автори відзначають також, що поряд із розширенням ринку товарів та послуг, на терени Центральної та Східної Європи проникла ідеологія «суспільства споживання», прибічники якої часто між такою сімейною цінністю як батьківство та більш комфортним способом життя обирають останній [4].

Більш докладне уявлення про глибинні тенденції народжуваності у 1990-ті — 2000-ні роки може дати її когортний аналіз. Зокрема, у фундаментальному дослідженні плідності жінок у XX сторіччі [5] доведено, що останніми десятиріччями постійно зростає частка бездітних жінок та сімей, які обмежуються однією

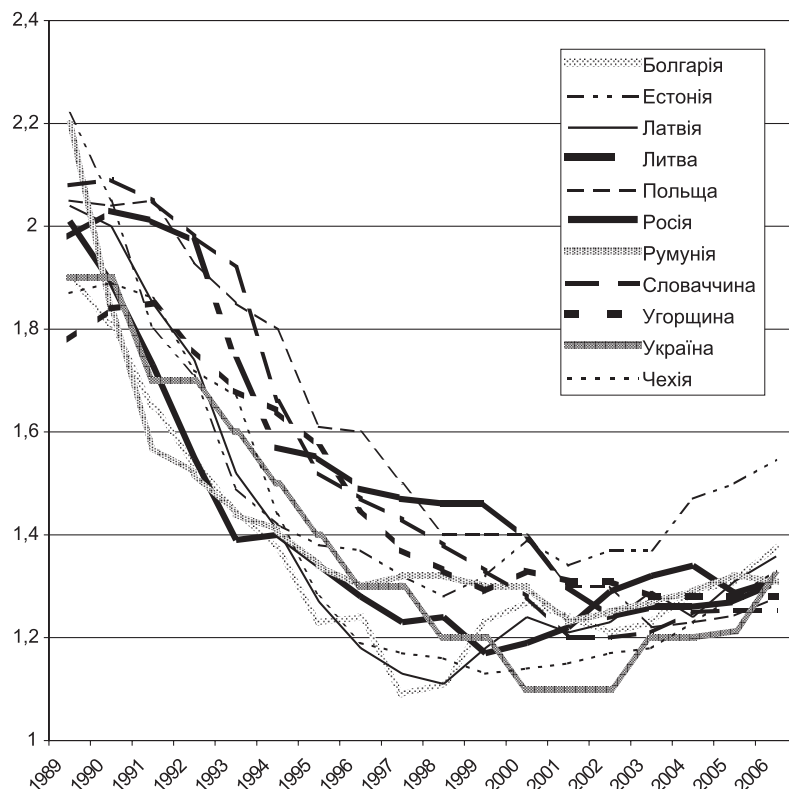

Рис. 2.
Динаміка
показника
сумарної
народжуваності
у 1989–2006 рр.

Джерело: TransMONEE 2007 http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/2007/Tables_TransMONEE.xls;
Population References Bureau. Fertility Rates for Low-Birth Countries, 1995 to Most Recent Year.
www.prb.org/pdf07/TFRTTable.pdf

Таблиця 6

Середній вік матері при народженні першої дитини

Країни	1990	1995	2000	2005
Болгарія	22,1	22,2	23,5	24,8
Естонія	22,7	23,0	24,0	25,2
Латвія	23,2	23,5	24,4	25,2
Литва	23,3	23,2	23,9	24,9
Польща	23,0	22,8	23,7	25,4
Росія	22,9	22,6	...	...
Румунія	22,4	22,7	23,7	24,9
Словаччина	21,0	21,8	23,9	25,7
Угорщина	23,0	23,4	25,0	27,0
Україна	...	...	22,6*	23,8
Чехія	22,4	22,9	24,9	26,9

*2002 рік

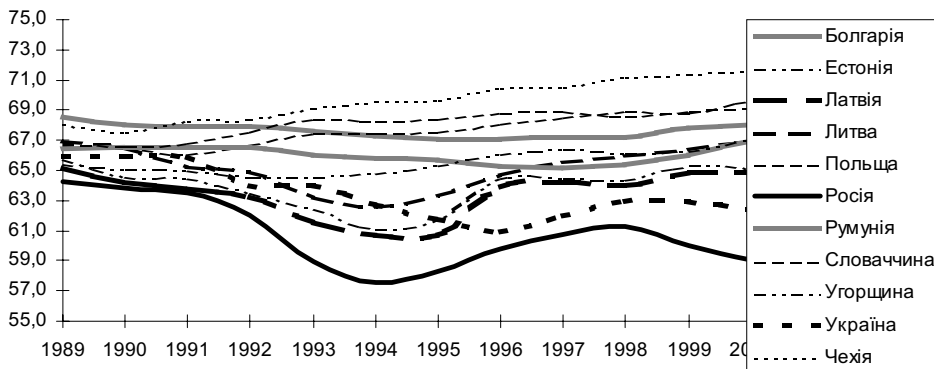
Джерело: TransMONEE 2007. http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/2007/Tables_TransMONEE.xls

дитиною, і ця тенденція триває. Загальносвітовою тенденцією є також відсунення народжень на пізніший вік, яка у Центральній та Східній Європі була започаткована поколіннями 1960-х років. Однак подальші зміни у віковому розподілі народжень, які припали на 1990-ті роки, на думку дослідників, були настільки глибокими, що заслуговують іменуватися історичними. Ці зміни тривають, і на даний момент поки що важко передбачити, чи молодші покоління колись, у старшому віці, компенсують відкладені нині народження.

Інша складова процесу відтворення населення – смертність – виявляє набагато тісніший зв'язок із рівнем економічного розвитку. Принаймні у всіх досліджуваних країнах, крім Росії та України, спостерігається зростання середньої тривалості життя, яке логічно пов'язати із підвищенням добробуту населення.

Отже, європейським країнам вдалося подолати негативні тенденції у смертності, що спостерігалися впродовж 80-х років. Дослідження, присвячені особливостям смертності населення у Центральній та Східній Європі [6], вказують на серцево-судинні захворювання як головну причину, що формує негативні тенденції у смертності. Тому найбільший внесок у підвищення середньої тривалості життя зробило скорочення смертності саме від цих хвороб.

Чоловіки

жінки

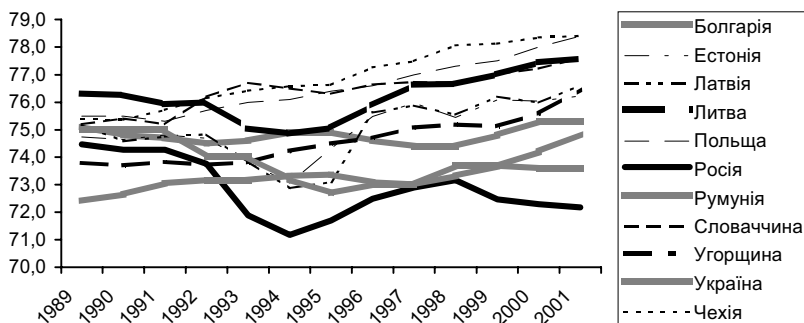

Рис. 3. Динаміка середньої тривалості життя

Джерело: TransMONEE 2007. http://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/2007/Tables_TransMONEE.xls

Так, наприклад, у Чехії смертність від цієї причини і чоловіків, і жінок віком до 65 років порівняно з 1990 роком скоротилася майже наполовину, в Угорщині – чоловіків – на 28%, а жінок – більш як на третину. Сприятлива динаміка цього показника відзначається і у інших країнах (табл. 7).

Таблиця 7

**Смертність населення віком до 65 років від серцево-судинних хвороб,
на 100 тис. осіб**

Країна	Рік	чоловіки	жінки	Країна	Рік	чоловіки	жінки
Болгарія	1990	224,7	95,9	Польща	1990	241,2	82,6
	1995	261,8	99,4		1995	207,1	68,0
	2000	258,0	102,4		2000	164,2	53,0
	2004	253,9	96,0*		2005	140,2	42,1
Чехія	1990	224,5	75,1	Румунія	1990	201,1	98,7
	1995	172,4	62,2		1995	253,9	107,4
	2000	131,5	43,4		2000	211,1	91,0
	2005	108,0	36,0		2004	197,9	81,7*
Естонія	1990	278,8	81,4	Росія	1990	265,2	96,2
	1995	334,5	96,2		1995	412,1	142,0
	2000	254,8	76,0		2000	405,8	135,0
	2005	214,8	54,7		2005	457,3	145,4
Угорщина	1990	266,0	99,4	Словаччина	1990	243,1	84,3
	1995	245,9	89,0		1995	201,3	73,6
	2000	204,5	71,1		2000	177,7	57,2
	2005	193,5	62,5		2005	154,5	45,9
Латвія	1990	295,3	91,9	Україна	1990	228,9	93,3
	1995	420,8	132,8		1995	347,5	134,2
	2000	262,7	84,6		2000	335,6	121,8
	2005	297,8	85,4		2005	377,1	128,4
Литва	1990	231,6	73,1				
	1995	265,5	86,1				
	2000	200,1	57,5				
	2005	250,4	63,2				

Джерело: ВООЗ, 2007. <http://www.euro.who.int/hfad>

Успіхи у боротьбі з цими недугами приписують поєднанню кількох сприятливих чинників, зокрема, змінам у харчуванні, систематичній профілактиці та диспансерним обстеженням, поширенню нових форм лікування та серцевої

хірургії. Значний внесок у підвищення середньої тривалості життя зробили також успіхи у зниженні смертності, важливу роль відіграло поширення здорового способу життя, на що вказує зниження смертності від самогубств, зовнішніх причин у цілому та причин, пов'язаних з алкоголем та тютюном (табл. 8).

Таблиця 8

Динаміка смертності від окремих причин, на 100 тис. осіб

Країна	Рік	Самогубства та самоушкодження	Зовнішні причини, чоловіки	Зовнішні причини, жінки	Причини, пов'язані з алкоголем	Причини, пов'язані з курінням
Болгарія	1990	14,1	97,1	26,8	119,5	514,7
	1995	15,5	101,0	26,8	124,1	507,5
	2004	11,2	72,68	19,67	66,86	407,2
Чехія	1990	19,1	117,5	54,1	144,3	603,6
	1995	16,1	103,4	47,9	100,1	488,0
	2005	13,8	82,8	29,3	81,0	359,3
Естонія	1990	27,6	221,2	54,5	141,7	719,6
	1995	40,9	358,2	75,9	225,1	694,2
	2005	18,7	203,7	45,8	158,3	448,6
Угорщина	1990	38,1	177,0	71,4	229,9	536,8
	1995	30,5	149,6	58,0	237,3	531,1
	2005	23,2	108,1	34,1	129,5	490,5
Латвія	1990	25,8	231,9	59,5	...	...
	1995	40,7	357,4	82,8	239,5	724,8
	2005	22,5	222,8	53,9	157,2	532,2
Литва	1990	27,2	207,3	50,1	...	...
	1995	47,9	322,5	69,8	233,9	623,7
	2005	37,0	271,4	59,8	190,8	548,1
Польща	1990	13,8	133,0	35,6	142,5	279,3
	1995	14,6	122,9	33,9	136,9	265,6
	2005	15,0	102,5	26,0	89,5	283,1
Румунія	1990	9,4	122,3	38,6	174,8	482,9
	1995	12,6	127,8	36,7	188,5	567,1
	2004	11,96	96,81	26,05	114,88	509,2
Росія	1990	27,0	228,2	55,8	...	...
	1995	41,6	424,8	95,0	...	...
	2005	29,8	380,5	83,4	...	...
Словаччина	1990	16,6	128,4	37,0	...	...
	1995	14,3	110,9	34,6	105,3	473,1
	2005	11,9	94,4	21,8	90,6	414,1
Україна	1990	20,5	183,4	43,0	...	...
	1995	28,1	286,1	59,9	192,6	806,0
	2000	28,2	258,5	54,4	175,3	797,3
	2004	22,0	251,3	54,1	185,4	774,8
	2005	20,8	247,1	53,2	...	...

Джерело: ВООЗ, 2007. <http://www.euro.who.int/hfadb>

Наведені дані свідчать також про те, що тенденції у смертності не у всіх країнах були однозначними. Протягом трансформаційного періоду спершу ситуація погіршувалася, як показано на рис. 3. Проте згодом вдалося її виправити завдяки вже згаданим чинникам. Не можна не помітити, що у різних країнах пік смертності припав на різні роки, причому неоднаково у чоловіків і жінок. На пострадянському просторі негативні тенденції тривали найдовше, але країнам Балтії вдалося їх кінець кінцем побороти. Можна припустити, що це пощастило зробити завдяки переорієнтації способу життя у цілому на інші, західні зразки, принаймні частини населення, особливо після вступу усіх цих країн до Європейського Союзу. Ця політична подія стосувалася не лише правлячої еліти, а так чи інакше відбилася на житті усіх громадян, показала їм нові перспективи і стала важливим стимулом до прагнення кращого життя, а відтак — бажання й сил до його доленосного перетворення.

На відміну від інших країн, в Україні та Росії ситуація зі смертністю та тривалістю життя залишається вкрай несприятливою, можна сказати, трагічною, особливо у чоловічої статі. Є достатньо досліджень, присвячених кризі смертності у колишніх республіках Радянського Союзу, зокрема у Росії та Україні. Їх автори майже однотайно доходять висновку, що головною причиною такого стану є алкоголізація населення та нехтування власним і громадським здоров'ям як з боку самих людей, так і з боку держави [7]. Адже лише на 10%, як стверджують спеціалісти ВООЗ, стан здоров'я населення залежить від рівня і якості забезпечення медичними послугами. Дві інші важливі складові — спосіб життя та стан довкілля.

Але першопричиною цієї ситуації є поглиблення системної суспільної кризи, яка триває всупереч економічному зростанню та підриває основи соціального благополуччя нації. Передусім — це криза духовності й моралі. Так само як людина, що не має мети у житті, своєї провідної зірки, деградує морально і фізично, так і нація, не маючи національної ідеї, губить дороговкази та саму ціль існування.

Розпад радянської суспільно-політичної системи, що ґрунтувалася на державно-громадському втручанні в усі, навіть інтимні сфери буття, призвів до втрати життєвих орієнтирів — для одних та розуміння демократії як цілковитої свободи і безвідповідальності — для інших. Минуло ще надто мало часу, щоб була сформована нова культура буття — культура побуту і професійної діяльності; культура бізнесу, у тому числі його соціальна відповідальність; поведінки з довкіллям і у соціальному середовищі; культура підтримання і збереження свого і своїх близьких здоров'я врешті-решт. Та й політичної культури і культури управління державою також дуже бракує.

А поки що недостатнє дотримання законів, небажання підпорядковуватися правилам або підпорядкування тільки зовнішньо, без внутрішньої переконаності у доцільності дотримання правил і норм у професійній діяльності та повсякденному житті для багатьох спричинилися до конфлікту із новим соціальним і технологічним середовищем. Наслідок — небачене досі зростання асоціальних явищ і пов'язаних з ними втрат людських життів.

Українському суспільству дотепер притаманна система цінностей, у якій здоровий спосіб життя посідає другорядне місце. На тлі занепаду державних

інститутів, відповідальних за стан здоров'я населення, особливої значущості набуває формування суспільної та індивідуальної налаштованості на пріоритет здорового способу життя, соціальної та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я. Водночас наявні державні ресурси необхідно сконцентрувати на найбільш перспективних щодо результативності та економічної ефективності напрямках охорони та відновлення здоров'я. Отже, з одного боку, має бути створене соціальне середовище, сприятливе для вибору та засвоєння населенням моделі поведінки, зорієнтованої на здоровий спосіб життя, а з іншого — визначені найбільш гострі проблеми та пріоритетні напрями, на які мають бути спрямовані заходи демополітичного впливу. З цього погляду досвід інших постсоціалістичних країн є вартим для наслідування.

Джерела

1. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* // НАНУкріни. Інститут економіки; за ред. В.Стешенко. — Київ, 2001.
2. *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. European Population Conference. Warsaw, 26-30 August 2003. Statistical Publishing Establishment. Warsaw 2003, p. 3.
3. *Chawla, Mukesh*. From red to gray : the third transition of aging populations in Eastern Europe and the former Soviet Union / by Mukesh Chawla, Gordon Betcherman, and Arup Banerji. The World Bank. Washington D.C.
4. *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. European Population Conference. Warsaw, 26-30 August 2003. Statistical Publishing Establishment. Warsaw 2003, p. 722.
5. *Tomas Frejka, Jean-Paul Sardon*. Cohort birth order, parity progression ratio and parity distribution trends in developed countries // DEMOGRAPHIC RESEARCH. VOLUME 16, ARTICLE 11, PAGES 315-374 PUBLISHED 27 APRIL 2007. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol16/11/>
6. *France Mesle*. Mortality in Central and Eastern Europe: long-term trends and recent upturns // DEMOGRAPHIC RESEARCH SPECIAL COLLECTION 2, ARTICLE 3. PUBLISHED 16 APRIL 2004. www.demographic-research.org
7. *Халтурина Д.А.* Алкоголь и наркотики как важнейшие факторы демографического кризиса в России и Украине. СИРПАТИП (Система информации на русском языке по профилактике алкогольных, табачных и прочих интоксикатных проблем). <http://www.adic.org.ua/sirpatip/periodicals/anti/anti-20.htm>

Аннотация. В статье приведены основные показатели, характеризующие современную демографическую ситуацию в 11 странах Центральной и Восточной Европы. Проанализирована динамика рождаемости и смертности на фоне экономического развития. Выдвинуты предположения о причинах изменений в демографических процессах, в частности, в Украине.

Summary. The main indicators of current demographic situation in 11 countries of Central and Eastern Europe are presented. The dynamics of fertility and mortality considering economic development is analyzed. The assumptions on reasons for demographic changes are developed.

Стаття надійшла до редакції журналу 04.09.2007 р.

ПАРАДОКСАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ ДІТОРОДНОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

С.Ю. АКСЬОНОВА,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Обвальне падіння народжуваності, яке спостерігалось в Україні в 90-х роках минулого століття й було зумовлене трансформаційними соціально-економічними процесами в українському суспільстві, що супроводжувались значним зниженням рівня матеріального забезпечення населення та певним соціально-психологічним дискомфортом, змінилось на початку ХХІ століття деяким її зростанням. Загальний коефіцієнт народжуваності підвищився з 7,7‰ у 2001 р. до 9,9‰ у 2006 р. Причому на зміни показника в останні роки здебільшого вплинуло підвищення інтенсивності народжувань. Так, якщо зміни загального коефіцієнта народжуваності у 2005 р. порівняно з 2001 р. були на 9,3% спричинені збільшенням частки жінок репродуктивного віку у загальній сукупності населення, вже наступного, 2006 року, “внесок” структурних змін у підвищення народжуваності скоротився до 5,8%. Сумарний показник народжуваності підвищився з 1,1 дитини у 2001 р. до 1,3 дитини у 2006 р. (у тому числі у міських поселеннях – з 0,9 до 1,2 дитини, в сільській місцевості – з 1,4 до 1,6 відповідно). Незважаючи на позитивні зрушення, сучасний рівень народжуваності продовжує залишатися недостатнім для простого відтворення населення, для чого потрібно аби на одну жінку припадало не менше, ніж 2,2 народжені дитини. Спеціальні опитування молодих сімей стосовно бажаної кількості дітей свідчать, що переважна більшість сімей за наявності усіх необхідних умов хотіли б мати дводітну сім’ю [1, с.36–37; 2, с.34]. Які ж чинники гальмують підвищення народжуваності в Україні?

Основною причиною обмеження кількості дітей в Україні респонденти називають низький рівень матеріальної забезпеченості сім’ї. Серед мотивів абортів чи не найчастіше жінки вказують незадоволеність матеріальними умовами. Страх переступити межу злиденності, бути нездатним піклуватися на прийнятному рівні про своїх дітей сприймається як правдива причина відмови від народження дитини. Але поряд з цим, спеціальні дослідження ціннісних орієнтацій та сімейної поведінки населення показали, що “чим більш заможними є респонденти, тим нижче у них репродуктивні орієнтації, вони менше орієнтовані на материн-

ство та батьківство” [3]. Статистичні матеріали обстежень підтверджують закономірність, що в більш забезпечених сім'ях фактична і бажана кількість дітей у середньому менша, ніж у малозабезпечених [2, с.34]. Проблема набуває парадоксального характеру. Часто буває так, що незайняті на ринку праці жінки без трудового доходу відмовляються від дитини або відкладають її народження через матеріальну невпевненість, однак після отримання роботи вони також не прагнуть материнства, але вже через небажання втрачати роботу. Парадоксальність полягає ще й у тому, що одночасно у суспільстві існують переконання, які є за суттю взаємовиключними: “діти — найголовніша цінність, багатство” та “багатодітна сім'я — бідна сім'я”.

Уважний погляд на інші проблеми, пов'язані з дітородною активністю, виявляє, що більшості з них притаманна парадоксальність. Побачити проблему — це зробити крок до її вирішення, але другим обов'язковим кроком повинно бути виявлення характеру-сутності існуючої проблеми. Парадоксальний її характер вказує на необхідність застосування комплексного підходу, врахування всіх можливих наслідків (прямих та опосередкованих, у найближчому та більш віддаленому майбутньому). Без цього неможливо розробити план ефективних заходів щодо поліпшення соціально-демографічної ситуації та уникнути негативних результатів.

Гносеологічну значущість парадоксального як інструменту пізнання суспільних процесів вже по праву оцінили у соціологічних дослідженнях [4, 5, 6]. Для того, щоб охопити одним поняттям різноманітний клас процесів і явищ у діяльності людини, знаний російський соціолог Ж. Тощенко запропонував термін “кентавр-проблеми”, сутність якого полягає у тому, що індивідуальній, груповій і суспільній свідомості (а також й знанню) може бути властивий такий стан, “коли розум не може пояснити одночасне існування двох (або кількох) взаємовиключних явищ” [4, с. 6]. Г. Козирев розглядає кентавр-проблеми як чинники внутрішнього конфлікту людини. У тих випадках, коли особистість стає перед вибором, де кожен із варіантів є значущим для неї, але разом ці варіанти є несумісними, вибір якогось з них передбачає відмову від іншого і супроводжується певною (інколи непоправною) втратою [5, с.124]. Це має наслідком роздвоєння особистості, нездатність прийняти рішення. На поведінку людини, її діяльність впливають парадокси й протиріччя складної реальності, та, водночас, вона ж їх і відтворює. Цей феномен М. Мнацаканян описує як “парадоксальна людина у парадоксальному суспільстві” [6]. Кентавр-проблема на макрорівні може виявитися як прагнення досягти одночасно кількох взаємовиключних цілей. Однак, можливо взаємовиключними вони є тільки для сучасності, а за умови підвищення рівня пізнання закономірностей суспільного розвитку вони перестануть сприйматися як суперечливі.

Найбільші парадокси у суспільному житті виникають у період деформації суспільних відносин, порушення соціальних зв'язків, нестабільності. Кризовий характер соціально-демографічної ситуації в Україні визначився поєднанням масштабної депопуляції населення з погіршенням якісних його характеристик і став результатом глибоких деформацій у суспільстві, що спровокувало посилення парадоксального у дітородній активності.

Ринковий шлях розвитку економіки країни підвищує вимоги до кожного учасника ринку праці, вимагає неупинного зростання професійно-кваліфікаційних характеристик економічно активного населення як чоловічої, так і жіночої статі. Однак, поряд з цим, у сферу інтересів держави входить підвищення народжуваності. Для жінок репродуктивного віку це обертається справжньою кентавр-проблемою. Роботодавці, які усвідомлюють важливість інвестицій у поліпшення професійної майстерності персоналу, запроваджують різноманітні заходи, семінари, курси підвищення кваліфікації, влаштовують поїздки з обміну досвідом із зарубіжними підприємствами (фірмами). За таких умов навіть рік перерви (тим більше три) у трудовій діяльності може спричинити непоправне “відставання” жінки від необхідного професійного рівня, знизити її конкурентоспроможність на ринку праці, вплинути на оплату праці, підвищити ризик втратити престижну роботу тощо. Водночас народження дитини вимагає, щоб жінка на деякий час відлучилась від виробництва. Малюку, особливо першого року життя, потрібно, щоб мати була поруч з ним, адже це впливає на його психофізіологічний розвиток¹. Але зазначимо, що за стрімкого науково-технічного прогресу рік відриву від професійної діяльності не означає, що “відставання” від належного професійного рівня також буде лише на рік. Жінкам ХХІ століття потрібно докладати більше зусиль, щоб відповідати постійно зростаючим професійно-кваліфікаційним вимогам виробництва, ніж жінкам на початку 80-х років (в роки більш високої народжуваності). “Час, витрачений на догляд за дитиною, стає дорожчим, коли країни стають більш розвиненими” [7, с.250]. Орієнтація України на ринкову систему господарювання, існуючу у розвинутих країнах світу, з одного боку, та визнання населення як найціннішого багатства і необхідності його “примножувати” через підвищення народжуваності, з другого боку, на тлі об’єктивності того, що “вища вартість часу збільшує витрати на дітей і таким чином зменшує потребу у великих сім’ях” [7, с.251], свідчить про парадоксальний характер проблеми, яку неможливо вирішити обмежуючись лише окремими заходами, як то наданням грошової допомоги. Крім того, найбільшою дітородною активністю при народженні первістків вирізняються жінки віком 20–24 роки; а відносно високі значення повікових коефіцієнтів народження другої, третьої та наступної черговості пересовуються на старші вікові групи жінок. Зростання навантаження на жінку при народженні ще однієї дитини, та зменшення з віком психофізіологічних можливостей швидкого освоєння інновацій спричиняють те, що “відставання” у багатьох випадках обертається “втратою” улюбленої професії із задовільним рівнем доходів. Серед значущих чинників, які необхідні для досягнення успіху в житті, 73% жінок у повних сім’ях в Україні вказали “бажаність високооплачуваної роботи”, 43% – “престижну спеціальність” [8, с.101].

За результатами дослідження “Оцінка рівня знань, ставлення та практики батьків та фахівців з догляду за дітьми раннього віку”, проведеного Державним інститутом проблем сім’ї та молоді, для 13% матерів проблемою, яка виникла у зв’язку з народженням дитини, є відмова від службової кар’єри. Серед чоловіків

¹ Зарубіжні дослідження виявили, що на розвиток немовляти впливає навіть частота материнського (в цілому батьківського) доторкання (parent attachment).

така проблема виникає надзвичайно рідко (0,3%) [9, с.82]. Але ми аж ніяк не можемо погодитися з висновком, що “труднощі у сфері професійної діяльності батьків, пов’язані з народженням дитини, є нормальним явищем, до якого треба ставитись як до тимчасового і не такого значущого, як народження нової особистості” [9, с.82]. Для того, щоб виховати дитину як особистість з почуттям гідності, мати повинна відчувати свою самореалізацію, що залежить, поміж іншим, й від її професійної успішності. Окрім психоемоційного дискомфорту, який посилюється у жінок-домогосподарок в міру того як дорослішає дитина і все менше й менше потребує на увагу з боку батьків, внаслідок чого можуть виникати різноманітні сімейні суперечки, “тимчасове і не таке значуще явище” може вплинути на якісні характеристики жіночого потенціалу, ще більше загострити гендерні проблеми. Подолання труднощів, на нашу думку, слід шукати не у констатації, що це є “нормальне явище”, а у розробці нормативних положень та поширенні таких видів зайнятості, як дистанційна, з гнучким графіком роботи, зайнятість неповний робочий день (тиждень), з відповідним їх відображенням у законодавстві та застосуванням на підприємствах різних форм власності. З метою посилення конкурентоспроможності жінки, яка бажає приступити до роботи після декретної відпустки, варто влаштовувати курси підвищення кваліфікації, школи майстерності тощо.

Занадто суперечливими є макро- (на рівні держави) і мікрополітика (фірм, підприємств, установ, особливо приватних) щодо працівників з дітьми. Якщо на національному рівні приймаються заходи, метою яких є заохочення населення до народження більшої кількості дітей, то підприємці-роботодавці здебільшого віддають перевагу тим потенційним працівникам, які не мають дітей, а отже більше часу та енергії будуть приділяти роботі, сприяючи підвищенню доходу фірми. В комерційних установах, в яких пропонується високий рівень заробітної плати, проводять тести на “професійну придатність”, справжньою метою яких є дізнатися, наскільки претендент буде віддаватися справі й що заважатиме йому. Наявність дітей знижує шанси отримати високооплачувану роботу як для жінок, так і для чоловіків. Хоча, безперечно, проблема працевлаштування для жінок з дітьми стоїть гостріше, ніж для чоловіків.

Підвищення рівня освіти жінки, зміни у її соціальному статусі, професійна діяльність супроводжуються розширенням її світогляду, збагаченням її інтелектуального та емоційного світу, що стає передумовою для соціально-відповідального материнства, допомагає удосконалювати психолого-педагогічні характеристики жінки як матері-вихователя, сприяє зростанню її авторитету в сім’ї. Високоосвічені жінки не зводять свої материнські функції тільки до матеріального забезпечення дитини (нагодувати, одягти), а створюють необхідні умови для становлення дитини як особистості. Прагнучи достатньо часу й уваги приділити дитині, такі жінки, як правило, зорієнтовані на одно-дводітну модель сім’ї. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., у групі найосвіченіших матерів спостерігалась найнижча народжуваність [10, с.74–75]. До того ж у жінок з високим рівнем освіти відмічається більш пізній календар народжувань.

Окрім того, що вищий рівень освіти жінки сприяє посиленню відповідального материнства, внаслідок чого віддається перевага якості, а не кількості дітей,

спостерігається опосередкований вплив освіти на обмеження кількості дітей через розширення можливостей працевлаштування жінки та ймовірності успішної професійної кар'єри. Одночасне прагнення держави мати високий освітній рівень жіночого населення та підвищити народжуваність на тлі відсутності дійових заходів щодо якісного оновлення й розвитку ринку соціальних послуг сприймається як парадоксальне явище.

Низку демографічних парадоксів доповнює ігнорування досвіду минулих років щодо заходів демографічної політики у сфері народжуваності. Парадоксальність виникає унаслідок очікування довготривалого ефекту від запровадження демополітичних заходів, які спричиняють, як вже було доведено минулим досвідом, кон'юнктурну реакцію, що відбувається тільки на поточних показниках народжуваності населення кількох календарних років, але, як правило, не змінюють сумарні показники народжуваності реальних поколінь. Введення у 1982 р. в Україні частково оплачуваної відпустки по догляду за дитиною віком до року та подовження відпусток по догляду за дитиною до півторарічного віку стимулювало істотне підвищення дітородної активності, особливо у 1983 та 1986 роках, але вже починаючи з 1987 р. й впродовж п'ятнадцяти років народжуваність невпинно зменшувалась (у 2001 р. сумарний показник народжуваності був майже вдвічі нижчим за рівень 1986 р.). Значна кількість сімей реалізувала народження раніше запланованого терміну, внаслідок чого відбулося зміщення календаря народжень на більш ранній період. Крім того, якщо “у 1983 р. ціна так званого приросту однієї дитини становила 2,8 тис. крб., то вже у 1987 р. — 8,3 тис. крб.” [11].

Очікування, що грошова допомога при народженні дитини матиме не тільки (а можливо й не стільки) соціальну ефективність, яка визначатиметься послабленням диференціації життєвого рівня сімей без дітей та сімей з дітьми, а виконуватиме насамперед демографічну функцію (підвищення народжуваності), перетворює важливий і вкрай необхідний захід на кентавр-явище, яке вміло “ховає або камуфлює сутність того, що відбувається” у суспільстві [4, с.8]. Тобто шляхом введення допомоги при народженні дитини створюється видимість розв'язання проблеми, “виникнення та загострення якої є емерджентним наслідком — проявом системного неблагополуччя не лише в економіці, а й в усіх сферах життя суспільства” [10]. Як захід у піклуванні держави про добробут населення у квітні 2005 р. було запроваджено одноразову допомогу при народженні дитини у сумі, кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років, установленого на день народження дитини. Але вже через рік сім'я залишається наодинці з проблемами подальшого утримання й виховання на пристойному рівні своєї дитини. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку має символічний характер, але й її позбавляється жінка, яка вирішила приступити до професійної діяльності достроково. Відсутність реального регулювання державою цін на дитячі товари обумовлює витрачання відразу ж значної частки цієї допомоги на товари, які є вкрай необхідними для дитини, але дорогими. Зауважимо, що ринкові механізми поширюються й на дитячі товари: зростаючий (наприклад, внаслідок підвищення кількості народжених) попит на товари обумовлює зростання цін на ці товари. Отож, навіть за відсутності

інфляції, “реальна” одноразова грошова допомога², з часом стає нижчою (тобто на одну й ту ж суму грошей можна придбати для дитини меншу кількість товарів та послуг, ніж раніше).

Пошук шляхів вирішення гендерних питань і орієнтованість держави на підвищення народжуваності обумовлює створення кентавр-образу бажаної сучасної української жінки — це емансипована успішна бізнес-леді, прихильниця інновацій, умілий керівник, і, водночас, турботлива мати щонайменше трьох дітей, причому з кожною дитиною від дня її народження до, принаймні, одного року вона перебуває у відпустці по догляду за дитиною, піклуючись про нею, знавець психології та педагогіки, й, безперечно, лагідна дружина, яка поважає свого чоловіка, та розторопна домогосподарка.

Адаптація жінок до нових соціально-економічних умов обумовила те, що вони поєднують виконання традиційно жіночих (берегиня сімейного “вогнища”) та традиційно чоловічих ролей (годувальник сім’ї). Останнє виникає ще й унаслідок того, що працюючий професіонал не здатен забезпечити собі та своїй сім’ї пристойний рівень життя (не інакше як ще одна кентавр-проблема — “працюючий жебрак” [5, с.125]).

Поряд з фактом, що для переважної більшості сімей, щоб утримувати дітей, необхідно й чоловіку й жінці займатись професійною діяльністю, парадоксальним виглядає зростання питомої ваги дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Так, в Україні у міських поселеннях і сільській місцевості у 1985 році частка дітей, які народились у жінок в незареєстрованому шлюбі, становила 8,3%, а у 2006 році така частка вже перевищувала 21%. Певну частину незареєстрованих народжень становлять діти, народжені жінками, які перебувають у консенсуальному шлюбі. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, питома вага жінок, які перебували у незареєстрованому шлюбі, становила 7%, а частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, у 2001 році досягала 18% загальної кількості народжених. Навіть якщо припустити, що в кожному незареєстрованому шлюбі народилась дитина, то частка суто позашлюбних дітей залишається досить вагомою. Поширення офіційно не оформлених шлюбно-сімейних відносин обумовило їх визнання за Сімейним кодексом. Але, незважаючи на це, стосунки у консенсуальному шлюбі порівняно з традиційним не такі міцні, що спонукає до обмеження кількості дітей у партнерському подружжі.

Під час спеціальних досліджень формування і реалізації дітородних орієнтацій подружніх пар і сімей дослідники оперують поняттями наявна, очікувана, бажана кількість дітей в “їх визначеності, вмотивованості умовами життя населення і сімей” [12, с.283]. Якщо взяти до уваги, що кентавр-проблема може проявлятися по-різному та “існувати на підсвідомому рівні, коли людина навіть не підозрює, що є носієм парадоксальної свідомості й поведінки” [13, с.35], то, аналізуючи результати опитувань, необхідно бути обережним щодо висновків. Зацікавленість засобів масової інформації демографічними темами сприяла поширенню думок серед населення про важливість підвищення народжуваності.

² Подібно реальній заробітній платі.

Тому респонденти, які на момент опитування мають одну—дві дитини, на запитання: “Чи хотіли б Ви народити ще одну дитину, якщо для цього були б створені всі необхідні умови?” часто дають позитивну відповідь, вказуючи які саме чинники зашкоджують реалізації їх репродуктивних намірів. Але при створенні “необхідних умов” для народження ще однієї дитини в реальній ситуації певна частина з тих, хто був би не проти мати ще одну дитину, підсвідомо чи ні починає пошук нових чинників, через які необхідно відкласти народження дитини. Особистість може поєднувати щирий намір народити ще одну дитину і усвідомленість того, що цей намір вона ніколи не здійснить у реальному житті навіть при створенні необхідних умов. Як раніше зазначалось, парадоксальність особистості та суспільної свідомості й поведінки різко посилюється у періоди кризи і деформацій суспільних відносин, порушення соціальних зв’язків. Однак формуватись вона може й за відносно благополучних обставин. Так, на початку 80-х років А. Антонов писав, що “психологічна особливість багатьох подружніх пар, які проголошують бажання мати більше дітей, ніж вони вже мають, і які не реалізують його, полягає у своєрідному самообмані”, що “усування труднощів поліпшує умови життя сім’ї й сприяє більш повній реалізації рівня потреби у дітях, який вже існує, але не підвищує саму потребу у дітях” [14, с.73–74]. Малоймовірно, що матеріальні стимули спонукатимуть до народження ще однієї дитини у сім’ях, в яких потреба у дітях, що була сформована під впливом соціальної норми “не менше однієї дитини, але й не більше двох”, є вже реалізованою.

Кентавризм свідомості та поведінки (у т.ч. й репродуктивної поведінки) окремої людини відображає глибоку парадоксальність сучасного суспільного життя. Так, заходи щодо підвищення народжуваності мають патерналістський характер і спрямовані насамперед на ті категорії населення, які найбільш залежать від держави [15]. Водночас проголошується необхідність виховання людей нової якості, відповідно до вимог ринкової економіки: самостійних, матеріально незалежних, здатних до самозабезпечення. Але саме такі люди мають небезпідставну недовіру до держави, навіть коли вона їм пропонує дарунок. Все це впливає на формування парадоксальності особистості: усвідомлюючи цінність дітей для розвитку суспільства, людина відмовляється їх народжувати у цьому суспільстві.

В Україні в останні роки все частіше жінки вступають до шлюбу й починають дітонародження у старшому, ніж раніше, віці, вже після отримання вищої освіти та певних здобутків у професійній кар’єрі. Якщо частка дітей, народжених жінками віком 20–24 роки у 2001 р. перевищувала 41% від усієї сукупності новонароджених, то у 2006 р. цей показник помітно зменшився (37,5%), та відповідно зросли частки дітей, народжених жінками віком 25–29 років (з 26,5% у 2001 р. до 29,5% у 2006 р.), 30–34 роки (з 11,8% до 15,6%) та 35–39 років (з 4,3% до 5,4%). А державні соціальні програми орієнтовані здебільшого на допомогу молодим сім’ям. Так, серед пріоритетних напрямів стратегії демографічного розвитку в період до 2015 року задля підвищення рівня народжуваності та розвитку сім’ї пропонується “вдосконалення реалізації житлової політики з метою посилення її демографічної спрямованості, зокрема розвитку системи молодіжних житлових комплексів та молодіжних житлово-будівельних кооперативів” [16,

с.164]. Позитивним можна вважати перегляд вікової межі, яка дозволяє визначати сім'ю як молоду³. Але аналіз статистичних даних щодо народжених другої черговості свідчить, що частки дітей, народжених другими у жінок вікових груп 20–24 та 25–29 років поступово скорочуються, а відповідно зростають частки народжених другими у жінок віком 30–34 (з 20,1% у 2001 до 26,2% у 2006) та 35–39 років (з 5,1% до 7,5%). Навіть прийнятні на період народження другої дитини житлові умови в багатьох сім'ях можуть знову перетворитися на проблему через необхідність виділення окремих кімнат різностатевим дітям, обладнання робочого місця для нового школяра, влаштування більшого простору підростаючому підлітку тощо. І таким сім'ям потрібно витратити певні кошти на навчання дітей та вирішувати самотужки без будь-яких пільг житлові питання.

Кентавр-явищем, на нашу думку, є й соціальне сирітство – виховання дітей у будинках-інтернатах, які мають живих батьків, що відбувається за мирних часів, в умовах підвищення рівня добробуту. Спрямованість державних заходів на посилення значущості сім'ї, родини аж ніяк не збігається з тенденціями сучасного кінематографічного мистецтва у відображенні цього явища.

Таким чином, більшості проблем, пов'язаних з дітородною активністю, притаманний парадоксальний характер, що вказує на необхідність застосування комплексного підходу до розробки заходів, спрямованих на заохочення населення до дітонародження. “Економічний” парадокс дітородної активності полягає у тому, що істотний розрив між низьким рівнем життя переважної більшості населення України та високими європейськими життєвими стандартами обумовлює обмеження кількості дітей у подружжя, однак, як правило, заможні сім'ї характеризуються малодітністю. Проблема поєднання жінкою функцій материнства та невинне підвищення нею своєї професійної майстерності як умова збереження її конкурентоспроможності на ринку праці, на тлі слабого розвитку ринку соціальних послуг, перетворюється на кентавр-проблему. Необхідність зробити вибір передбачає відмову або від ще однієї дитини, або від подальшого кар'єрного росту. Патерналістський характер багатьох демополітичних заходів суперечить формуванню працівників “ринкової” якості, здатних до самозабезпечення. Владні структури через надання грошової допомоги заохочують сім'ї до збільшення кількості дітей, та водночас стають головними дійовими особами процесів, що закріплюють недовіру населення до держави, посилюють тривогу батьків за майбутнє своїх дітей. Нехтування наявності парадоксальності тільки посилює її та обумовлює короткочасність ефекту багатьох соціальних заходів, спрямованих на підвищення дітородної активності.

³ На відміну від першої редакції постанови Кабінету Міністрів “Про затвердження Порядку часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла”, № 853 (ОВУ №23, 2003), в якій зазначалось, що позичальником може бути молода сім'я або самотній молодий громадянин, які отримують у комерційному банку кредит на будівництво (реконструкцію) чи придбання житла, в якій чоловік і дружина віком до 30 років включно, в редакції Постанови Кабінету міністрів 988 (988-2004-п) від 28.07.2004 внесено зміни: “Позичальником може бути молода сім'я, в якій чоловік та дружина віком до 35 років включно; неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років включно має неповнолітніх дітей (дитину); самотні молоді громадяни віком до 35 років включно”.

Джерела

1. *Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку*: Тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2002 року. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 140 с.
2. *Здоров'я дітей та жінок в Україні*. — К.: Кабінет Міністрів України за сприяння ЮНІСЕФ, ПРООН та ін. міжнародних організацій, 1997. — С. 152.
3. *Узик А.* Ценностные ориентации и семейное поведение городского населения современной России // Демографические исследования. — 2006. — № 5, http://demographia.ru/articles_N/index.html?idR=20&idArt=684
4. *Тощенко Ж.Т.* Кентавр-проблема в познавательной и преобразующей деятельности человека // Социологические исследования. — 2005. — № 6. — С. 3–14.
5. *Козырев Г.И.* Может ли внутриличностный конфликт быть кентавр-проблемой? // Социологические исследования. — 2006. — № 12. — С. 122–126.
6. *Мнацаканян М.О.* Парадоксальный человек в парадоксальном обществе // Социологические исследования. — 2006. — № 6. — С. 13–19.
7. *Гаррі С. Беккер.* Економічний погляд на життя (Нобелівська лекція, 9 грудня 1992 року) <http://nobel.org.ua/images/laureats/6/1992/becker.pdf>
8. *Становище сімей в умовах малих міст України: Держ. доп. про становище сімей в Україні (за підсумками 2004 р.)* / Т.Ф. Алексєєнко, Т.В. Говорун, Н.Г. Гойда та ін. — К.: Гопак, 2006. — 226 с.
9. *Раннє дитинство: стан, проблеми, перспективи розвитку*. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 116 с.
10. *Сім'я в умовах становлення незалежної України (2001–2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні (за підсумками 2003 року)*. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 254 с.
11. *Стешенко В.С.* Експеримент з багатьма невідомими. Чи можна “переламати” кризову демографічну ситуацію з допомогою підвищення виплат на новонароджених?// Дзеркало тижня / Людина. — № 9 (537), 12 – 18 березня 2005 р.
12. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.
13. *Тощенко Ж.Т.* Кентавр-проблема как особый случай парадоксальности общественного сознания // Вопросы философии. — 2002. — № 6. — С. 29–37.
14. *Антонов А.И.* Снижается ли ценность детей? / Рождаемость: известное и неизвестное. — М.: Финансы и статистика, 1983. — С. 70–79.
15. *Малева Т.М., Синявская О.В.* Социально-экономические факторы рождаемости в России: эмпирические измерения и вызовы социальной политике. http://spero.socpol.ru/docs/N5_2006-70_97.pdf

16. *Стратегія демографічного розвитку на період до 2015 року*. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р., № 879. Офіційний Вісник України. — 2006. — № 26. — К.: Міністерство юстиції України. — С.161–168.

Аннотация. Парадоксальность проблем детородной активности состоит в одновременном существовании и сочетании взаимоисключающих процессов и явлений. Игнорирование парадоксальности при разработке мероприятий по повышению детородной активности приводит к усилению противоречий в этой сфере, отсутствию ожидаемого результата или кратковременности эффекта, непредвиденности некоторых последствий.

Summary. The essence of paradoxicality of the childbearing activity problems consist in the simultaneous existence and the combination of processes and phenomena which is alternative. Neglect of the paradoxicality at working out of the childbearing activity measures reduce to strengthening of contradictions in this sphere, lack of due result or to short-term effect, some unforeseen consequences.

Стаття надійшла до редакції журналу 23.07.2007 р.

СУЧАСНІ ЗРУШЕННЯ У РЕГІОНАЛЬНІЙ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ СМЕРТНОСТІ ТА ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

П.Є. ШЕВЧУК,
*кандидат економічних наук, провідний науковий
співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Вступ

Системна економічна криза, яка розгорнулася в Україні наприкінці ХХ ст. значно посилила майнове та соціальне розшарування населення. Відповідно поглибилися відмінності в умовах життя та якості медичного обслуговування жителів різних регіонів, міського та сільського населення. Зростання територіальної диференціації тривалості життя в Україні протягом останнього міжпереписного періоду зумовлює необхідність деталізованого вивчення особливостей режиму смертності населення різних регіонів. Таке дослідження може бути надзвичайно корисним при розробці як регіонального демографічного прогнозу, так і при обґрунтуванні прогнозних гіпотез для України в цілому. Зокрема, розбіжності в показниках смертності населення окремих регіонів можна досить ефективно використовувати для оцінки вірогідних флуктуацій показників смертності на найближчу перспективу.

На час публікації більшості робіт, присвячених дослідженню регіональної варіації смертності та тривалості життя в Україні, ще не були доступні дані Всеукраїнського перепису 2001 р. Крім того, досить суттєві зміни в демографічних показниках відбулися вже в останні, 2002–2006 рр. Вітчизняні статистичні установи здійснили також перехід на Міжнародну класифікацію хвороб 10-го перегляду при реєстрації причин смерті. Всі ці зрушення вимагають проведення сучасної типологізації регіонів України, зокрема за показниками смертності.

Зв'язок проблеми з важливими науковими та практичними завданнями

Типологізація (класифікація) регіонів має важливе фундаментальне значення для розуміння самого механізму формування сучасного режиму смертності населення різних регіонів України, особливо на тлі безпрецедентного падіння тривалості життя за останні кілька десятиліть.

Прикладне значення групування регіонів, близьких за основними характеристиками смертності, може бути досить широким. Зокрема, сюди можна віднести і розробку типових (стандартних) таблиць смертності, спільних заходів регіональної демографічної політики, і обґрунтування прогностичних гіпотез тривалості життя для груп регіонів.

Аналіз останніх досліджень

У 1959–1970 рр. за результатами вивчення динаміки демографічних процесів на основі статистично достовірних відмінностей у загальних характеристиках відтворення населення адміністративні області України були згруповані в 4 демографічні зони (рис. 1). Важливим принципом цього зонування було врахування того, що демографічні показники є "... результатом впливу на демографічні процеси певних соціально-економічних і деяких інших факторів, а одні й ті ж результати може дати дія різних факторів" [1, с. 9].

Рис. 1. Демографічні зони України за комплексом показників 1959–1970 рр.

Зонування України, розроблене Е. М. Лібановою в 1991 р. за комплексом показників смертності (рис. 2), не лише не втратило актуальності сьогодні, а набуло нового, особливого значення для розуміння суті трансформаційних процесів у режимі дожиття населення нашої країни [3, с. 63–77]. Так, у цій роботі виявлено зближення показників тривалості життя у регіонах України за період між переписами 1979 та 1989 рр. Порівняння цих результатів із обчисленнями на основі даних за останні роки (2001 та 2006 рр.) вказують на зворотну тенденцію — до зростання регіональної диференціації очікуваної тривалості життя при народженні.

Рис. 2. Зони України за характеристиками режиму смертності

Особливу увагу демографічній складовій приділяли автори “Аванпроекту економічного районування України” [6, с. 28–29]. За схожістю демографічних структур на основі кластерного аналізу було виділено п’ять груп областей (рис. 3), близьких “... за характером і розвитком демографічних процесів”. На жаль, при групуванні використовувались загальні показники природного руху населення, що суттєво спотворює картину істинної диференціації смертності в Україні.

Серйозним обґрунтуванням отриманих результатів виділяється робота з дослідження демографічного розвитку у сільській місцевості України [7]. Цілком слушною при виявленні територіальних відмінностей демографічної ситуації в українському селі є відмова від прив’язки до обласних меж (рис. 4).

Стаття про демографічне зонування [8] спрямована на виявлення демографічних зон за комплексом показників, які характеризують різні демографічні процеси. Групування здійснювалося за показниками народжуваності, смертності, статеві-вікової структури, напрямками міграцій та відповідно до регіональних систем розселення (рис. 5). При цьому зазначається, що “об’єкти у відповідних кластерах різних блоків збігалися не повністю” [8, с. 21]. Це свідчить про істотну неузгодженість регіональної диференціації різних демографічних процесів.

У фундаментальній монографії, присвяченій вивченню сучасної демографічної кризи, типологізації регіонів України приділена дуже серйозна увага [2, с. 385–395]. В цій роботі не лише подано перелік показників, за якими проводилося зонування, а й детально описана процедура групування [2, с. 390–392].

Рис. 3. Зони України за схожістю демографічних структур

Рис. 4. Зони за територіальними відмінностями демографічної ситуації в українському селі у 1978–1995 рр.

Рис. 5. Демографічні зони України за комплексом показників 1999 р.

Рис. 6. Демографічні зони України за комплексом показників 2000 р.

У найновішій монографії, присвяченій регіональним аспектам демографічного розвитку, також демографічне зонування території України здійснено на основі просторового демографічного аналізу [5, с. 177–202]. В ній, зокрема, вказується на “... неоднаковість процесу переходу до нового режиму смертності населення різних територій ...” [5, с. 128] всередині виділених Е. М. Лібановою зон за характеристиками середньої очікуваної тривалості життя. Проте спроби нової типологізації регіонів України за сучасними показниками смертності у цій роботі не знайшли відображення, а розрахунки представлено за зонами, які були виділено півтора десятиліття тому [5, с. 130].

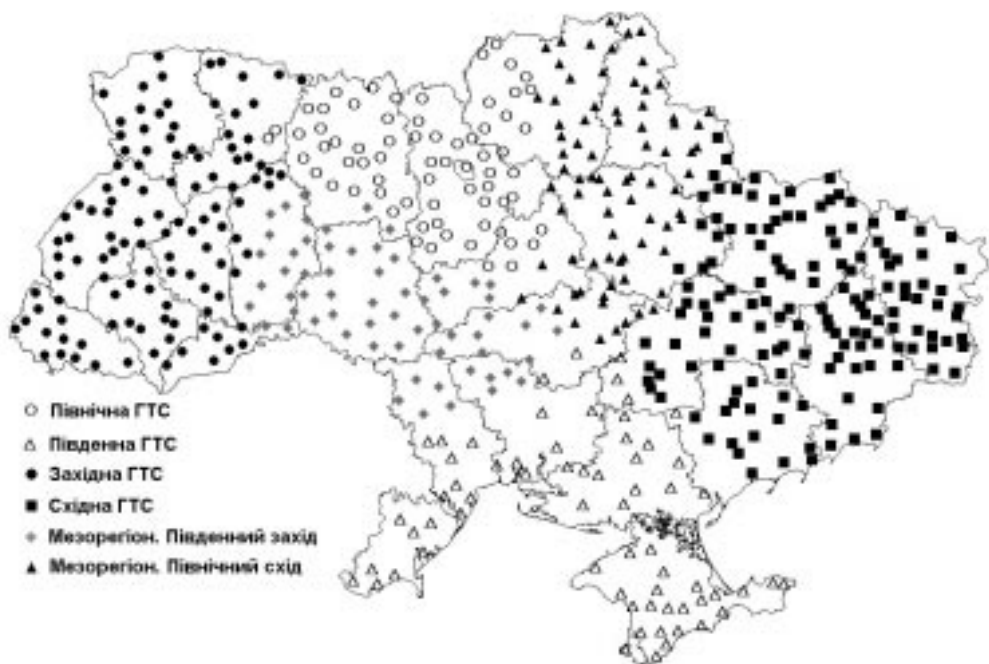

Рис. 7. Зони генеральних територіальних сукупностей населення України

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття

Практика регіональних досліджень свідчить про суттєву складність комплексного демографічного зонування. Суть комплексного демографічного зонування полягає у виділенні демографічних зон на основі типологічного групування областей за сукупністю показників, що характеризують різні демографічні процеси. А складність в тому, що часто виділені зони за показниками народжуваності та, наприклад, смертності не збігаються територіально. Про це певною мірою йдеться в більшості робіт з демографічного зонування України. Тому видається недоцільним розробляти прогностичні гіпотези зі смертності за тими самими регіонами, що і за народжуваністю чи міграціями.

З часу виходу з друку монографії Е. М. Лібанової [3] в жодному демографічному дослідженні не було спроби встановлення закономірностей територіаль-

ного розподілу та динаміки показників смертності України спеціально з метою обґрунтування гіпотез регіонального демографічного прогнозу тривалості життя.

Слабким місцем більшості схем демографічного зонування є певна застарілість статистичних даних, на яких вони ґрунтуються. Натомість видається доцільним дослідити саме сучасні співвідношення між регіонами, а також основні напрями, за якими відбувається трансформація режиму смертності у регіонах України.

Формулювання цілей

Поглиблене вивчення регіональних аспектів тривалості життя в контексті даної роботи має наступні цілі:

- 1) Уточнення динаміки основних показників смертності населення України за період 1989–2006 рр. у регіональному розрізі. Такий підхід дасть змогу виявити певні особливості сучасних трансформаційних процесів у режимі смертності населення України як цілісної системи за її просторовими елементами.
- 2) Виявлення спільних рис і відмінностей у характеристиках смертності населення окремих регіонів України, що дає можливість більш глибокого наукового обґрунтування демографічного прогнозу на основі розробки прогнозних гіпотез для груп регіонів із подібним режимом вимирання.

Незважаючи на відносну самостійність поставлених завдань, насправді вони стосуються важливих сторін одного демографічного процесу — зміни режиму смертності населення України в часі та просторі.

Виклад основного матеріалу

Не можна не погодитися зі слушними зауваженнями [5] та [7] про необхідність демографічного зонування на основі більш дрібних територіальних утворень, ніж адміністративна область. Справді, порівняльний аналіз показників основних демографічних процесів свідчить про значні відмінності демографічної ситуації, наприклад, у місті та навколишній сільській місцевості. Така диференціація у демографічних процесах є віддзеркаленням соціальної нерівності окремих субнаселень в умовах соціально-економічних перетворень [4, с. 95]. Проте статистичні дані, які можна отримати на рівні адміністративних районів, є дуже загальними. На них також справляє сильний вплив структурний чинник, який саме для сільського населення, зокрема невеликих за чисельністю мешканців районів, має вирішальний вплив на величину показників природного руху.

Саме структурний чинник спотворює важливі висновки в “Населенні України — 2004”. Так, демографічний аналіз обмежується виключно загальними показниками природного та механічного руху населення й “ареальним розподілом чисельності населення” [5, с. 183]. При цьому немає спроб уникнути впливу вікової структури на аналізовані показники. А оскільки віковий склад населення окремих регіонів України (особливо адміністративних районів, за якими здійснене зонування) істотно різниться, це призводить до “викривлення демографічного простору” [5, с. 185] та, відповідно, результатів

зонування. Внаслідок некритичного використання загальних показників, у дослідженні робиться висновок про “дві основні ланки демографічного простору України”: південно-західну і північно-східну [5, с. 194]. Проте відомо, що режим смертності в Україні (як і Європі в цілому) змінюється з заходу на схід і з півночі на південь [3, с. 66], тобто у напрямку з північного (а не південного) заходу на південний схід.

Вдалою ідеєю цього дослідження є виділення окрім чотирьох генеральних територіальних сукупностей (ГТС) населення двох мезорегіонів [5, с. 191–193]. Це свідчить про “розмитість” меж демографічних зон. Причиною цього є величезна прірва між демографічною ситуацією в містах і навколишній сільській місцевості. Досить низька мобільність населення України не пом’якшує цю ситуацію. Відповідно, мезорегіони чітко відповідають територіям із більш “старим” населенням (рис. 7). Вочевидь, це регіони із тривалою еміграцією працездатного населення до сусідніх ГТС (більшість територій Чернігівської, Сумської, Вінницької областей). Саме тому запропонована схема ГТС нагадує розподіл адміністративних районів за рівнем постаріння. Такий результат і слід було очікувати з огляду на використання загальних коефіцієнтів, на які визначальний вплив справляє вікова структура населення.

Таким чином, звуження статистичної інформації про демографічний розвиток адміністративних районів, значні й подекуди вражаючі відмінності вікової структури жителів навіть у сусідніх малих територіальних утвореннях зводять нанівець усі спроби адекватного просторового демографічного аналізу. Окрема, не менш важлива заслуга у викривленні демографічного простору належить закону великих чисел, який перестає діяти навіть у розрізі багатьох областей, не кажучи вже про адміністративний район.

Тому в якості найменшої одиниці групування видається доцільним використати адміністративну область, АР Крим і міськраду Києва. Як свідчить практика статистико-демографічних обчислень, навіть такий розріз не завжди дає надійні результати за окремими показниками.

Звідси випливає необхідність використання такої системи показників, яка найбільш повно характеризує режим дожиття населення (окремих територіальних субнаселень) та не залежить від вікової структури. До таких показників відносять:

- очікувану тривалість життя при народженні;
- приріст тривалості життя при народженні за 1989–2005 рр.;
- імовірність померти у віці 0 років;
- імовірність дожити до 60 років для тих, хто дожив до 20 років.

Важливою характеристикою режиму смертності є інтегральний показник — очікувана тривалість життя при народженні. Його слід використовувати диференційовано за статтю. Основною причиною цього є відома для пострадянських країн різка статева відмінність, а також значно більш суттєві регіональні відмінності тривалості життя для чоловіків.

Цінною ідеєю, особливо для прогностичних цілей, є врахування особливостей динаміки середньої очікуваної тривалості життя [3, с. 66]. Як кількісну характеристику динаміки можна використати приріст очікуваної тривалості життя при народженні у роках для кожної статі окремо за період 1989–2005 рр.

Надзвичайно важливим показником є рівень смертності немовлят. Він є інтегральним відображенням соціально-економічних умов життя. Зокрема, цей показник тісно пов'язаний із якістю харчування та медичного обслуговування населення, способом життя (ставленням до власного здоров'я, поширеністю шкідливих звичок), санітарною культурою населення тощо.

Оскільки в Україні залишається високою смертність у працездатному віці, до переліку показників доцільно ввести імовірність дожити до 60 років для тих, хто дожив до 20 років. Цей показник також слід використовувати залежно від статі.

В процесі зонування необхідним також є врахування регіональної варіації стандартизованих коефіцієнтів за основними класами причин смерті. В сучасних дослідженнях зазвичай виділяють 5 [3, с. 58] чи 6 [2, с. 335] основних класів: інфекційні та паразитарні хвороби, новоутворення, хвороби системи кровообігу, хвороби органів дихання, хвороби органів травлення, зовнішні причини смерті.

Спроби групування регіонів за вищезазначеними показниками свідчать про *значну відмінність сучасної територіальної диференціації смертності від тієї, що була встановлена на основі даних 1988–1989 рр.* Навіть найпростіші способи групування за 1–2 показниками вказують на суттєву зміну демографічних зон за подібністю режиму дожиття населення порівняно з даними, які отримала Е. М. Лібанова в 1991 р.

За показниками, що наведені у табл. 1, здійснено кластеризацію регіонів України на три групи. Численні спроби введення чи вилучення показників та зміни кількості груп не дають змоги виокремити територіально сусідні групи областей. Тому з отриманих трьох груп було сформовано сім зон із урахуванням їх територіального сусідства (рис. 8).

Рис. 8. Зони України за характеристиками сучасного режиму смертності

Окремою зоною є м. Київ через свою значну відмінність від навколишньої території за всіма показниками. Також в окремі регіони виділено АР Крим та Закарпатську область. Так, Закарпатська область, хоча й наближається до 6-ї зони за тривалістю життя при народженні для чоловіків, однак за аналогічним показником для жінок — помітно відрізняється (табл. 1). Суттєвим для виокремлення Закарпатської області також є найменша в Україні різниця між тривалістю життя чоловіків і жінок за рахунок підвищеної смертності жінок. АР Крим виділилася з Південної зони (рис. 2) внаслідок більш високої тривалості життя

Таблиця 1

Основні характеристики середньої тривалості життя та смертності в регіонах України

Регіони	очікувана тривалість життя при народженні, 2004—2005 р.		імовірність померти у віці 0 років, 2004—2005 р.	імовірність дожити до 60 років для тих, хто дожив до 20 років, 2004—2005 р.		приріст тривалості життя при народженні з 1988—1989 до 2004—2005 р.	
	чоловіки	жінки		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
м. Київ	66,37	76,14	0,00720	0,696	0,888	-2,33	0,64
Тернопільська	65,54	76,47	0,00993	0,698	0,908	-1,76	0,27
Чернівецька	65,45	75,50	0,01181	0,694	0,894	-1,75	0,10
Івано-Франківська	65,25	75,77	0,01175	0,693	0,891	-2,65	0,47
Львівська	65,24	76,19	0,00926	0,681	0,894	-2,66	-0,01
Закарпатська	64,23	72,87	0,01003	0,675	0,844	-2,07	-1,23
Хмельницька	63,64	75,05	0,00907	0,650	0,879	-3,26	-0,65
Рівненська	63,22	74,82	0,01005	0,640	0,878	-4,38	-1,38
Вінницька	63,01	74,76	0,00857	0,640	0,874	-3,29	-0,74
Харківська	62,96	74,26	0,00998	0,635	0,867	-2,84	-1,04
Черкаська	62,67	74,46	0,00948	0,626	0,867	-3,63	-1,04
Волинська	62,41	75,03	0,00813	0,624	0,878	-4,79	-1,27
Полтавська	62,32	74,40	0,00807	0,616	0,865	-4,38	-1,00
Україна	62,23	73,97	0,00984	0,614	0,859	-3,87	-1,23
Запорізька	62,22	73,92	0,01065	0,618	0,862	-3,58	-1,28
АР Крим	62,00	73,58	0,00905	0,607	0,847	-4,10	-1,72
Сумська	61,59	74,36	0,01018	0,602	0,871	-4,71	-1,14
Луганська	61,01	73,03	0,01113	0,585	0,847	-4,59	-1,87
Одеська	61,00	71,79	0,01071	0,587	0,820	-3,70	-1,61
Херсонська	60,87	73,12	0,01019	0,587	0,842	-3,33	-1,08
Кіровоградська	60,72	73,08	0,01039	0,579	0,846	-3,68	-1,52
Київська	60,71	73,46	0,00825	0,569	0,847	-5,39	-2,24
Дніпропетровська	60,63	72,65	0,01040	0,571	0,835	-5,17	-2,35
Миколаївська	60,36	72,81	0,00812	0,573	0,836	-4,04	-1,89
Донецька	60,26	73,06	0,01180	0,560	0,840	-5,34	-1,84
Чернігівська	60,16	74,11	0,01151	0,566	0,865	-6,24	-2,19
Житомирська	60,00	73,18	0,00946	0,553	0,840	-6,40	-2,62

Джерело: дані Держкомстату України, показники розташовано у порядку зниження очікуваної тривалості життя при народженні для чоловіків

чоловіків та нижчої смертності в працездатному віці (табл. 1). За структурою причин смерті автономна республіка також відрізняється від сусідніх областей (табл. 2).

Найбільш драматичні зміни протягом останніх півтора десятиліття відбулися в 4-ій групі областей (рис. 8). Очікувана тривалість життя при народженні в них за останні півтора десятиліття різко знизилась, навіть у порівнянні з загальним

Таблиця 2

Регіональні стандартизовані показники смертності за причинами смерті за європейським стандартом в Україні, 2006 р., обидві статі, ‰

Регіони	Причини смерті					
	хвороби системи кровообігу	ново-утворення	зовнішні причини смерті	інфекційні та паразитарні хвороби	хвороби органів дихання	хвороби органів травлення
Київська	948,1	176,1	143,6	30,6	32,1	63,9
Житомирська	922,6	148,0	146,0	22,0	48,6	59,1
Чернігівська	878,6	149,4	177,7	34,3	56,0	45,8
Харківська	875,0	142,2	125,1	20,9	24,7	46,1
Одеська	870,4	181,5	155,5	67,2	39,9	72,2
АР Крим	870,4	153,2	139,9	39,4	36,5	48,2
Луганська	867,8	155,6	137,0	31,9	59,9	82,2
Дніпропетровська	864,1	170,4	149,9	54,7	52,1	84,8
Вінницька	838,2	146,0	126,2	15,9	34,0	49,9
Рівненська	832,9	165,5	110,0	21,6	32,3	44,7
Донецька	824,1	170,6	148,7	51,4	36,9	71,9
Черкаська	822,1	146,2	131,0	18,1	67,2	60,1
Волинська	796,9	144,9	117,4	37,0	95,2	78,9
Херсонська	792,7	175,9	155,1	45,4	19,5	54,8
Сумська	762,1	160,6	153,5	23,3	54,5	47,8
Полтавська	753,5	169,7	153,2	25,8	44,1	47,7
Кіровоградська	753,2	175,6	169,7	38,0	46,1	44,2
Тернопільська	749,5	155,3	87,2	16,8	63,1	39,2
Чернівецька	748,9	169,9	95,3	19,7	40,8	34,4
Львівська	719,2	144,5	91,4	25,2	51,2	44,1
Закарпатська	708,1	152,3	95,5	37,2	41,0	77,7
м. Київ	698,8	171,2	80,3	19,8	26,3	55,2
Івано-Франківська	696,2	149,5	85,2	19,3	51,9	45,7
Хмельницька	657,1	160,6	117,7	20,6	55,5	56,1
Запорізька	635,5	190,3	133,0	29,9	35,2	45,1
Миколаївська	622,3	157,4	136,2	55,3	31,8	72,1

Джерело: дані Держкомстату України, показники розташовано у порядку зниження смертності від хвороб системи кровообігу

зниженням тривалості життя в Україні. Зокрема, за цим показником чоловіки Житомирської області з 10-го місця в 1989 р. спустились на останнє, 27-е місце в 2005 р., жінки – з 6-го на 18-те відповідно. Аналогічно в Чернігівській області чоловіки втратили 6,2 року життя, а жінки спустилися з 1-го на 14-е місце (табл. 1). Значне зростання смертності відмічалось також у Київській області. Найбільш очевидним поясненням такої динаміки тривалості життя в цих областях є її зумовленість наслідками аварії на ЧАЕС, проте порівняльний аналіз стандартизованих коефіцієнтів смертності за класами причин смерті не дає можливості стверджувати про це впевнено. Натомість надзвичайно високою інтенсивністю в даному регіоні характеризується смертність від хвороб системи кровообігу (табл. 2).

Несприятлива ситуація щодо смертності та тривалості життя залишилася в південних та східних областях (5-та зона). Показники тривалості життя при народженні тут одні з найнижчих, рівень смертності у працездатному віці – один із найвищих. Крім цього, окремі області даної зони (Дніпропетровська та Донецька) характеризуються дуже високими темпами скорочення тривалості життя, які поступаються лише областям 4-ої зони (табл. 1).

Найбільш сприятливий регіон формують Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька області. Вони зберегли досить високу тривалість життя чоловіків і вийшли на лідируючі позиції за тривалістю життя жінок. Феноменом є те, що саме жінки цих областей (а також м. Києва) навіть збільшили тривалість життя при народженні порівняно з 1989 р. (табл. 1).

Специфічною зоною є 7-ма (рис. 8). Цікаво, що до Вінницької, Полтавської, Сумської та Черкаської областей (виокремлених у 1989 р.) додалися Волинська, Рівненська, Хмельницька та Харківська області. Перші – за рахунок погіршення ситуації, остання – за рахунок відносного поліпшення. Так, якщо втрати тривалості життя чоловіків при народженні по Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях за 1989–2005 рр. становили 4,6–5,3 року, то в Харківській області – лише 2,8. Жінки Харківської області також мали значно менші втрати (табл. 1), ніж Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Луганської областей. Пояснити це можна тим, що більше половини населення Харківської області мешкає в обласному центрі, який за якістю життя істотно відрізняється від навколишньої території. Таким чином, велика статистична вага міста сприяє загальному покращенню ситуації. В решті урбанізованих областей сходу України рівень смертності у великих містах областей мало відрізняється від ситуації в обласних центрах (всюди є високим). Якщо провести аналогію з Києвом і Київською областю, то якби населення столиці включити до складу області, то демографічні показники останньої значно поліпшилися б, що не спостерігається.

Висновки

Регіональний аналіз особливостей тривалості життя в Україні за останні 15 років свідчить про те, що характер перебігу процесів смертності набуває нової якості, яка потребує подальших досліджень. Однією з ознак нових зрушень у динаміці тривалості життя є той факт, що регіональна диференціація очікуваної

тривалості життя при народженні за 1978–1989 рр. скорочувалась [3, с. 65], а за період 1989–2005 рр. — зросла. Так, якщо в 1978–1979 рр. для чоловіків розмах варіації тривалості життя при народженні становив 6,4 року, то в 1988–1989 рр. — уже 4,4 року. В 2004–2005 рр. — знову зріс майже до 6,4 року.

Важливим видається те, що розташування відносно несприятливих щодо тривалості життя зон в Україні стало двополюсним. Окрім звичної південно-східної зони, виокремились Житомирська, Київська та Чернігівська. Причини різкого погіршення ситуації в них потребують подальших досліджень.

Таким чином, трансформаційні процеси у регіонах України відбуваються з неоднаковим темпом і не в одному напрямі. Це ускладнює процес зонування, оскільки межі зон з подібною ситуацією перебувають у постійному русі, змінюються.

Як показує досвід демографічного прогнозування, розробку гіпотез регіонального прогнозу смертності доцільно здійснювати за демографічними зонами, більш однорідними за показниками смертності, ніж комплексні демографічні зони. При цьому важливо періодично уточнювати межі таких зон із урахуванням соціально-економічних, культурно-історичних та інших факторів, принаймні за даними переписів.

Джерела

1. *Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.)*. — К.: Наукова думка, 1977. — 222 с.
2. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії* / НАН України. Інститут економіки; за ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.
3. *Либанова Э.М.* Продолжительность жизни населения (Опыт комплексного регионального исследования) АН Украины. СОПС Украины АН Украины; Отв. ред. В.В. Оникиенко. — К.: Наук. думка, 1991. — 200 с.
4. *Населення України — 2003. Щорічна аналітична доповідь*. — К.: ІДСД НАН України, 2004. — 251 с.
5. *Населення України — 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку*. — К.: ІДСД НАНУ, Держкомстат України, 2004. — 342 с.
6. *Поповкін В.А., Калитенко А.П., Розинка В.О., Сиротич М.Р.* Аванпроект економічного районування України. — К.: НІСД, 1994. — 89 с.
7. *Рогожин О.Г.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. — К.: Інститут проблем національної безпеки, 2004. — 296 с.
8. *Шевчук П.Є.* Демографічне районування України як необхідна складова регіонального демографічного прогнозу // *Україна: аспекти праці*. — 2001. — № 1. — С. 18–22.

Аннотация. В работе представлен обзор вариантов демографического зонирования Украины, разработанных разными исследователями. Подана оригинальная схема зонирования Украины по основным характеристикам смертности и продолжительности жизни, адаптированная для разработки прогнозных гипотез. Также отмечены новые тенденции динамики смертности, выявленные за последние 15 лет.

Summary. The survey of demographic zoning is presented. The original scheme of zoning of Ukraine by main characteristics of mortality is showed. It scheme adapted to constructing the regional forecast hypotheses of life expectancy. Also pointed out the recent tendencies of mortality dynamics, that revealed of late 15 years.

Стаття надійшла до редакції журналу 29.05.2007 р.

АДАПТАЦІЯ МОДИФІКОВАНОЇ МОДЕЛІ БРАССА ДЛЯ ПОБУДОВИ ПОВНИХ ТАБЛИЦЬ СМЕРТНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

А.І. СТЕФАНОВСЬКИЙ,
*Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

В Україні в підручниках по демографії описано застарілі методи побудови таблиць смертності і не дається побудови повних таблиць смертності за новими методами.

У європейських країнах розраховують однорічні таблиці смертності, середня тривалість життя за якими залежить від смертності тільки одного року. Побудова таких таблиць для регіонів з недостатньо великими сукупностями населення є проблемою у зв'язку з відсутністю числа померлих у деяких вікових групах. В Україні найчастіше розраховують дворічні таблиці смертності, які не дають змоги вивчати стан смертності за 1 рік у чистому вигляді. Одним з кращих методів побудови сучасних однорічних таблиць смертності є метод модифікованої Брассової системи логітів [3] у поєднанні з використанням логітів коротких таблиць смертності для регіонів (тобто для малих сукупностей). Про застосування цього методу до розрахунку однорічних таблиць смертності для регіонів України і йдеться у цій статті.

Автори статті [3] і в заголовку, і далі називатимуться групою авторів.

Нехай l_x — число тих, що доживають до віку x , знайдене за таблицею смертності з коренем таблиці 1, тоді наступна формула є формулою визначення логіта

$$\text{Logit } (l_x) = 0,5 \ln[(1 - l_x) / l_x]. \quad (1)$$

Логіт — основне поняття для побудови повних сучасних таблиць смертності. Для розрахунків названим методом необхідно мати в крайньому разі не менш ніж 3 системи логітів: логіти за той рік, для якого потрібно побудувати таблицю смертності, цю таблицю позначимо індексом $j=1$; за другу систему логітів береться система для того ж населення за близький рік, цю таблицю позначимо індексом $j=2$; третя таблиця називається стандартною, тому позначимо її індексом s . За стандартну таблицю приймається в тому разі, якщо різниці повікових логітів стандартної та першої лежать на прямій лінії, або мало від неї відрізняються. За першу координату точки згаданої лінії береться вік, а друга — дорівнює різниці

повікових логітів. Таку ж властивість стандартна таблиця повинна мати по відношенню і до другої таблиці.

Для побудови згаданих трьох систем логітів потрібно знайти l_x^j – числа тих, що доживають до віку x , логіти для яких ми позначили індексами 1, 2, s . Цими індексами будемо позначати і відповідні їм l_x^j – числа тих, що доживають до віку x .

Знаходження кожної із 3-х систем логітів для $x < 85$ починаємо із визначення повікових коефіцієнтів смертності m_x за формулою:

$$m_x = \frac{M_x^t}{0,5S_x^{t1} + 0,5S_x^{t2}}, \quad (2)$$

де: M_x^t – кількість померлих у році t ,

S_x^{t1} – чисельність постійного населення на початок року t ,

S_x^{t2} – чисельність постійного населення на кінець року t ,

x – вік.

Важливим елементом побудови сучасних демографічних таблиць смертності є k_x^t – середня тривалість життя тих, що померли в даному інтервалі, або “сепаративний фактор”. Цей показник обчислюється за формулою, запропонованою нами:

$$k_x^t = \frac{S_x^{t1} + 2S_x^{t2}}{3(S_x^{t1} + S_x^{t2})}, \quad (3)$$

де: k_x^t – “сепаративний фактор”, який відноситься до вікової групи x та року t для $x > 0$. Для $x = 0$:

$$k_0 = \sum_0^{11} \frac{(1 + 2i)M_{i1}}{24 \sum_0^{11} M_{i1}}, \quad (4)$$

де: M_{i1} – кількість померлих до 1 року, які прожили i 1 місяців.

Після знаходження k_x^t знаходимо q_x – ймовірність померти для населення у віці від 1 до 80 років за формулою:

$$q_x = \frac{m_x}{1 + (1 - k_x)m_x} \quad (5)$$

Для населення 80-ти років і старше використовується формула:

$$q_x = 1 - e^{-m_x}, \quad (6)$$

де: e – число Непера. Далі знаходимо l_x – число тих, що доживають до точного віку x років. Для l_0 встановлюється значення 100 000 (корінь таблиці). Для решти вікових груп **число тих, що доживають до віку x** , обчислюється за формулою:

$$l_{x+1} = l_x (1 - q_x) \quad (7)$$

Таким чином, ми знайдемо l_x^1, l_x^2, l_x^s , а далі визначаємо логіти кожної з трьох систем 1,2,s за формулою визначення логіта ($i=1$).

Для $x \geq 85$ l_x знаходять методом регресії у вигляді:

$$l_x = 100000 \exp(-b_0 - b_1 x - b_1 x^2 - \dots - b_6 x^6 - b_7 x^7) \quad (7a). \quad [4].$$

Для простішого знаходження коефіцієнтів регресії прологарифмуємо останню рівність.

$$\ln l_x = \ln 100000 - (b_0 + b_1 x + \dots + b_6 x^6 + b_7 x^7);$$

звідки одержимо

$$b_0 + b_1 x + \dots + b_6 x^6 + b_7 x^7 = \ln 100000 - \ln l_x.$$

Для знаходження коефіцієнтів регресії скористаємось програмою “регресія” із пакета в екселі “аналіз даних”, де замість функції $y(x)$ використовується функція $\ln 100000 - \ln l_x$, а замість аргумента – матриця, у першому стовпчику якої стоять елементи 1,5,10,...,80,85 у першому степені, у другому стовпці – ті ж елементи у другому степені і так далі, а в колонці 7 – ті ж елементи у 7-ому степені. Після роботи програми матимемо всі коефіцієнти $b_0, b_1, \dots, b_6, b_7$. Тепер за формулою 7a можна порахувати l_x для $x \geq 85$. Тут розглядається випадок для одної країни, тому $i=1$.

Основна формула модифікованої Брассової системи логітів для побудови повних таблиць смертності має вигляд [3]:

$$\begin{aligned} \text{Logit } (l_x^{ij}) = & \alpha_{ij} + \beta_{ij} \text{Logit } (l_x^s) + \gamma_x [(1 - \text{Logit } (l_x^{ij}) / \text{Logit } (l_x^s))] + \\ & + \theta_x [1 - \text{Logit } (l_x^{ij}) / \text{Logit } (l_x^s)]. \end{aligned} \quad (8)$$

l_x^{ij} – число тих, що доживають до віку x року j (тут $i=1$). α_{ij}, β_{ij} – коефіцієнти, які знаходяться за наступними формулами:

$$\alpha_{ij} = \{ \text{Logit } (l_x^{ij}) - \text{Logit } (l_x^s) - \gamma_x [\text{Logit } (l_x^{ij}) - \text{Logit } (l_x^s)] \} / [\text{Logit } (l_x^s) - \text{Logit } (l_x^s)]. \quad (9)$$

$$\beta_{ij} = [\text{Logit } (l_x^{ij}) - \text{Logit } (l_x^s)] / [\text{Logit } (l_x^s) - \text{Logit } (l_x^s)].$$

У роботі [3] невідомі коефіцієнти γ_x, θ_x знаходять методом найменших квадратів із системи рівнянь, кожне з яких записується у формі (8) для вибраних країн і для вибраних років.

Для спрощення обчислень автором даної статті запропоновано невідомі коефіцієнти γ_x, θ_x знаходити із системи наступних двох рівнянь для кожного x :

$$\begin{aligned} \text{Logit} (l^i_x) = & \alpha_{i1} + \beta_{i1} \text{Logit} (l^s_x) + \gamma_x [(1 - \text{Logit} (l^i_5) / \text{Logit} (l^s_5))] + \\ & + \theta_x [1 - \text{Logit} (l^i_{60}) / \text{Logit} (l^s_{60})]; \end{aligned} \quad (10)$$

$$\begin{aligned} \text{Logit} (l^i_x) = & \alpha_{i2} + \beta_{i2} \text{Logit} (l^s_x) + \gamma_x [(1 - \text{Logit} (l^i_5) / \text{Logit} (l^s_5))] + \\ & + \theta_x [1 - \text{Logit} (l^i_{60}) / \text{Logit} (l^s_{60})] . \end{aligned} \quad (11)$$

Після визначення коефіцієнтів γ_x , θ_x за формулою (8) обчислюємо $\text{Logit} (l^i_x)$, який відноситься до шуканої таблиці смертності 1. Позначення l^i_x введено для того, щоб відрізнити від l^i_x , яке теж відноситься до таблиці 1, але знаходиться звичайним способом. Величина l^i_x є точнішою порівняно з l^i_x . Досягнення більшої точності, на нашу думку, є перевагою даного методу не тільки порівняно з методом Брасса, а й деякими іншими методами.

Таким чином, для кожного x ми знайшли $\text{Logit} (l^i_x)$. Далі опишемо побудову таблиць смертності на основі значень логітів $\text{Logit} (l^i_x)$. l^i_x – число тих, що доживають до віку x , знаходимо за формулою, оберненою до формули визначення логіта $l^i_x = 1 / (1 + \text{EXP}(2 \text{Logit} (l^i_x)))$. Далі переходимо від кореня таблиці 1 до кореня таблиці 100000, для чого кожне число l^i_x помножимо на 100000, $l_x = 100000 l^i_x$. **Число померлих** на інтервалі віку від x до $x+1$ обчислюють за формулою:

$$d_x = l_x q_x \quad d_x = l_x q_x \quad (12)$$

$d_x = l_x q_x$. **Число тих, що живуть** на даному інтервалі, або число прожитих людино-років обчислюють за формулою:

$$L_x = l_{x+1} + k_x d_x . \quad (13)$$

Число людино-років, що мають бути прожитими при досягненні віку x років, знаходимо за формулою:

$$T_x = \sum_x^{\omega} L_x . \quad (14)$$

Середню очікувану тривалість життя при досягненні віку x років знаходимо за формулою:

$$e_x = \frac{T_x}{l_x} . \quad (15)$$

Приклад. Побудуємо повну таблицю смертності для обох статей для всіх поселень України для померлих у 2004 р. за методом модифікованої Брассової системи логітів. Як уже сказано, для цього потрібно не менш ніж 3 системи логітів. За першу систему логітів беремо систему логітів для тих, що померли у 2003 р.

(табл. 1), за другу систему логітів беремо систему для тих, що померли у 2004 р. (табл. 2), а за систему логітів стандартної таблиці беремо систему логітів, яка є середнім арифметичним першої та другої систем.

Таблиця 1

Побудова системи логітів для померлих обох статей в Україні у 2003 р.

	m_x^{2003}	q_x	l_x^{2003}	l_x	Logit l_x^{2003}
0	0,009795	0,009747	100000	1	
1	0,001479	0,001478	99020,53	0,990205	-2,30804
2	0,000781	0,00078	98874,04	0,98874	-2,23761
3	0,000606	0,000606	98796,87	0,987969	-2,20407
4	0,000549	0,000549	98737	0,98737	-2,17948
5	0,000365	0,000364	98682,78	0,986828	-2,15819
89	0,250525	0,221608	5762,928	0,057629	1,397184
90	0,257332	0,226889	4319,168	0,043192	1,548978
91	0,289506	0,251367	3207,706	0,032077	1,703506
92	0,32847	0,279976	2279,056	0,022791	1,879177
93	0,376637	0,313835	1530,453	0,015305	2,082092
94	0,424509	0,345909	954,0276	0,00954	2,321323
95	0,441574	0,356977	549,034	0,00549	2,59963
96	0,452954	0,364252	306,5948	0,003066	2,892164
97	0,439891	0,355893	167,7215	0,001677	3,194471
98	0,482759	0,382921	93,94239	0,000939	3,484652
99	0,478099	0,380039	48,59089	0,000486	3,814502
100	0,484423	0,383947	25,35965	0,000254	4,139756

Таблиця 2

Побудова системи логітів для померлих обох статей в Україні у 2004 р.

	m_x^{2004}	q_x^{2004}	l_x^{2004}	l_x	Logit l_x^{2004}
0	0,009705	0,009658	100000	1	$-\infty$
1	0,001265	0,001265	99029,51	0,990295	-2,31268
2	0,000679	0,000679	98904,2	0,989042	-2,25133
3	0,000465	0,000465	98837,01	0,98837	-2,22124
4	0,000523	0,000523	98791,04	0,98791	-2,20162
5	0,000422	0,000422	98739,34	0,987393	-2,18043
89	0,240155	0,213494	6277,266	0,062773	1,351703
90	0,261636	0,230209	4769,746	0,047697	1,497002
91	0,267782	0,234925	3521,807	0,035218	1,655171

Продовж. табл. 2

	m_x^{2004}	q_x^{2004}	l_x^{2004}	l_x	$\text{Logit } l_x^{2004}$
92	0,297407	0,257258	2578,73	0,025787	1,815874
93	0,330578	0,281492	1811,798	0,018118	1,996283
94	0,389664	0,322716	1212,858	0,012129	2,199994
95	0,473098	0,376931	740,2506	0,007403	2,449253
96	0,460915	0,369294	390,0397	0,0039	2,771384
97	0,491667	0,388394	210,2644	0,002103	3,081227
98	0,438072	0,354721	106,8844	0,001069	3,420054
99	0,460718	0,369169	60,06134	0,000601	3,708479
100	0,45295	0,36425	32,39002	0,000324	4,017376

Таблиця 3

Побудова системи логітів для померлих обох статей в Україні
у 2003–2004 рр.

	$m_x^{2003-2004}$	q_x	$l_x^{2003-2004}$	l_x	$\text{Logit } l_x^{2003-2004}$
0	0,009749	0,009701	100000	1	
1	0,001368	0,001367	99025,12	0,990251	-2,31041
2	0,00073	0,00073	98889,7	0,988897	-2,24469
3	0,000536	0,000536	98817,53	0,988175	-2,21283
4	0,000536	0,000536	98764,53	0,987645	-2,19064
5	0,000392	0,000392	98711,55	0,987115	-2,16938
89	0,245623	0,217783	6010,954	0,06011	1,374797
90	0,259407	0,228491	4534,528	0,045345	1,523522
91	0,278526	0,243101	3358,24	0,033582	1,679797
92	0,312051	0,268056	2422,884	0,024229	1,847842
93	0,353221	0,297578	1666,821	0,016668	2,038722
94	0,405852	0,333591	1078,064	0,010781	2,259582
95	0,456543	0,36653	640,5295	0,006405	2,522102
96	0,456797	0,366691	348,1	0,003481	2,828474
97	0,465565	0,37222	189,0891	0,001891	3,134407
98	0,460313	0,368914	101,0559	0,001011	3,44812
99	0,469582	0,374736	54,53859	0,000545	3,756736
100	0,468218	0,373883	28,92827	0,000289	4,073908

У табл. 4 дається уже побудована таблиця смертності методом модифікованої Брассової системи логітів.

Таблиця 4

Таблиця смертності та очікуваної середньої тривалості життя
для обох статей всіх поселень України у 2004 р.

	Logit(l(x))	l_x	q_x	L_x	T_x	e_x
0	$-\infty$	100000	0,990295	99514,75	6747132	67,47
1	-2,31268	<u>99030</u>	0,998735	98966,85	6647617	67,13
2	-2,25133	<u>98904</u>	0,999321	98870,61	6548650	66,21
3	-2,22124	<u>98837</u>	0,999535	98814,03	6449780	65,26
4	-2,20162	<u>98791</u>	0,999477	98765,19	6350966	64,29
5	-2,18043	<u>98739</u>	0,999578	98718,53	6252200	63,32
90	1,468189	<u>5038</u>	0,75763	4427,848	14816,86	2,94
91	1,613358	<u>3817</u>	0,736687	3314,699	10389,01	2,72
92	1,771352	<u>2812</u>	0,714438	2410,613	7074,309	2,52
93	1,943595	<u>2009</u>	0,690898	1698,587	4663,696	2,32
94	2,131636	<u>1388</u>	0,666098	1156,338	2965,109	2,14
95	2,337139	<u>925</u>	0,640088	758,2102	1808,771	1,96
96	2,561891	<u>592</u>	0,612936	477,2867	1050,561	1,78
97	2,807789	<u>363</u>	0,584731	287,4307	573,2738	1,58
98	3,076845	<u>212</u>	0,555583	164,9784	285,8431	1,35
99	3,371186	<u>118</u>	0,525621	89,89372	120,8647	1,03
100	3,693054	<u>62</u>	0,500468	30,971	30,971	0,50
101		<u>31</u>				

Введемо такі позначення, що використовуються у табл. 5:

$P_x^{\text{сер}}$ — середньорічна чисельність населення в Україні у 2004 р. для всіх поселень обох статей у віці x ;

$тп$ — теоретичне число померлих в Україні у 2004 р. для всіх поселень обох статей у віці x ;

$фп$ — фактичне число померлих в Україні у 2004 р. для всіх поселень обох статей у віці x .

Таблиця 5

Порівняння теоретичного і фактичного чисел тих,
що померли в Україні у 2004 р., для всіх поселень обох статей

	$P_x^{\text{сер}}$	$тп$	$фп$	$фп - тп$	$(фп - тп)\%$
0	414634	4043,654	4024	-19,6536	-0,5
1	395157	500,3166	500	-0,3166	-0,1
2	378297	257,0873	257	-0,08734	0,0
3	376257	175,0407	175	-0,04071	0,0
4	384099,5	201,0526	201	-0,05261	0,0

	$P_x^{\text{сер.}}$	тп	фп	фп – тп	(фп – тп)%
5	398453,5	168,0354	168	-0,03543	0,0
89	42460	10698,77	10197	-501,77	-4,9
90	36738	10197	9612	-585,004	-6,1
91	30304,5	9260,803	8115	-1145,8	-14,1
92	22212	7468,977	6606	-862,977	-13,1
93	14093,5	5211,256	4659	-552,256	-11,9
94	9423,5	3828,941	3672	-156,941	-4,3
95	5250,5	2342,509	2484	141,4913	5,7
96	3703,5	1812,843	1707	-105,843	-6,2
97	2520	1352,239	1239	-113,239	-9,1
98	1639	963,3016	718	-245,302	-34,2
99	1031	663,1138	475	-188,114	-39,6
100	1737,5	1204,343	787	-417,343	-53,0

Для визначення точності методу побудованої таблиці смертності потрібно порівняти фактичну смертність з теоретичною, тобто смертністю, одержаною множенням повікових коефіцієнтів смертності m_x на середньорічну чисельність населення $P_x^{\text{сер.}}$. При цьому повікові коефіцієнти смертності m_x потрібно знайти переходом від повікових логітів Logit (l_x), одержаних модифікованим методом Брасса. Для цього спочатку скористаємося формулою, оберненою до формули визначення логіта:

$$l_x = 1/(1 + \exp(2 \text{Logit} (l_x))) . \quad (16)$$

На основі отриманого l_x за формулою $q_x = 1 - l_{x+1}/l_x$ знаходимо повікову ймовірність смерті q_x . Для знаходження q_{100} потрібно знати l_{101} , яке знаходять з рівняння регресії знайденого раніше. Потім за формулою, оберненою до формули Паєвського, тобто до формули $q_x = 1 - \exp(-m_x)$ знаходимо $m_x = -\ln(1 - q_x)$. Для знаходження теоретичного числа померлих потрібно середньорічну чисельність населення $P_x^{\text{сер.}}$ помножити на повіковий коефіцієнт смертності m_x . Порівняння фактичної та теоретичної смертності наводиться в табл. 4. З цієї таблиці бачимо, що різниця загальної кількості смертей фактичних і теоретичних дорівнює 24114 чоловік, що становить майже 3 %, а отже, смертність теоретична майже на 97% збігається з фактичною смертністю.

Порівняння показників середньої тривалості життя для обох статей в Україні за 2004 р. за короткою та повною таблицями смертності показує, що для молодших вікових груп вони майже не відрізняються, а в старших вікових групах різниця між ними більша, але оскільки внесок старших груп в середню тривалість життя малий, тому теоретична модель смертності досить точно відображає фактичну смертність. Числа тих, що доживають до віку x , знайдені модифікованим методом Брасса та методом Чанга майже збігаються.

Таблиця 6

Порівняння середньої тривалості життя для обох статей в Україні у 2004 р.
за короткою та повною таблицями смертності

	ех за ктс	ех за птс	різниця	%
0	67,75	67,47	0,28	0,4
1	67,40	67,13	0,27	0,4
5	63,59	63,32	0,27	0,4
10	58,70	58,43	0,27	0,5
15	53,79	53,52	0,27	0,5
20	48,98	48,71	0,28	0,6
25	44,33	44,05	0,28	0,6
30	39,88	39,60	0,28	0,7
35	35,59	35,30	0,29	0,8
40	31,47	31,17	0,30	0,9
45	27,54	27,23	0,31	1,1
50	23,83	23,51	0,32	1,3
55	20,36	20,02	0,34	1,7
60	17,05	16,71	0,34	2,0
65	14,04	13,64	0,40	2,8
70	11,21	10,81	0,40	3,5
75	8,72	8,22	0,51	5,8
80	6,61	6,02	0,59	8,9
85	4,81	4,27	0,54	11,3
90	3,82	2,94	0,88	23,1
95	3,14	1,96	1,18	37,6
100	2,52	0,50	2,02	80,2

Метод модифікованої Брассової системи логітів групою авторів [3] і удосконалений автором даної статті доцільно використовувати для побудови повних таблиць смертності України.

Ми пропонуємо застосовувати цей метод і для регіонів України. У методі Брасса знаходяться 2 параметри α , β для всієї таблиці смертності для всіх її вікових груп, що робить неможливим за однією формулою з одними значеннями α , β визначити вірно логіти для всіх вікових груп. Перепоною для такого використання для регіонів стає проблема малих сукупностей померлих та населення. Розглянемо для прикладу числа померлих усіх жінок сільської місцевості по усіх областях у 2004 р. Статистика свідчить про відсутність померлих в деяких вікових групах, що унеможливорює точне обчислення осіб, які доживають до даного віку у групі з відсутньою смертністю. А випадки відсутності смертності трапляються майже в кожній області в середньому майже у

6 вікових групах. Метод модифікованої Брассової системи логітів проблему малих сукупностей не вирішує.

Частково можна вирішити проблему малих сукупностей методом згладжування даних.

Ми пропонуємо метод побудови повних таблиць смертності регіонів України, який використовує логіти з коротких таблиць смертності, і тільки логіти. Це дає змогу уникнути проблеми малих чисел для того випадку, для якого можна побудувати короткі таблиці смертності. Є показники таблиць смертності, які відносять до інтервальних, і показники таблиць смертності, які відносять до моментних. Показник логітів належить до моментних, тому логіти з повних таблиць повинні бути рівними одномоментним з ними логітам коротких таблиць. Таким чином, однорічні логіти, величина віку яких ділиться на 5, стають відомими, залишається знайти логіти, які лежать всередині інтервалу. Нехай α – значення логіта, величина віку якого ділиться на 5, β – значення сусіднього наступного логіта, величина віку якого ділиться на 5, тоді всередині інтервалу (α , β) однорічні логіти дорівнюють :

$$(4\alpha + \beta)/5 ; (3\alpha + 2\beta)/5; (2\alpha + 3\beta)/5; \quad (17)$$

Значення логіта подані у порядку наростання віку.

Нехай α – відоме значення логіта для вікової групи (1–4) п'ятирічної таблиці смертності, β – відоме значення логіта для вікової групи (5–9) короткої таблиці смертності, тоді всередині інтервалу(α , β) однорічні логіти послідовно дорівнюють:

$$l_2=(3\alpha + \beta)/4; l_3=(\alpha + \beta) /2; l_4=(\alpha + 3\beta) / 4. \quad (18)$$

Справедливість формул впливає з унікальної, відомої властивості, що графік логіта наближується до графіка прямої лінії для більшості точок.

Таким чином знаходять логіти $\text{Logit}(l_x)$ повних таблиць смертності для всіх вікових груп через логіти коротких таблиць смертності, також вирішується проблема побудови таблиць для малих сукупностей регіонів України. Щоб визначити l_x скористаємося формулою, оберненою до формули визначення логіта.

Для розрахунків методом модифікованої Брассової системи логітів потрібно мати 3 системи логітів. Для того року, для якого нам потрібно побудувати повну таблицю смертності, будуємо коротку таблицю смертності. Ще одну коротку таблицю смертності будуємо за попередній рік. Обчислюємо логіти цих двох коротких таблиць. Далі обчислюємо за формулами(17), (18) логіти повних таблиць смертності, як це було описано раніше. За систему логітів стандартної таблиці беремо середнє арифметичне двох щойно розрахованих систем логітів (мається на увазі середнє арифметичне по кожній віковій групі).

Групою авторів за стандартну таблицю бралася єдина глобальна стандартна таблиця. І вони рекомендують для розрахунків саме цю таблицю для всіх країн, в тому числі для України тому, що дані про населення України враховані у єдиній глобальній стандартній таблиці. У нас немає цієї таблиці. Автор

запропонував брати замість стандартної таблиці логітів середнє арифметичне системи логітів за найближчі два роки. І в результаті одержана таблиця смертності з досить точною тривалістю життя.

Отже, ми маємо розраховані три системи логітів. Цього цілком достатньо для розрахунків більш точним методом модифікованої Брассової системи логітів, детально описаного на початку цієї роботи.

Приклад. Побудуємо повну таблицю смертності для жінок усіх поселень Херсонської області для померлих у 2004 р. і ще одну повну таблицю смертності для жінок тієї ж області, які померли у 2003р. За методом модифікованої Брассової системи логітів, користуючись формулами переходу від логітів коротких таблиць смертності до логітів повних таблиць, запропонованими нами, знаходимо логіти повних таблиць. Не будемо описувати коротких таблиць смертності. Побудуємо короткі таблиці смертності (таб. 7) і обчислимо їх логіти.

Таблиця 7

Числа тих, що доживають до точного віку x l_x і їх логіти $Logit(l_x)$ для жінок усіх поселень Херсонської області за 2003, 2004 рр.

	2003	2004	2003	2004
	l_x	l_x	$Logit(l_x)$	$Logit(l_x)$
0	100000	100000		
1–4	99128	99188	–2,36669	–2,40264
5–9	98734	98921	–2,17828	–2,25914
10–14	98573	98762	–2,11761	–2,18961
15–19	98458	98616	–2,07827	–2,13313
20–24	98152	98335	–1,98621	–2,03928
25–29	97733	97966	–1,88189	–1,93731
30–34	97169	97272	–1,76791	–1,78697
35–39	96297	96536	–1,62915	–1,66375
40–44	95129	95225	–1,48597	–1,49642
45–49	93542	93660	–1,33655	–1,3464
50–54	91003	91052	–1,157	–1,16
55–59	87434	87376	–0,96994	–0,96731
60–64	82543	82201	–0,77679	–0,76501
65–69	76214	76043	–0,58222	–0,57752
70–74	67472	67994	–0,36481	–0,37675
75–79	55015	55711	–0,10064	–0,11472
80–84	38935	40216	0,225023	0,198237
85–89	21579	23100	0,645186	0,601337

Користуючись формулами переходу (4), (5) від логітів коротких таблиць смертності до логітів повних таблиць, запропонованими нами, знаходимо логіти повних таблиць смертності для $x \geq 85$.

Для $x \geq 85$ l_x знаходиться у вигляді:

$$l_x = 100000 \exp(-b_0 - b_1 x - b_1 x^2 - \dots - b_6 x^6 - b_7 x^7), \quad [2], (19)$$

де коефіцієнти $b_0, b_1, \dots, b_6, b_7$ знаходять методом найменших квадратів. Знайшовши $b_0, b_1, \dots, b_6, b_7$ за відомими l_x $x \geq 85$ коротких таблиць смертності, обчислюємо l_x за формулою (6) для $x > 85$.

На основі l_x для $x < 85$ повних таблиць смертності обчислюємо логіти $\text{Logit}(l_x)$ для $x > 85$.

Таблиця 8

Три системи логітів повних таблиць смертності для жінок усіх поселень
Херсонської області за 2003, 2004 рр. і стандартна система логітів

	2004	2003	Стандарт		2004	2003	Стандарт		2004	2003	Стандарт
1	-2,40264	-2,36669	-2,38466	35	-1,66375	-1,62915	-1,64645	69	-0,4169	-0,40829	-0,4126
2	-2,36676	-2,31959	-2,34318	36	-1,63028	-1,60051	-1,6154	70	-0,37675	-0,36481	-0,37078
3	-2,33089	-2,27249	-2,30169	37	-1,59682	-1,57188	-1,58435	71	-0,32434	-0,31197	-0,31816
4	-2,29502	-2,22538	-2,2602	38	-1,56335	-1,54324	-1,5533	72	-0,27194	-0,25914	-0,26554
5	-2,25914	-2,17828	-2,21871	39	-1,52989	-1,5146	-1,52225	73	-0,21953	-0,20631	-0,21292
6	-2,24524	-2,16615	-2,20569	40	-1,49642	-1,48597	-1,4912	74	-0,16713	-0,15347	-0,1603
7	-2,23133	-2,15401	-2,19267	41	-1,46642	-1,45608	-1,46125	75	-0,11472	-0,10064	-0,10768
8	-2,21742	-2,14188	-2,17965	42	-1,43641	-1,4262	-1,43131	76	-0,05213	-0,03551	-0,04382
9	-2,20351	-2,12975	-2,16663	43	-1,40641	-1,39631	-1,40136	77	0,010462	0,029626	0,020044
10	-2,18961	-2,11761	-2,15361	44	-1,3764	-1,36643	-1,37142	78	0,073054	0,094758	0,083906
11	-2,17831	-2,10974	-2,14403	45	-1,3464	-1,33655	-1,34147	79	0,135645	0,15989	0,147768
12	-2,16702	-2,10188	-2,13445	46	-1,30912	-1,30064	-1,30488	80	0,198237	0,225023	0,21163
13	-2,15572	-2,09401	-2,12486	47	-1,27184	-1,26473	-1,26828	81	0,278857	0,309055	0,293956
14	-2,14442	-2,08614	-2,11528	48	-1,23456	-1,22882	-1,23169	82	0,359477	0,393088	0,376282
15	-2,13313	-2,07827	-2,1057	49	-1,19728	-1,19291	-1,19509	83	0,440097	0,47712	0,458609
16	-2,11436	-2,05986	-2,08711	50	-1,16	-1,157	-1,1585	84	0,520717	0,561153	0,540935
17	-2,09559	-2,04145	-2,06852	51	-1,12146	-1,11959	-1,12053	85	0,601337	0,645186	0,623261
18	-2,07682	-2,02303	-2,04993	52	-1,08292	-1,08218	-1,08255	86	0,697921	0,776855	0,737388
19	-2,05805	-2,00462	-2,03133	53	-1,04439	-1,04477	-1,04458	87	0,800692	0,886845	0,843769
20	-2,03928	-1,98621	-2,01274	54	-1,00585	-1,00736	-1,0066	88	0,910722	1,004872	0,957797
21	-2,01888	-1,96534	-1,99211	55	-0,96731	-0,96994	-0,96863	89	1,028877	1,131918	1,080398
22	-1,99849	-1,94448	-1,97149	56	-0,92685	-0,93131	-0,92908	90	1,156139	1,269089	1,212614
23	-1,9781	-1,92362	-1,95086	57	-0,88639	-0,89268	-0,88954	91	1,293607	1,417617	1,355612
24	-1,9577	-1,90275	-1,93023	58	-0,84593	-0,85405	-0,84999	92	1,442509	1,578866	1,510688
25	-1,93731	-1,88189	-1,9096	59	-0,80547	-0,81542	-0,81045	93	1,604198	1,754333	1,679265
26	-1,90724	-1,85909	-1,88317	60	-0,76501	-0,77679	-0,7709	94	1,780158	1,945637	1,862897
27	-1,87717	-1,8363	-1,85674	61	-0,72751	-0,73788	-0,7327	95	1,971994	2,154522	2,063258
28	-1,84711	-1,8135	-1,8303	62	-0,69002	-0,69896	-0,69449	96	2,181431	2,382844	2,282138
29	-1,81704	-1,79071	-1,80387	63	-0,65252	-0,66005	-0,65628	97	2,410304	2,632563	2,521433
30	-1,78697	-1,76791	-1,77744	64	-0,61502	-0,62114	-0,61808	98	2,660548	2,905741	2,783144
31	-1,76233	-1,74016	-1,75124	65	-0,57752	-0,58222	-0,57987	99	2,934198	3,204532	3,069365
32	-1,73768	-1,71241	-1,72504	66	-0,53736	-0,53874	-0,53805	100	3,233381	3,531192	3,382287
33	-1,71304	-1,68465	-1,69884	67	-0,49721	-0,49526	-0,49623	101	3,560323	3,888078	3,7242
34	-1,68839	-1,6569	-1,67265	68	-0,45706	-0,45177	-0,45441				

Тепер, маючи 3 системи логітів за методом модифікованої Брассової системи логітів [3], що детально описаний на початку цієї роботи, будемо повні таблиці смертності для жінок усіх поселень Херсонської області за 2003, 2004 рр.

Таблиця 9

**Повна таблиця смертності
для жінок усіх поселень Херсонської області за 2003 р.**

x	l_x	q_x	d_x	L_x	T_x	e_x
0	100000	0,00871	871	99565	7253886	72,54
1	99129	0,00087	86	99086	7154322	72,17
2	99043	0,00094	93	98997	7055236	71,23
3	98950	0,00104	103	98899	6956239	70,30
4	98847	0,00114	113	98791	6857341	69,37
5	98734	0,00031	31	98719	6758550	68,45
89	9385	0,22621	2123	8324	29566	3,15
90	7262	0,23630	1716	6404	21242	2,93
91	5546	0,26542	1472	4810	14838	2,68
92	4074	0,28670	1168	3490	10028	2,46
93	2906	0,35857	1042	2385	6538	2,25
94	1864	0,29024	541	1594	4153	2,23
95	1323	0,36206	479	1084	2560	1,93
96	844	0,39929	337	676	1476	1,75
97	507	0,40828	207	404	801	1,58
98	300	0,46000	138	231	397	1,32
99	162	0,47531	77	124	166	1,02
100	85	1,00000	85	43	43	0,5

Таблиця 10

**Повна таблиця смертності
для жінок усіх поселень Херсонської області за 2004 р.**

x	2004	l_x	l_x 2004	L_x	T_x	e_x
0			100000	99593,70	7294232,85	72,94
1	-2,40226	0,991874	99187,4	99157,83	7194639,15	72,54
2	-2,36684	0,991283	99128,26	99095,69	7095481,33	71,58
3	-2,33048	0,990631	99063,13	99029,03	6996385,63	70,63
4	-2,29501	0,989949	98994,93	98957,97	6897356,60	69,67
5	-2,25914	0,98921	98921	98905,95	6798398,64	68,73
6	-2,24523	0,988909	98890,9	98875,44	6699492,69	67,75
7	-2,23133	0,9886	98859,97	98844,08	6600617,25	66,77

Продовж. табл. 10

x	2004	l_x	l_x 2004	L_x	T_x	e_x
8	-2,21741	0,988282	98828,18	98811,86	6501773,17	65,79
9	-2,20351	0,987955	98795,54	98778,78	6402961,31	64,81
10	-2,18962	0,98762	98762,02	98747,97	6304182,54	63,83
11	-2,17825	0,987339	98733,91	98719,61	6205434,57	62,85
12	-2,16693	0,987053	98705,3	98690,62	6106714,96	61,87
13	-2,15557	0,986759	98675,93	98661,08	6008024,35	60,89
14	-2,14432	0,986462	98646,23	98631,08	5909363,27	59,90
15	-2,1331	0,986159	98615,93	98589,18	5810732,19	58,92
16	-2,11387	0,985624	98562,43	98536,25	5712143,01	57,95
17	-2,09571	0,985101	98510,07	98481,30	5613606,76	56,99

Для визначення точності методу, використаного для побудованої таблиці смертності, потрібно порівняти фактичну смертність з теоретичною, тобто смертністю, одержаною множенням повікових коефіцієнтів смертності m_x на середньорічну чисельність населення $P_x^{\text{ср}}$. При цьому повікові коефіцієнти смертності m_x потрібно знайти переходом від повікових логітів $\text{Logit}(l_x)$, одержаних модифікованим методом Брасса. Для цього спочатку скористаємося формулою (15). На основі одержаного l_x за формулою $q_x = 1 - l_{x+1} / l_x$ знаходимо ймовірність смерті q_x . Для знаходження q_{100} потрібно знати l_{101} , яке знаходять з рівняння регресії, отриманого раніше. Потім за формулою, оберненою до формули Паєвського, тобто до формули $q_x = 1 - \exp(-m_x)$, знаходимо $m_x = -\ln(1 - q_x)$. Тепер для знаходження теоретичного числа померлих потрібно середньорічне населення $P_x^{\text{ср}}$ помножити на повіковий коефіцієнт смертності m_x . Фактичне число смертей дорівнює 8710, а теоретичне – 8578. Різниця загальної кількості смертей фактичних і теоретичних – 132 особи, що становить 2%, а отже, смертність теоретична майже на 98% збігається з фактичною смертністю.

Таблиця 11

Порівняння середньої тривалості життя для жінок усіх поселень
Херсонської області за 2003 р. за короткою та повною таблицями смертності,
розрахованих удосконаленим методом Брасса

	e_x за птс	e_x за ктс	різниця
0	72,54	72,52	0,02
1	72,17	72,19	-0,02
5	68,45	68,50	-0,05
10	63,56	63,62	-0,06
15	58,63	58,69	-0,06
20	53,81	53,82	-0,01
25	49,03	49,03	-0,01

	e_x за птс	e_x за ктс	різниця
30	44,30	44,27	0,02
35	39,67	39,68	-0,01
40	35,13	35,12	0,01
45	30,68	30,64	0,04
50	26,46	26,45	0,01
55	22,44	22,45	-0,02
60	18,61	18,62	-0,01
65	14,94	15,00	-0,06
70	11,54	11,68	-0,14
75	8,58	8,78	-0,20
80	6,11	6,52	-0,41
85	4,12	4,81	-0,69
90	2,93	3,95	-1,02
95	1,93	3,48	-1,55
100	0,50	3,13	-2,63

Порівняння середньої тривалості життя для жінок усіх поселень Херсонської області за 2003 р. за короткою та повною таблицями смертності показує, що для вікових груп $x \leq 80$ вони майже не відрізняються, а в старших вікових групах різниця між ними більша, але оскільки внесок старших груп в середню тривалість життя малий, тому теоретична модель смертності теж досить точно відображає фактичну смертність. Для жінок усіх поселень Херсонської області за 2003 р. теоретична модель смертності також досить точно відображає фактичну смертність.

Метод модифікованої групою авторів Брассової системи логітів [3] з використанням формул переходу від логітів коротких таблиць смертності до логітів повних таблиць смертності, запропонованих нами, придатний для побудови однорічних повних таблиць смертності для регіонів України.

Для порівняння розрахунків за короткою та повною таблицями смертності, побудовано методом Брассової системи логітів таблиці смертності для тих же жінок усіх поселень Херсонської області за 2003 р.

Таблиця 12

Порівняння середньої тривалості життя для жінок усіх поселень Херсонської області за 2003 р. за короткою та повною таблицями смертності, розрахованих методом Брасса

	e_x за птс	e_x за ктс	різниця
0	72,29	72,52	-0,23
1	71,88	72,19	-0,31
5	68,17	68,36	-0,19
10	63,28	63,62	-0,34

	e_x за птс	e_x за ктс	різниця
15	58,35	58,69	-0,34
20	53,49	53,82	-0,33
25	48,69	49,03	-0,34
30	43,96	44,27	-0,31
35	39,32	39,68	-0,36
40	34,79	35,12	-0,33
45	30,32	30,64	-0,32
50	26,11	26,45	-0,34
55	22,11	22,45	-0,34
60	18,36	18,62	-0,26
65	14,72	15	-0,28
70	11,35	11,68	-0,33
75	8,42	8,78	-0,36
80	6,05	6,52	-0,47
85	4,45	4,81	-0,36
90	2,82	3,95	-1,13
95	1,83	3,48	-1,65
100	0,5	3,13	-2,63

Перевагою модифікованої Брассової системи логітів є те, що її параметри γ_x , θ_x у кожній віковій групі свої, і є можливість вибрати ці параметри так, щоб логіти були вірними в кожній віковій групі.

Порівнявши таблицю 11 з 12, робимо висновок, що метод модифікованої групою авторів Брассової системи логітів точніший, ніж метод Брасса.

Далі порівнюємо розрахунки за методом модифікованої групою авторів Брассової системи логітів і удосконаленого автором та за методом Є. Андреева, що отриманий на прохання Інституту від Росстату.

Таблиця 13

**Порівняння фактичного числа померлих за даними
Держкомстату України (п3) та теоретичних чисел померлих, розрахованих
за методом Є. Андреева (п1) та методом модифікованої
та удосконаленої автором (п2) Брассової системи логітів**

Вік	(п3)	(п2)	(п1)	Вік	(п3)	(п2)	(п1)	Вік	(п3)	(п2)	(п1)
0	41	41	34	34	17	13	17	68	175	156	175
1	7	3	7	35	17	19	17	69	156	130	156
2	4	3	2	36	17	20	17	70	120	142	120
3	0	3	2	37	29	21	29	71	154	164	154
4	2	4	2	38	24	23	24	72	179	196	179
5	1	2	2	39	22	26	22	73	243	236	243

Вік	(п3)	(п2)	(п1)	Вік	(п3)	(п2)	(п1)	Вік	(п3)	(п2)	(п1)
6	3	2	2	40	25	26	25	74	283	253	283
7	1	2	2	41	26	29	26	75	259	305	259
8	3	2	3	42	35	31	35	76	320	340	320
9	1	2	3	43	31	34	31	77	327	336	327
10	4	2	3	44	38	35	38	78	350	332	350
11	1	2	2	45	39	45	39	79	366	303	366
12	3	2	2	46	43	49	43	80	358	351	358
13	1	2	2	47	64	53	64	81	260	289	260
14	2	3	2	48	54	56	54	82	266	244	266
15	1	5	2	49	64	60	64	83	195	200	195
16	2	5	2	50	71	66	71	84	190	158	190
17	7	5	7	51	69	68	69	85	185	192	185
18	8	5	8	52	64	71	64	86	141	158	141
19	8	6	8	53	69	76	69	87	142	113	143
20	1	6	4	54	93	85	93	88	143	125	144
21	6	6	3	55	100	89	100	89	153	140	154
22	8	6	8	56	72	80	72	90	161	147	162
23	10	6	10	57	90	80	90	91	128	126	129
24	7	7	7	58	71	68	71	92	97	107	98
25	8	10	8	59	57	65	57	93	96	66	97
26	15	11	15	60	75	69	75	94	56	61	57
27	12	12	12	61	64	80	64	95	31	35	31
28	10	12	10	62	113	116	113	96	24	31	24
29	13	13	13	63	143	143	143	97	17	22	17
30	12	11	12	64	165	162	165	98	15	13	12
31	10	12	10	65	174	194	174	99	7	12	21
32	10	12	10	66	197	206	197	100	14	11	11

Порівнявши числа померлих із таблиці 13, приходимо до висновку, що порівнювані методи дають теоретичні числа померлих близькі до фактичних. Ймовірності смерті, одержані за методом Е. Андреева у старших вікових групах, то зростають, то убувають. Такі коливання не можна пояснити законами змін смертності, а є наслідком методичного підходу. Метод Брассової системи логітів модифікований групою авторів і удосконалений автором статті, дає кращі результати розрахунку ймовірності смерті, ніж попередній.

Висновки:

1. Для спрощення обчислень автором даної статті запропоновано невідомі коефіцієнти γ_x , θ_x знаходити із системи двох рівнянь 10, 11 для кожного x .

2. Для вирішення проблеми малих сукупностей ми пропонуємо метод побудови повних таблиць смертності регіонів України, який використовує логіти з коротких таблиць смертності, і тільки логіти. Це дає змогу уникнути проблеми малих сукупностей для того випадку, для якого можна побудувати короткі таблиці смертності.

3. Запропоновано формули переходу 17, 18 від логітів коротких таблиць смертності до логітів повних таблиць.

Джерела

1. *Arriaga Eduardo E. Population analysis with microcomputers.* — New York: Bureau of the census of USA, USAID, 1994. — Vol. 1. — P. 77 — 83, 132 — 133.
2. *Boleslawski Lech. Life tables of Poland 2000.* Statistical Publishing Establishment, Warsaw.
3. *C.J.L. Murray, B.D. Ferguson, A. D. Lopez, M. Guillot, J. A. Salomon and Ahmad. Modified logit life table system: principles, empirical validation, and application //Population Studies.* — Vol. 57, №2. — 2003. — P.165 — 182.

Аннотация. В статье предлагается использовать всемирно известный метод модифицированной Брассовой системы логитов для построения одногодичных таблиц смертности Украины и её регионов, предложены формулы перехода от логитов кратких таблиц смертности к логитам полных — для решения проблемы малых совокупностей, для которых построены краткие таблицы смертности.

Summary. In the article it is suggested to use the known worldwide method of the modified life table system for the construction of one-year life tables of Ukraine and its regions, transition formulas are offered from the logits of short life tables to the logits of complete — for the decision of problem of small totalities, which the short Life Tables are built for.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.11.2006 р

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ТА БАЛТІЇ ПІСЛЯ РОЗШИРЕННЯ ЄС

О.А. МАЛИНОВСЬКА,
*доктор наук з державного управління,
завідувач відділу Національного інституту
проблем міжнародної безпеки*

Розширення Європейського Союзу, пов'язані з ним суспільно-політичні та економічні зміни в країнах Центральної Європи, вплив наближення кордонів ЄС на відносини України з її сусідами, у тому числі у сфері пересування через спільний кордон, закономірно привертають увагу вчених. Достатньо назвати роботи таких вітчизняних авторів, як В.Чалий, І.Бураковський, О.Сушко, Є. Кіш, В.Чумак та інші. Однак не всі наслідки розширення ЄС осмислюються однаково глибоко. Зокрема, меншою мірою цікавив науковців розвиток міграцій населення центральноєвропейських держав. Разом з тим трансформації міграційних процесів, що відбуваються під впливом розширення ЄС в Європі, важливі для України принаймні з двох причин. По-перше, враховуючи євроінтеграційні наміри нашої держави, можна прогнозувати, що в процесі наближення до ЄС Україна переживатиме аналогічні процеси в міграційній сфері. По-друге, оскільки між Україною та сусідніми центральноєвропейськими державами існує інтенсивний міграційний обмін, зміни міграційного режиму та міграційної поведінки населення сусідніх держав прямо впливають на умови територіальної мобільності українців.

Присутність громадян країн Центральної Європи на європейському міграційному просторі стала помітною лише у 1990-ті рр., коли переміщення населення значно активізувалися під впливом ринкових реформ і суспільно-політичних трансформацій. Після падіння “залізної завіси” міграція, раніше стримувана режимом, набула нових форм. Особливо поширилися тимчасові поїздки за кордон з метою працевлаштування, на відміну від переселень для постійного проживання, типових для попереднього періоду. Могутнім стимулом до них були труднощі перехідного періоду, безробіття, низькі доходи громадян, які значно поступалися заробіткам у країнах призначення.

Заробітчанські міграції центральноєвропейців уможливлювалися попитом на дешеву робочу силу сезонних робітників на Заході Європи. Значна частина цього міграційного потоку пересувалася в рамках двосторонніх угод. Наприклад,

відповідно до польсько-німецьких угод на сезонну роботу в будівництві та сільському господарстві до Німеччини щорічно виїжджають понад 300 тис. поляків.

Із прикордонних районів країн Центральної Європи розвинулася маятникова прикордонна міграція до сусідніх західноєвропейських країн. На початку 1990-х років, за оцінками, на роботу до Німеччини щоденно (або щотижнево) їздили до 50 тис. чехів. У середині 1990-х рр. обсяги прикордонної міграції, внаслідок обмежень, введених Німеччиною, скоротилися до 30 – 35 тис. осіб. Маятникові поїздки на роботу до Австрії та Італії здійснювали 13 тис. словенців [1, 3].

Ще один канал міграції було відкрито запровадженням на початку 1990-х рр. тримісячного безвізового режиму перебування громадян центральноєвропейських країн на Заході. Під виглядом туристів сотні тисяч людей виїжджали на роботу. Лише поляків, за оцінками, у західних країнах, передовсім в Німеччині, нелегально працювало не менше 150 – 200 тисяч.

Таким чином, на момент приєднання восьми країн Центральної Європи та Балтії до ЄС (умовно називатимемо їх ЄС-8) сотні тисяч їх громадян уже працювали у західних країнах. Напередодні розширення в ЄС-15 налічувалося понад 1 млн. мігрантів з цього регіону. Причому 57% з них перебували в Німеччині. Помітною їхня присутність була також в Італії, Австрії та Франції – 9,5, 7,3, 4,8% відповідно, 4,3% з числа мігрантів знаходилися у Швеції [2, 10].

За таких умов більшість “старих” країн ЄС (передовсім Німеччина та Австрія, що мали спільні кордони з новими країнами-членами) висловлювали стурбованість евентуальним припливом додаткових контингентів іммігрантів в разі визнання за “новими” європейцями права на вільне пересування та працевлаштування на території Євросоюзу. За прогнозами, лише міграційний приріст Німеччини мав становити в перші роки після розширення 150 – 200 тис. осіб на рік з поступовим скороченням до близько 70 тис. в 2010 році. Міграційний приріст для ЄС-15 прогнозувався на рівні 300 тис. в перші роки після розширення. Кількість громадян нових країн-членів, які проживають на території ЄС-15, до 2030 р. вірогідно могла потроїтися і досягти 3 млн. осіб [2, 14].

Внаслідок цього після набуття країнами Центральної Європи членства в ЄС було встановлено перехідний період, впродовж якого вільне пересування їх громадян залишається обмеженим [3, 2]. Він триватиме 5 років (з переглядом ситуації через 2 роки) і може бути продовжений країнами-членами максимум до 7 років. Протягом перших двох років після розширення країни-члени ЄС-15 могли продовжувати застосовувати національні правила щодо допуску громадян нових країн-членів на свою територію. Після цього “старі” члени ЄС мали визначитися, чи дотримуватися національних правил й надалі, чи застосовувати правила Співтовариства (тобто запровадити вільний рух робочої сили). Навіть якщо країна визначалася на користь вільного руху робочої сили, залишалася можливість запровадити дозвільну систему для мігрантів тимчасово.

На першому етапі перехідного періоду лише Швеція не встановила жодних обмежень. Великобританія та Ірландія в принципі відкрили свій ринок праці для громадян ЄС-8, проте дозволи на працевлаштування видавалися на 1 рік, якщо мігрант втрачав роботу, його дозвіл на перебування міг бути скасований. Обме-

жувався доступ центральноевропейців до соціальної сфери. Наприклад, в Ірландії, щоб отримати соціальну допомогу, потрібно було мати дозвіл на постійне проживання та прожити в країні щонайменше 2 роки [4, 188]. В інших державах ЄС зберігався дозвільний режим працевлаштування громадян країн Центральної Європи. Деякі держави встановлювали для них квоти: Італія — 20 тис., Нідерланди — 22 тис. [2, 7].

З початком другої фази (квітень 2006 — квітень 2009 р.) про зняття обмежень заявили Греція, Іспанія, Португалія та Фінляндія. Згодом до них приєдналася Італія. Такі країни, як Бельгія, Данія, Франція, Люксембург та Нідерланди оголосили про спрощення режиму перебування та працевлаштування для громадян ЄС-8. Проте в Німеччині та Австрії обмеження лишаються чинними. Водночас, враховуючи потреби ринку праці, ці країни видають короткотермінові дозволи на працевлаштування “новим” європейцям (зокрема, в Австрії їх частка у робочій силі збільшилася з 1,2 до 1,5% [5]).

Остаточного зняття обмеження планується впродовж третьої фази перехідного періоду. Однак, якщо ситуація на ринку праці буде напруженою, обмеження можуть проіснувати аж до квітня 2011 р.

Під час попередніх розширень, зокрема, прийняття до ЄС країн Південної Європи, також встановлювався перехідний період як запобіжний захід проти масового припливу іммігрантів. На відміну від нинішнього, коли країни-члени мають право самостійно вирішувати, чи застосовувати обмеження, чи ні, він запроваджувався централізовано. Для Греції — на 6 років, для Іспанії та Португалії — на 7 (на практиці скорочено до 6 років).

Його необхідність так само аргументувалася великою різницею в доходах між новими та старими членами ЄС, високим безробіттям у країнах Півдня, а також можливостями легко здійснити переїзд внаслідок географічної близькості, розвинутого транспортного сполучення, давніх міграційних зв'язків. Прогнозувалося, що 1,5–1,6 мігрантів з Іспанії та Португалії прибудуть до інших країн ЄС внаслідок запровадження вільного руху громадян. Насправді у 1986 — 1991 рр. кількість іспанців в інших країнах ЄС зменшилася на 21 тис. осіб. Кількість греків та португальців зросла незначною мірою — на 102 тис. і на 32 тис. відповідно [6, 44].

Під час недавнього розширення, різниця в доходах між новими і старими країнами-членами була ще більшою. Так, ВВП на душу населення в південно-європейських країнах, які стали членами ЄС у 1980-ті рр., становив понад 60% середнього для тогочасного ЄС рівня, тоді як в ЄС-8 на момент вступу він ледь перевищував 45% середнього для ЄС-15. Величина заробітної плати у Польщі, Словаччині та країнах Балтії, тобто основних постачальниках мігрантів, була у 6 — 7 разів меншою, ніж у “старих” країнах ЄС.

На підставі розрахунків, зроблених на основі цих даних, передбачалося, що на Захід може емігрувати 3–5 млн. громадян ЄС-8, або 4–7% їх населення. Прогнози, що будувалися на базі соціологічних опитувань про міграційні наміри громадян, а також даних щодо попередньої динаміки міграції, говорили про 1–3 млн. емігрантів, або 1–4% населення. Це означало 200–300 емігрантів на рік [6, 41].

Проте алармні прогнози, як і під час вступу до ЄС південноєвропейських країн, виявилися завищеними. Частково це пояснюється тим, що доходи потенційних мігрантів у країнах походження насправді вищі, ніж це фіксується статистично, оскільки частина з них утворюється в “тіньовій” економіці. Крім того, більшою є їхня купівельна спроможність внаслідок нижчих цін. Помилковими виявилися також розрахунки на основі обсягів попередніх міграцій на Захід, адже вони відбувалися за цілком інших умов. Що ж до міграційної статистики, яка використовувалася, вона, як правило, недостатньо точна, особливо стосовно тимчасової трудової міграції. Далекими від дійсності були і прогнози, що базувалися на опитуваннях, оскільки декларовані наміри та реальні дії людей часто не збігаються.

Хоча після розширення кількість громадян нових країн-членів, які проживають у “старому” ЄС, зросла, вихідці з регіону залишилися у меншості порівняно з іммігрантами з інших країн ЄС-15 та прибулими з третіх країн. Найбільш численні діаспори центральноєвропейців сформувалися в Німеччині. Тут перебувають 292 тис. громадян Польщі, 53 тис. Угорщини, по 20 тис. чехів та словенців, 12 тис. словаків, майже 20 тис. громадян країн Балтії. Для порівняння нагадаємо, що в Німеччині налічується 1,8 млн. турків, понад 800 тис. вихідців із колишньої Югославії, 550 тис. італійців, понад 200 тис. греків [4, 278]. (Якщо говорити про інші країни перебування, численними є поляки у Франції — 33,7 тис., Великобританії — 27,9 тис., Італії — 24,7 тис., Австрії — 22,5 тис. та Швеції — 16,3 тис. Угорців досить багато в Австрії — 13 тисяч).

Інтенсифікація міграції на Захід підтверджується також даними країн походження. Так, дослідження трудової міграції, проведене в Литві, показало, що впродовж 2002–2004 рр. до міграції вдалися 1,6% економічно активного населення. Ця тенденція особливо посилилася наприкінці 2004 року. Якщо раніше вихідці з Литви мігрували до низки країн, серед яких Німеччина, Естонія, Росія, Ірландія та Великобританія, у 2004 р. переважна більшість виїхали до Великобританії та Німеччини. Мігранти з Литви в середньому на 10 років молодші від немігрантів і добре освічені — до 35% з них мають вищу освіту [7, 13].

За польськими даними, наростання еміграції почалося в середині 2003 р. і особливо посилювалося після вступу країни до ЄС. Впродовж 2004 р. в середньому 250 тис. поляків перебували за кордоном понад 2 місяці, що було на 20% більше, ніж у 2003 р. Хоча Німеччина залишалася основною країною призначення, передовсім завдяки сезонним міграціям в рамках відповідних міждержавних угод, її частка зменшилася з 35% в 2000 до 25% в 2005 р. Натомість частки Великобританії та Ірландії зросли: з 4% до 20% і з 0% до 6% відповідно. Мігранти керувалися насамперед економічними мотивами. Серед мігрантів майже 80% під час перебування за кордоном працювали. Частка молоді до 34 років в їхньому складі помітно збільшилася [1, 6]. Усього в результаті розширення ЄС за кордоном опинилися 1,2% поляків працездатного віку [8, 4].

Очевидне збільшення іммігрантів з ЄС-8 спостерігалось насамперед у країнах, які не обмежували в'їзд на свою територію вихідців з цього регіону, тобто у Великобританії, Швеції та Ірландії (табл.1).

Таблиця 1

Оцінки збільшення кількості мігрантів з ЄС-8 у деяких країнах ЄС-15
в результаті розширення ЄС (тис. осіб на кінець 2006 р.)

Країни	Австрія	Великобританія	Данія	Ірландія	Італія	Німеччина	Швеція	Усього емігрантів	% від населення	% від населення працездатного віку
Чеська Республіка	0,3	13,5	0,2	2,5	2,2	6,1	0,1	24,8	0,24	0,34
Естонія	0,0	3,0	0,2	1,1	0,3	0,8	-0,1	5,2	0,39	0,57
Угорщина	0,3	8,0	0,3	1,9	2,2	6,0	-0,3	18,4	0,18	0,27
Латвія	0,0	15,7	0,3	4,8	0,5	1,4	0,3	23,1	1,01	1,46
Литва	0,1	29,7	1,0	9,6	0,8	2,0	1,3	44,5	1,30	1,91
Польща	6,0	167,5	3,2	37,9	30,9	62,0	6,3	313,8	0,82	1,19
Словаччина	1,6	27,3	0,1	5,1	1,2	3,2	0,2	38,8	0,72	1,00
Словенія	1,1	0,3	0,0	0,0	0,4	1,2	0,1	3,1	0,16	0,22
Усього ЄС-8	9,3	265,0	5,4	62,8	38,5	82,7	8,0	471,7		
% від населення	0,11	0,45	0,10	1,49	0,07	0,10	0,09			
% від населення працездатного віку	0,16	0,72	0,15	2,17	0,10	0,15	0,14			

Джерело: Barrell, J., Fitzgerald J., Riley R. EU enlargement and Migration: Assessing the Macroeconomic Impact / National Institute of Economic and Social Research. – NIESR Discussion Paper. – 2007. – N 292 // www.niesr.ac.uk/pubs/DPS/DP292.pdf

На момент розширення ЄС у Великобританії перебували щонайменше 21 тис. чехів і словаків, 34 тис. поляків. Для обліку імміграції з Центральної Європи було запроваджено спеціальну схему реєстрації. З 1 травня 2004 р. до вересня 2006 р. було зареєстровано 510 тис. осіб [9, 2]. Серед них поляки становили 63,2%, литовці – 11,2%, словаки – 10,3%. (Вихідці з Чехії, Угорщини, Словенії не виявили особливого зацікавлення у британському ринку праці) [10, 36].

Разом з тим впродовж 2004 р. лише один з чотирьох вихідців з нових країн-членів, які зверталися за реєстрацією, був новоприбульцем. Хоча уже в 2005 р. новоприбулі домінували серед заявників, загалом 30% зареєстрованих уже перебували в країні на час запровадження реєстрації [11, 13]. Крім того, реєструвалося робоче місце, а не конкретна людина, яка могла змінювати місце роботи

кілька разів. Реєстраційна схема не передбачала зняття з реєстрації, тобто особи, які працювали у Великобританії тимчасово і виїхали з країни, залишалися на обліку. Внаслідок цього дослідники вважають, що реальна кількість іммігрантів є принаймні втричі меншою, ніж чисельність зареєстрованих. Проте, навіть якщо відштовхуватися від даних про реєстрацію, вихідці з ЄС-8 становили у 2006 р. лише близько одного відсотка робочої сили Великобританії. Тим не менш, кількість іммігрантів значно перевищила прогнози: в умовах, коли ринки праці інших країн ЄС залишалися закритими, Великобританія перетворилася на основну країну призначення для мігрантів із нових країн-членів.

Впродовж 2003 – 2005 рр. статистика зафіксувала триразове збільшення перетинів кордону Великобританії громадянами ЄС-8, тоді як кількість візитерів із ЄС-15 залишалася стабільною. Лише поляків приїждило до Великобританії у 2005 р. 1,1 млн., тоді як у 2003 р. – лише 300 тис. [12, 7]. Відповідно до декларованої мети візитів, 47% з них приїжджали з метою навчання та роботи. Однак понад 90% не планували затримуватися більше, ніж 3 місяці. Таким чином, міграція з нових країн-членів до ЄС-15 після розширення переважно мала тимчасовий характер і не була пов'язана із переселеннями для постійного проживання.

Дещо більшим, ніж до Великобританії, був приплив мігрантів з ЄС-8 до Ірландії, де вони становили 2006 р. понад 2% працездатного населення. Облік іммігрантів тут відбувається шляхом оформлення номерів соціального страхування. Загальна кількість вихідців із Центральної Європи, яким було їх видано, зросла з 11 тис. у 2001 р. (ринок праці Ірландії було частково відкрито для громадян Центральної Європи ще 2001 р.) до 290 тис. у 2006 р. У т.ч. полякам було видано 175 тис. номерів [12, 7]. Численними були також литовці (19%), латиші (9%), словаки (8%) [11, 7]. Разом з тим, треба зауважити, що номери соціального страхування оформлювалися також членам сімей, тобто кількість цих номерів більша, ніж іноземних працівників. Крім того, отримання такого номера не означало, що особа проживає в країні тривалий час, оскільки їх видавали також і тимчасовим мігрантам, які згодом поверталися на батьківщину.

Приплив іммігрантів з ЄС-8 до Швеції був менш численним. Крім іншого, свою роль відіграв мовний фактор. Більшість дозволів було видано полякам – 60%, литовці отримали 15%, естонці – 7,7%, латиші – 5,4% [7, 10]. Проте порівняно з іншими скандинавськими країнами, де кількість дозволів на працевлаштування, виданих громадянам центральноєвропейських країн в перший період після розширення ЄС, зменшилася, у Швеції вона зросла. Збільшилася кількість працівників мігрантів з ЄС-8 також у Норвегії, що частково відкрила свій ринок праці, перш за все для роботи на нафтодобувних платформах.

Спостерігаються певні відмінності у розподілі вихідців з центральноєвропейських країн за сферами зайнятості залежно від країни перебування. У Великобританії вони виконують переважно некваліфіковану роботу у готельно-ресторанному бізнесі (30%), промисловості (28%), сільському господарстві та рибальстві (10%), продовольчій торгівлі [11, 20]. В Ірландії ця категорія мігрантів у рівній пропорції зайнята як некваліфікованою (будівництво, туризм, сільське господарство, харчова промисловість), так і кваліфікованою працею (сфера фінансів, інформаційних технологій, охорона здоров'я). Проте в цілому розподіл

за сферами зайнятості вихідців з ЄС-8 та місцевих мешканців відрізняється. Наприклад, якщо у будівництві зайняті лише 8% громадян країн перебування, то іммігрантів країн Центральної Європи – 15% [3, 12].

Характеристики мігрантів із центральноєвропейських країн досить промовисті. Наприклад, 82% зареєстрованих у Великобританії у віці 18-34 роки, переважно чоловіки. Лише 7% іммігрантів прибули разом із сім'ями [13, 17]. Це типове для короткотермінових мігрантів. Відповідно, можна зробити висновок, що збільшення мобільності населення нових країн членів ЄС після приєднання відбулося завдяки збільшенню короткотермінової мобільності. Так, у Польщі кількість тих, хто перебував за кордоном менше 12 місяців, у 2005 р. була майже вдвічі більшою, ніж у 2000 р. Водночас кількість осіб, які перебували за кордоном понад 12 місяців залишалася практично незмінною [1, 7].

Традиційно за кордон мігрували добре освічені центральноєвропейці. Але після приєднання частка осіб з вищою освітою серед емігрантів скоротилася, а з середнім і низьким рівнем освіти зросла. У 2006 р., підбиваючи підсумки першого етапу перехідного періоду, Єврокомісія зазначала, що 57% іммігрантів з країн нових-членів у ЄС-15 мають середню освіту, 21% вважалися низько кваліфікованими працівниками, тоді як інші 22% – висококваліфікованими [14]. Разом з тим мігранти все ще вирізняються більш високим рівнем освіти, ніж загалом населення країн походження. За даними перепису 2002 р. у Польщі, відсоток осіб з науковим ступенем серед емігрантів був вдвічі вищим, ніж у населення країни, магістрів – на 36% вищим [1, 23]. Незважаючи на це, за кордоном більшість з мігрантів виконують роботу, яка не потребує їхнього рівня кваліфікації.

Міграція громадян ЄС-8 після їхнього вступу до Євросоюзу розвивалася під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Однією з найважливіших її причин було безробіття. Ситуація на ринку праці особливо загострилася наприкінці 1990-х рр. і найбільш складною була у Польщі, Словаччині та країнах Балтії. Її зростанню сприяла реструктуризація економіки, яка призвела до зменшення зайнятості у сільському господарстві та важкій промисловості, що була за європейськими мірками надвисокою. Наприклад, у Польщі в сільському господарстві було зайнято 18% економічно активних громадян, у Литві – 16%, а в Латвії – 13%. (Частка сільгоспробітників у країнах, міграція звідки є досить помірною, була набагато меншою: в Чехії лише 4%, в Угорщині – 5%) [6, 23]. Після приєднання до ЄС показники безробіття дещо зменшилися. Проте вони і надалі у Польщі, Словаччині, а також Латвії були високими і становили, відповідно, 19,0%, 18,1% та 10,4% у 2004 р., 18,6%, 16,2%, 10,0% у 2005 р. Попри зменшення загального рівня безробіття, частка тривалого безробіття, тобто понад 12 місяців, зросла і сягнула у Польщі 74%, а у Словаччині – 87% зареєстрованих безробітних [15, 37].

Зовнішнім фактором інтенсифікації міграції на Захід, визначальним для її складу та обсягів, були потреби ринків праці країн-реципієнтів. Зокрема, у Великобританії та Ірландії імміграція була покликана задовольнити попит на робочу силу у певних секторах національного ринку праці в умовах економічного зростання. Дефіцит працівників у Великобританії оцінювався напере-

додні розширення ЄС у півмільйона вакансій, на які, однак, не претендували британці.

Дослідники одностайні, що від відкриття ринку праці для вихідців з ЄС-8 економіка Великобританії, Ірландії та Швеції значно виграла. По-перше, ці країни отримали робітників, переважно із середнім рівнем кваліфікації, в яких відчували нестачу. По-друге, були легалізовані робітники з відповідного регіону, які раніше працювали нелегально, що сприяло скороченню “тіньового” сектора, збільшенню надходжень до бюджету. Сприятливою для економіки була висока мотивація мігрантів і, відповідно, продуктивність їхньої праці. Імігранти виявилися більш мобільними працівниками, готовими займати робочі місця у різних сферах та місцевостях країни, що сприяло оптимізації розміщення робочої сили. Позитивний вплив мало також підвищення платоспроможного попиту новоприбулих споживачів. Все це дало змогу британському уряду оцінити прямий дохід від імміграції впродовж першого року після розширення ЄС у 500 млн. фунтів [14]. Прибуття іммігрантів з ЄС-8 забезпечило додатково 0,2% зростання ВВП [9, 7].

Якихось очевидних негативних наслідків припливу іммігрантів не зафіксовано. Так, побоювання, що прибуття іммігрантів може призвести до збільшення безробіття, не справдилися. У Великобританії кількість вакансій не лише не зменшилася, а й зросла (з 560 тис. у 2004 р. до 600 тис. у 2006 р.) [13, 17]. В Ірландії кількість фірм, які декларували вільні робочі місця, збільшилася з 10,6% у 2003 до 16,7% у 2006 р. Хоча в цій країні половину робочих місць, відкритих після 2004 р., було зайнято вихідцями з Центральної Європи, рівень безробіття залишився невисоким і стабільним – 4,4%. Серед мешканців Ірландії, які є громадянами ЄС-15, він був ще нижчим – 2,4% [7, 18]. Отже, новоприбулі не конкурували ні з національною робочою силою, ні з вихідцями з інших країн ЄС.

Немає доказів також витіснення національної робочої сили із певних секторів або загального зменшення рівня заробітної плати внаслідок використання дешевої та невибагливої праці іммігрантів. Дійсно, в Ірландії у промисловості та у готельному господарстві в 2004–2006 рр. частка ірландських робітників скоротилася, а іммігрантів зросла. Проте це могло відбутися внаслідок того, що прибульці, зайнявши найменш привабливі вакансії, дали змогу місцевим працівникам пересунутися на більш престижні і краще оплачувані робочі місця. Хоча за британськими даними, заробітна плата 60% зареєстрованих робітників з ЄС-8 коливалася між 4,5 та 6 фунтів на годину, що становило від 47 до 63% середньої погодинної оплати праці в країні (9,56 фунтів) [11, 21], зниження загального рівня зарплати найманих працівників не зафіксовано, у т.ч. у секторах з високою часткою іммігрантів. Отже, нижчеоплачувані іммігранти створювали додаткові можливості підвищення зарплати для місцевих працівників.

Не перетворилися іммігранти з ЄС-8 також і на додатковий тягар для сфери соціального страхування. З півмільйона номерів соціального страхування, оформлених у 2004–2006 рр. для громадян відповідних країн у Великобританії, лише менше 2% були використані для подання прохань про різні види соціальних виплат, причому до подальшого впровадження були допущені лише 12% поданих заяв [13, 22].

Водночас для деяких країн Центральної Європи оцінка наслідків інтенсифікації міграції населення після вступу до ЄС не виглядає аж занадто оптимістичною. Передовсім це стосується Балтії. Після приєднання до ЄС з Литви виїхали 2% працездатного населення, а з Латвії – 1,5%. Відплив із Польщі та Словаччини перевищив 1% працездатного населення [8, 4]. Така ситуація загрожує дефіцитом робочої сили, внаслідок чого в перспективі економічне зростання може загальмуватися, виникне потреба імпортувати робітників з-за кордону. Це тим більше вірогідно, що населення країн Центральної Європи стрімко старіє. Уже нині спостерігається зростання кількості вакансій у країнах Балтії, перш за все у торгівлі, готельному бізнесі та будівництві. У 2004 р. в Литві кількість вакансій перевищила кількість безробітних. У Польщі, де безробіття залишається значним, дефіцит працівників спостерігається у туризмі, готельному бізнесі та сільському господарстві, що 2006 р. змусило уряд частково відкрити ринок праці для сезонних працівників із України, Росії та Білорусі.

Особливо серйозним є те, що завдяки вищим заробіткам та кращим перспективам професійного зростання за кордоном з ЄС-8 посилюється відтік молоді та висококваліфікованих спеціалістів. Одразу після розширення, у 2004/2005 навчальному році, кількість польських студентів, які навчалися за кордоном, зросла порівняно з попереднім роком на чверть [16, 2]. За даними польської асоціації лікарів та дантистів, до 2006 р. майже 5% носіїв професії заявили про бажання отримати сертифікат для роботи за кордоном (серед анестезіологів цей відсоток сягнув майже 16%, пластичних хірургів – майже 15%, рентгенологів – 8%). На думку Міністерства охорони здоров'я Польщі, половина з них виїхали з країни. В деяких регіонах уже відчувається дефіцит медичних працівників [1, 17].

В Естонії за оформленням сертифікату для роботи за кордоном звернулися 8,9% лікарів та 4,7% дантистів (у деяких групах спеціалістів цей відсоток був ще вищим: оформили документи, що надають право працювати за кордоном, 30% пластичних хірургів, 20% кардіохірургів). На думку властей, з країни виїхали 44% тих, хто отримав відповідний документ, в основному до Фінляндії. Це підтверджується також даними щодо скорочення зайнятості у сфері охорони здоров'я на 7% тільки впродовж 2005 р. За даними опитувань, лише 44,4% представників цієї професії в Естонії не пов'язують свої життєві плани з еміграцією. Так само 26% працівників сфери охорони здоров'я в Литві планують шукати роботу за кордоном [1, 18].

Негативні наслідки еміграції робочої сили частково надолужуються завдяки поліпшенню ситуації на ринку праці. За оцінками, виїзд громадян у перші два роки після розширення ЄС сприяв зменшенню безробіття у Польщі та Словаччині на 0,5 – 0,7%, а у Литві – майже на 1% [8]. Важливим є також збільшення обсягів грошових переказів мігрантів на батьківщину, яке особливо помітне в Литві та Польщі. Зокрема, обсяги переказів мігрантів до Польщі лише протягом року після приєднання до ЄС зросли на 60% [16, 6]. Разом з тим заробітки мігрантів, як правило, витрачаються на споживання домогосподарств, придбання автомобілів, житла, а також навчання членів сімей. Їх вплив на економічний розвиток регіонів походження залишається незначним.

За таких умов уряди країн походження активно шукають відповіді на негативні виклики міграції, зокрема, шляхом підвищення заробітної плати в секторах, звідки вплив працівників найбільший. Наприклад, у Литві заробітна плата будівельників лише за один 2004 р. зросла на 20%. Уряд був змушений розпочати спеціальну програму, спрямовану на протидію працевлаштуванню медпрацівників за межами батьківщини. Зокрема, 2005 р. зарплата лікарів була підвищена на 20 – 30%, кожного наступного року передбачається чергове двадцятивідсоткове підвищення [7, 23]. Ці заходи, однак, посилюють інфляційні процеси.

Розглядаються також можливості зменшення податків на заробітну плату, як і соціальних платежів (у тих випадках, коли працівник продовжує їх отримувати як безробітний, насправді працюючи за кордоном), оподаткування заробітків за кордоном, інтенсифікація внутрішньої міграції як альтернативи зовнішній. Крім того, проблеми на ринку праці розв'язуються шляхом ширшого залучення іноземної робочої сили.

Таким чином, огляд впливу розширення ЄС на міграції населення нових членів Євросоюзу в черговий раз доводить, що інтенсифікація міграцій є закономірним наслідком поглиблення інтеграції. Відповідно до економічної логіки, капітал рушає в регіони з нижчою ціною праці, тоді як робоча сила в зворотному напрямку. З часом це сприяє вирівнюванню умов прикладання праці та підприємництва в різних країнах.

З цього випливає принаймні два висновки. По-перше, вплив населення особливо масштабний з країн з нижчими показниками економічного розвитку та рівня життя, вищим безробіттям. Саме тому Польща, Словаччина та країни Балтії постачали найбільше нових мігрантів до Євросоюзу після його розширення. Водночас міграція з Чехії, Угорщини та Словенії залишалася незначною. По-друге, поліпшення економічної ситуації, зростання доходів населення призводить до зменшення еміграції. Тому обсяги міграції з ЄС-8 після розширення хоча й зросли, проте не набули значних масштабів: прогрес, досягнутий цими країнами в період підготовки до вступу в ЄС, який особливо прискорився після набуття ними повноцінного членства, реальні перспективи покращання життя спонукали людей залишитися вдома. Більшість новоприбулих в'їжджали лише тимчасово з метою працевлаштування, не плануючи переселення для постійного проживання. Крім того, зростання чисельності вихідців з Центральної Європи на Заході значною мірою відбулося внаслідок офіційної реєстрації тих, хто вже перебував на території ЄС-15.

У подальшому, за прогнозами Єврокомісії, обсяги еміграції із ЄС-8, враховуючи позитивні зрушення в економіці і сфері зайнятості, поступово скорочуватимуться [3, 10]. Приплив іммігрантів з регіону не буде аж занадто відчутний для “старих” членів Євросоюзу. Тим паче, що з відкриттям все більшої кількості країн для іммігрантів зі Сходу цей потік розподілятиметься рівномірніше.

За таких обставин країни, що відмовилися від встановлення обмежень для працевлаштування громадян центральноєвропейських держав, тобто Великобританія, Ірландія, Швеція, отримали від свого рішення переважно позитивні результати. Іммігранти з ЄС-8 заповнили лакуни на національному ринку праці та сприяли прискоренню темпів зростання економіки. Вони не конкурували з

місцевим населенням, оскільки працевлаштовувалися в секторах, де національна робоча сила працювати не бажає. Понад те, місцеві працівники завдяки припливу іммігрантів змогли пересунутися на престижніші і краще оплачувані робочі місця. Що ж до країн, які не наважались допустити центральноєвропейців на свій ринок праці, таке рішення не забезпечило скорочення нелегальної імміграції на їх територію, проте позбавило вигод, пов'язаних з прибуттям нових працівників.

Разом з тим для країн походження наслідки інтенсифікації міграції неоднозначні. Працевлаштування за кордоном безробітних та частини надлишкової некваліфікованої робочої сили було позитивним. Однак вплив кваліфікованої молоді, спричинені цим труднощі у певних секторах, зокрема в охороні здоров'я, негативно впливають на розвиток.

У досвіді розширення ЄС в контексті його впливу на міграційні переміщення можна знайти кілька аналогій, важливих для України. Зокрема, він продемонстрував, що хоча швидкий і успішний розвиток впливає на зменшення еміграційного потенціалу, розширення можливостей пересування разом із зростанням доходів населення може водночас інтенсифікувати міграцію. Адже збільшується категорія осіб, яка має матеріальні статки здійснити подорож, зростають та урізноманітнюються споживчі потреби людей, бажання започаткувати свій бізнес. Внаслідок цього у середньостроковій перспективі економічні успіхи та поглиблення інтеграції можуть сприяти збільшенню трудової еміграції за кордон.

Приклад центральноєвропейських країн свідчить також, що у наш час короткотермінові подорожі з метою працевлаштування перетворилися на особливо поширений вид міграційних переміщень. Вони видаються більш привабливими, оскільки дають змогу досягти основної мети міграції — покращання матеріального становища — не наражаючись на ризики і труднощі, пов'язані зі зміною місця проживання, болісною адаптацією в чужій країні. Завдяки цьому посилюється надія на успіх заходів держави, спрямованих на забезпечення оборотної міграції, повернення працівників-мігрантів на батьківщину, в разі створення для цього необхідних умов, що дасть змогу зменшити негативні наслідки зарубіжного заробітчанства для демографічного, трудового, інтелектуального потенціалу країни.

Новітні міграційні переміщення населення країн Центральної Європи також доводять, що вирішальним для обсягів і складу трудової міграції є ситуація на ринку праці країн-реципієнтів, зокрема, потреба у кваліфікованих кадрах певних професій, наприклад медпрацівників, послуг яких дедалі більше потребує населення Заходу, що стрімко старіє. У зв'язку з цим необхідно діяти на упередження, цілеспрямовано створювати умови для продуктивного працевлаштування носіїв дефіцитних і соціально важливих професій на батьківщині. Водночас варто замислитися над можливостями комерціалізації підготовки тих фахівців, які користуються попитом за кордоном, залучати для цього кошти зацікавлених зарубіжних працедавців. Отримані цим шляхом додаткові ресурси могли б стати джерелом поліпшення умов та оплати праці у відповідній галузі.

І, нарешті, урахування і використання в міграційній політиці України заслуговує те, що в низці країн ЄС-8 внаслідок еміграції на Захід виник дефіцит ро-

бочої сили в певних галузях та регіонах. Це відкриває реальні можливості для покращання умов легального виходу української робочої сили на ринки праці відповідних країн, успіху у переговорах як щодо працевлаштування громадян, так і спрощення візового режиму та порядку перетину кордону мешканцями прикордонних населених пунктів. Використання таких можливостей дасть змогу не лише поліпшити становище українських працівників-мігрантів у країнах регіону, а й послабить мотивацію українців до переселення за кордон для постійного проживання, сприятиме оборотній міграції.

У контексті досвіду останнього розширення ЄС ширшими виглядають також можливості легального просування української робочої сили далі на Захід. По-перше, значного припливу населення ЄС-8 до “старих” членів Євросоюзу не відбулося, тоді як їх потреби у додатковій робочій силі в умовах демографічної кризи зростають. По-друге, помірна інтенсифікація мобільності громадян держав Центральної Європи після вступу до ЄС довела відсутність небезпеки масового неконтрольованого руху населення внаслідок поглиблення та територіального розширення європейської інтеграції і, водночас, перевагу відкриття кордонів для легальної трудової міграції, здатної сприяти розвитку як країн-донорів, так і реципієнтів.

Джерела

1. *Kazsmarzyk P.* Highly Skilled Migration from Poland and other CEE Countries: Myths and Realities / Center for International Relations. – N 17/06. – Reports & Analyses. – Warszawa, 2006.
2. *Boerri T., Bruker H.* Migration, Coordination Failures and EU Enlargement/ German Institute for Economic Research. – Discussion Paper. – 2005. – N 481.
3. Report on the functioning of the Transitional Arrangements set out in the 203 Accession Treaty (period 1 May 2004 – 30 April 2006)/ Communication from the Commission. – Brussels, 2006.
4. International Migration Outlook /SOPEMI Annual Report. 2006 Edition. – Paris, OECD, 2006.
5. *Munz R.* Labour Migration since EU Enlargement. Liberal vs. Restrictive Transitional Regime and Labour Market effects /VID Colloquium. – Vienna Institute on Demography, 2007.
6. *Dustmann K., Casanova M., Fertig M., Preston I., Schmidt C.* The Impact on EU Enlargement on Migration Flows // Home Office Online Report – N 25/03.
7. Labour Migration from the New EU Member States/ World Bank EU8 Quarterly Economic Report: Special Topic. – World Bank, 2006.
8. *Barrell.J., FitzGerald J., Riley R.* EU enlargement and Migration: Assessing the Macroeconomic Impact / National Institute of Economic and Social Research. – NIESR Discussion Paper. – 2007. – N 292.
9. *Iakova D.* The Macroeconomic effects of Migration from the New European Union Members States to the United Kingdom /IMF Working Paper. – International Monetary Fund, 2007.
10. *Blanchflower D., Saleheen J., Shadforth K.* Impact of the Recent Migration from the

- Eastern Europe on the UK Economy/ Institute for the Study of Labour. — Discussion Paper. — 2007. — N 2615.
11. *Gilpin N., Henty M., Lemos S., Portes J., Bullen C.* The Impact of Free Movement of Workers from Eastern Europe on the UK Labour Market/ Department for Work and Pensions. — Working Paper. — 2006.— N. 29.
 12. *Kaczmarczyk P.* Recent migration in and to Poland — selected issues // Migration — International Perspective —Beispiele. — IOM, 2006.
 13. *Ruhs M.* Greasing the Wheels of the Flexible Labour Market: East European Labour Immigration in the UK / Centre for Migration, Police and Society. — Working Paper N 38. — University of Oxford, 2006.
 14. Focus- Migration: EU Expansion and the Free Movement of Workers: Do Continued Restrictions Make Sense for Germany//www.focus-migration.de/typo3_upload/groups/3/focus_Migration_Publikationen.pdf
 15. World Bank EU8 Quarterly Economic Report. September 2006 // www.worldbank.sk
 16. *Iglicka K.* Free Movement of Workers Two after the Enlargement: Myths and Reality/ Center for International Relations. — N 17/06. — Reports & Analyses. — Warszawa, 2006.

Аннотация. В статье показано, что эмиграция из стран Центральной Европы и Балтии после их вступления в ЕС не приобрела прогнозируемых угрожающих масштабов. Улучшение экономической ситуации благодаря углублению интеграции затормозило отток населения. Вместе с тем вследствие интенсификации миграционных перемещений в западном направлении страны происхождения столкнулись с определенными проблемами, обусловленными тем, что на заработки за границу выезжали преимущественно молодые и образованные граждане.

Summary. The article proves that emigration from the Central European and Baltic states didn't reach the anticipated threatening scale after these countries joined the EU. Enhanced integration stimulated economic growth which reduced population outflow. At the same time, intensified migration flow toward West resulted in certain problems for these states associated with the fact that mostly young and well-educated citizens were leaving countries of origin to work abroad.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.07.2007 р.

СОЦІОДЕМОГРАФІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПРОПОЗИЦІЇ РОБОЧОЇ СИЛИ НА РИНКУ ПРАЦІ

*Л.С. ЛІСОГОР,
доктор економічних наук, провідний
науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

В умовах ринково орієнтованого розвитку економіки України на ринок праці посилюється вплив демографічних чинників, що обумовлюють зрушення у демографічній структурі населення. Насамперед, це зміни соціально-демографічних основ відтворення населення, які формують обсяги пропозиції робочої сили на ринку праці та містять компоненти, що різноспрямовано впливають на структуру зайнятості.

Дослідженню проблем впливу демографічних чинників на розвиток ринку праці присвячено достатньо уваги у вітчизняній науковій літературі. Це, переліком, дослідження чинників впливу на пропозицію робочої сили на ринку праці, що представлені у наукових працях вітчизняних вчених-економістів В.С. Васильченка, С.М. Злупка, І.С. Кравченко, Г.І. Купалової, Е.М. Лібанової, Н.Д. Лукьянченко, Л.Г. Ткаченко, В.В. Онікієнка, В.М. Петюха, С.І. Пирожкова, У. Я. Садової.

Однак дотепер недостатньо розробленими залишаються окремі аспекти дослідження соціально-демографічних детермінант ринку праці, що стосуються аналізу чинників впливу на обсяги пропозиції робочої сили з позицій змін статеві-вікової структури. Тому *метою* цієї статті є здійснення індексного аналізу чинників впливу на динаміку обсягів пропозиції робочої сили на ринку праці, пов'язаних зі змінами у структурі населення за статеві-віковими ознаками, а також залежно від місця проживання.

Зрушення у демографічній структурі економічно активного населення країни характеризуються недостатньо високим ступенем динамічності, що обумовлене скороченням обсягів пропозиції робочої сили.

Стан ринку праці безпосередньо залежить від впливу соціально-демографічних чинників, зокрема, чисельності контингенту працездатного населення та його навантаження непрацездатними особами. Можливості використання наявного трудового потенціалу обумовлені демографічною поведінкою населення.

Причому такі демографічні чинники, як укладання шлюбу, народження дітей, стан здоров'я, територіальна мобільність безпосередньо впливають на економічну активність населення.

Соціодемографічна ситуація в Україні характеризується наростанням депопуляційних процесів: з 1991 року коефіцієнт природного приросту населення став від'ємним, досягнувши у 2002 р. пікового значення ($-7,6\text{‰}$); з 1994 р. набуло від'ємних значень і сальдо міграцій (хоча його вплив на скорочення чисельності населення не настільки вагомий). Загалом протягом 1989–2006 рр., незважаючи на зменшення чисельності постійного населення України, частка населення працездатного віку у загальній чисельності населення зросла з 55,8% у 1989 р. до 60,6% у 2006 р. (рис. 1).

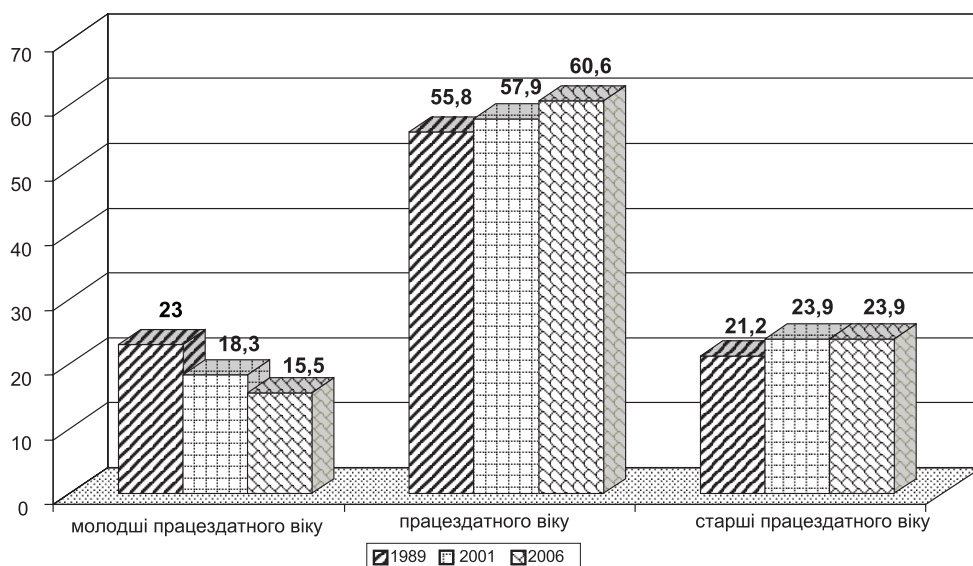

Рис. 1. Зміни вікової структури населення України, %

Джерело: Рівень освіти населення України (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). Держкомстат України. За ред. О.Г.Осауленко. – ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2003. – СД – Видавництво “ІНФОДИСК”, –2003.,–С. 13–17; Розподіл постійного населення України за статтю та віком (станом на 1 січня 2007 р.). Статистичний збірник. – Державний комітет статистики, 2007. – С. 8–9

Загальне демографічне навантаження у розрахунку на 1000 осіб з числа населення працездатного віку зменшилося протягом 1989–2006 рр. з 791 до 651 непрацездатних особи. При цьому навантаження дітьми різко скоротилося (з 412 до 256), а особами пенсійного віку – помітно зросло (з 379 до 395) [1, с. 26]. Структурні зрушення у віковій структурі населення пояснюються, передовсім, скороченням народжуваності, що обумовлено загальними тенденціями постаріння, характерними для світового демографічного розвитку (навіть незважаючи на уповільнення темпів скорочення, яке спостерігається протягом останніх

років), нестабільністю соціально-економічного становища в країні протягом трансформаційного періоду, погіршенням стану здоров'я населення та екологічної ситуації в країні. Загальна кількість дітей у віці до 16 років зменшилася майже на чверть, що стало причиною зростання рівня старіння населення.

Водночас необхідно відзначити, що обсяги пропозиції робочої сили формуються саме під впливом посилення тенденцій постаріння населення. При цьому слід враховувати, що процес старіння націй є об'єктивним результатом еволюції демографічних процесів, обумовлених особливостями соціально-економічного розвитку різних країн. Згідно з прогнозними даними ПАСА, щомісячне збільшення населення світу у віці понад 65 років до 2010 р. становитиме близько 850 тис. осіб [2, с. 41].

Поглиблюється процес старіння самої робочої сили – частка осіб старшого працездатного віку (40 років і старше) у складі населення реального працездатного віку (від 18 років до настання встановленого пенсійного віку – 55 років для жінок і 60 років для чоловіків) поступово зростає. Процес старіння населення України відбувався переважно “знизу” – за рахунок падіння народжуваності, що, відповідно, зумовлювало більш інтенсивне скорочення частки населення у віці, молодшому за працездатний, у складі постійного населення (з 23,0 % у 1989 р. до 15,5% у 2006 р.) [1, с. 8]. Кількість дітей у “навантаженні” працездатних непрацездатними продовжувала зменшуватися; у 2006 р. сумарний коефіцієнт народжуваності становив 1,3 (1,21 – в міській місцевості, 1,58 – в сільській місцевості); однак враховуючи, що за існуючих вікових показників одна жінка протягом життя може народити в середньому лише 1,2 дитини, цього недостатньо навіть для простого відтворення населення.

Разом з тим поступове зростання частки пенсіонерів у структурі постійного населення країни обумовлене, насамперед, значним перебільшенням чисельності контингенту осіб, що виходять за межі працездатного віку, над чисельністю молоді, яка вперше входить на ринок праці. Це призводить до збільшення навантаження працездатного населення з боку осіб пенсійного віку. Саме це збільшення демографічного навантаження на осіб працездатного віку виступає важливим демографічним чинником, який суттєво впливає на інтенсивність демографічних процесів, та, у кінцевому рахунку, на формування обсягів пропозиції робочої сили.

Превалювання тенденції постаріння населення проявляється у тому, що, поряд зі зменшенням частки дітей у загальній кількості населення, відбувається поступове підвищення частки осіб у віці, старшому за працездатний, що зумовлює наростаюче постаріння населення. Згідно з даними демографічного прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України до 2050 р., у найближчій перспективі у віковому складі населення відбудуться значні зміни. Так, за середнім варіантом прогнозу чисельність населення країни на середину 2050 р. оцінюється на рівні 36 158,4 тис. осіб. За умови працездатного віку 16–59 (для жінок 16–54 р.) на 1000 осіб у працездатному віці припадатиме 727 у непрацездатному [3, с. 108]. Поступове переміщення вікових деформацій у більш старші вікові групи, підвищення рівня смертності обумовлює суттєві зрушення у демоекономічній структурі населення країни у бік скорочення обсягів

пропозиції робочої сили та посилення конкуренції на ринку праці (з боку роботодавців) за найм працівників економічно активного віку.

Рівень старіння населення України (частка осіб віком 60 років і старші) залишається одним з найвищих у Європі. Вже тривалий час він тримається біля позначки 21%, що за міжнародною шкалою оцінюється як дуже старе населення. Водночас Україна має надто низькі показники народжуваності. Такий перебіг демографічних процесів свідчить про те, що розраховувати на значне зростання пропозиції робочої сили в Україні не доводиться не лише у найближчій, а й у довгостроковій перспективі.

Не менш важливим чинником змін демографічної структури населення виступає динаміка смертності, яка характеризує наявні проблеми та резерви збереження здоров'я і підвищення життєздатності населення. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, стандартизований коефіцієнт смертності чоловіків у віці 15–29 років у 3,4 раза, віком 30–44 роки – у 5,8 раза, і віком 45–64 роки – у 4,1 раза вище, ніж відповідні показники для їх ровесників із Західної Європи. Стосовно жінок слід зазначити, що рівень смертності у трудоактивному віці у 2006 р. був майже у три рази вище, ніж у Західній Європі [4, с. 68].

Демографічна основа відтворення трудового потенціалу, що формує обсяги пропозиції робочої сили на ринку праці, містить компоненти, які різноспрямовано впливають на структуру зайнятості. Існування тимчасового лагу впливу народжуваності на зайнятість відзначається віковою межею початку працездатного віку (16 років), тоді як збільшення рівнів захворюваності та смертності населення, зростання частки пенсіонерів серед зайнятих деструктивним чином впливають на обсяги пропозиції робочої сили.

Дослідження соціально-демографічних детермінант ринку праці України передбачає виявлення пріоритетності чинників впливу на динаміку обсягів пропозиції робочої сили на ринку праці на основі індексного аналізу. З цією метою на основі ряду статистичних даних про повікову структуру населення, рівні економічної активності населення (за віковими групами) був побудований індекс економічної активності населення (I_{ql}).

Для розрахунку цього індексу використовувалися відповідні формули:

$$I_1 = \sum_i^n q_1 l_1 \div \sum_i^n q_0 l_0 \quad (1)$$

$$I_q = \sum_i^n q_1 l_{q1} \div \sum_i^n q_0 l_{q0}, \quad (2)$$

де q_0 – чисельність населення в базовому році;

l_0 – рівень економічної активності населення в базовому році;

q_1 – чисельність населення в поточному році;

l_1 – рівень економічної активності населення в поточному році.

Загальний індекс економічної активності I_{ql} обчислюється як добуток I_1 та I_q .

$$I_{ql} = I_1 \cdot I_q \quad (3)$$

Результати розрахунку індексів економічної активності I_{q_i} за віковими групами населення наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Індекси економічної активності I_{q_i} за віковими групами населення України

Вікові групи населення	2000 q_0	2000 l_0	2006 q_1	2006 l_1
	63,2	36 149,20	62,2	35 787,50
15-24	40,1	7 275,90	40,8	7 527,20
25-29	84,7	3 408,90	81,4	3 439,30
30-34	87,5	3 191,80	84,3	3 308,90
35-39	88,2	3 742,30	86	3 087,00
40-49	87,1	7 241,60	84,7	7 048,50
50-59	65,1	5 284,00	63,4	6 009,90
60-70	19,8	6 004,70	21,4	5 366,70

Розраховано за даними статистичного збірника “Економічна активність населення України у 2006 р”. – К.: Держкомстат України, 2007. – С. 134, 135

$$I_{q_i} = 0,992086 \cdot 0,981888 = 0,974118$$

На основі проведеного індексного аналізу економічної активності населення за віковими групами можна зробити висновок про внесок фактора зміни рівнів економічної активності у зменшення чисельності економічно активного населення країни. Динаміка кількісних змін чисельності населення країни також виступає впливовим чинником зменшення чисельності економічно активного населення, що, відповідно, формуватиме обсяги пропозиції на ринку праці. Скорочення обсягів пропозиції робочої сили стало наслідком сукупного впливу зменшення чисельності населення та зниження рівнів економічної активності.

Зменшення загальної чисельності населення країни, яке істотно впливає на 2,6-відсоткове скорочення чисельності економічної активності населення за період 2000–2006 рр. [1, с. 66], лише незначною мірою відбувається за рахунок власного розвинутим країнам природного “демографічного переходу”. Вагомим чинником ослаблення економічної активності населення виступають структурні коливання часток окремих високоактивних груп в когорті 25–49-річного контингенту економічно активного населення, збільшення в його складі частки вікових груп із порівняно низькою економічною активністю. Представники цих груп характеризуються обмеженістю ресурсів отриманих знань, належного досвіду роботи (представники молодших вікових груп); слабкістю мотивації до підвищення рівня ініціативності, ступеня адаптованості до кон’юнктурних змін, обмеженістю ресурсів фізичних можливостей реалізації власної економічної активності (представники передпенсійних вікових груп), що значно ослаблює їх конкурентні позиції на ринку праці.

Дослідження впливу на динаміку обсягів пропозиції робочої сили на ринку праці передбачає також аналіз статеві-вікової структури економічно активного населення та визначення чинників пріоритетного впливу на її зміну. На основі індексного аналізу був побудований індекс економічної активності населення (I_{ql}) (з урахуванням статеві-вікової структури), розрахунок якого здійснювався на основі запропонованих вище формул. Результати розрахунку індексів економічної активності I_{ql} за віковими групами населення та статтю наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Індекси економічної активності I_{ql} за віковими групами населення та статтю в Україні

Чоловіки	2000 q_0	2000 l_0	2006 q_1	2006 l_1
15-24	3694,2	42,8	3840,9	45,4
25-29	1709,3	90	1728,3	89,3
30-34	1577,3	91	1635	90,8
35-39	1821	90,9	1511	89,7
40-49	3435,6	88,9	3324,7	86,6
50-59	2355	76,6	2687	72,9
60-70	2464,1	24,7	2096,4	24,6
Жінки				
15-24	3581,7	37,3	3686,3	36,1
25-29	1699,6	79,4	1711	73,4
30-34	1614,5	84	1673,9	77,9
35-39	1921,3	85,6	1576	82,5
40-49	3806	85,5	3723,8	83
50-59	2929	55,8	3322,9	55,7
60-70	3540,6	16,3	3270,3	19,3

Розраховано за даними статистичного збірника “Економічна активність населення України у 2006 р”. – К.: Держкомстат України, 2007. – С. 134, 135

$$I_{ql \text{ чоловіки}} = 0,990371 \cdot 0,992763 = 0,983205$$

$$I_{ql \text{ жінки}} = 0,973221 \cdot 0,991736 = 0,96518$$

Проаналізувавши статеві-повіковий склад пропозиції робочої сили, необхідно відзначити, що істотні зрушення у віковій структурі економічно активних чоловіків обумовлені, насамперед, існуючою нерівномірністю розподілу економічної активності між представниками окремих вікових груп, та непропорційністю структурних зрушень у складі вікових груп економічно активного населення (чоловіків). Передусім, це стосується зменшення частки високоактивних віко-

вих груп (35–39 років та 40–49 років) у когорті 25–54-річного чоловічого контингенту економічно активного населення (у групі 35–39 років – з 14,18% у 2000 р. до 11,81% у 2006 р., відповідно; та у групі 40–49 років – з 26,15% у 2000 р. до 25,08% у 2006 р.), що є наслідком зниження рівня економічної активності серед чоловіків саме цієї вікової категорії. Дія тенденції до зменшення частки жінок у структурі пояснюється, насамперед, значним зниженням економічної активності жінок, які перебувають у складі граничних вікових груп.

Відмінності повікових показників економічної активності за статтю менш виражені і, загалом, мають об'єктивний характер. Найбільша різниця спостерігається серед молоді та осіб віком 50–59 років. У першому випадку причини більш низької економічної активності жінок обумовлені ролевими настановами народження та виховання дітей, а також більшою спрямованістю жінок на здобуття вищої освіти. У другому випадку причина – більш ранній вік виходу на пенсію для жінок.

Розподіл обсягів пропозиції робочої сили залежить не тільки від статеві-вікової структури економічно активного населення, а й від пропорцій її розподілу за типом поселень (табл. 3).

Таблиця 3

Індекси економічної активності I_{q_i} за віковими групами населення та місцем проживання

Міське населення	2000 q_0	2000 l_0	2006 q_1	2006 l_1
15-24	5251,6	38,4	5342	38,7
25-29	2376,6	86,1	2473,7	82,6
30-34	2194,2	88,9	2331	84,9
35-39	2641,2	89,1	2121,8	87,3
40-49	5209,6	87,9	4974,9	85,2
50-59	3595,4	66,3	4305,3	61,9
60-70	3664	16,5	3421,8	13,2
Сільське населення				
15-24	2024,3	44,4	2185,2	46,2
25-29	1032,3	81,7	965,6	78,3
30-34	997,6	84,4	977,9	82,7
35-39	1101,1	86,1	965,2	83,4
40-49	2032	85	2073,6	83,4
50-59	1688,6	62,4	1704,6	67,3
60-70	2340,7	24,8	1944,9	35,7

Розраховано за даними статистичного збірника “Економічна активність населення України у 2006 р”. – К.: Держкомстат України, 2007. – С. 134, 135

$$I_{\text{ql місто}} = 0,959923 \cdot 1,000097 = 0,960016$$

$$I_{\text{ql село}} = 1,033634 \cdot 0,975411 = 1,008219$$

Істотні відмінності повікових показників економічної активності спостерігаються залежно від місця проживання населення. Найбільш вагомими чинниками змін чисельності економічно активного населення, яке проживає у сільській місцевості, виступають як демоекономічні наслідки процесу депопуляції сільського населення та збільшення рівня його постаріння, так і методологічні зміни у статистиці розрахунку економічно активного сільського населення. Деформованість вікового складу економічно активного сільського населення проявляється через зростання частки низькопродуктивних граничних груп (вікових груп 50–59 та 60–70 років) у складі контингенту економічно активного населення, яке проживає в сільській місцевості (з 62,4% у 2000 р. до 67,3% у 2006 р. (перша група) та з 24,8% у 2000 р. до 35,7% у 2006 р. (друга група)). Це може бути пояснено як методологічними змінами, які відбулися протягом останніх років у статистичній оцінці економічної активності сільського населення, так і об'єктивним ходом демографічних процесів у сільській місцевості. Зменшується частка продуктивних груп у складі економічно активного сільського населення, що також істотно впливає на зміни демографічної складової пропозиції робочої сили сільського населення. Ці процеси відбуваються за рахунок переміщень учасників вікових груп, на які найбільшою мірою впливали сформовані протягом попередніх років демографічні деформації, у граничні вікові групи [2, с. 61].

Рівень економічної активності сільської молоді віком 15–24 роки помітно вищий, ніж міської (відповідно, 46,2% і 38,7% у 2006 р.). Сільська молодь раніше починає виходити на ринок праці, оскільки має обмежений доступ до навчальних закладів (особливо це стосується закладів професійної освіти). У середніх вікових групах (25–49 років) рівень економічної активності сільського населення, порівняно з міським, значно нижчий (на 2–4 відсоткових пункти). Це пояснюється дією наступних чинників, зокрема, вищим рівнем шлюбності та народжуваності, сезонним циклом сільськогосподарського виробництва та його залежністю від природнокліматичних умов, а також обмеженістю масштабів сільського ринку праці. Проте серед осіб старшого віку (50–70 років) у сільській місцевості рівень економічної активності набагато вищий, що пов'язано з веденням особистих селянських господарств.

Рівень освіти посідає важливе місце у системі соціально-демографічних характеристик робочої сили. Однак методологічні зміни, в останні роки у програмі обстеження значно ускладнили можливість оцінки динаміки освітніх змін. З 2004 року до класифікації рівнів освіти, яка використовувалася в обстеженні економічної активності у 1999–2003 рр., було внесено відповідні зміни: з переліку рівнів освіти було вилучено професійно-технічну освіту, а особам, які закінчили ПТУ, було присвоєно рівень „повної загальної середньої” освіти. Це здійснено з метою наближення національних освітніх стан-

дартів до рівня міжнародних, що дозволить включити Україну до рейтингу міжнародних порівнянь. Однак запровадження цих змін істотно звузило можливості аналізу освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили.

Згідно з даними обстежень економічної активності населення, обсяги пропозиції робочої сили з високим рівнем освіти на ринку праці України постійно збільшуються. Чисельність економічно активного населення з повною вищою освітою протягом 2000–2006 рр. зросла на 554,0 тис. осіб, а їх частка в загальній пропозиції робочої сили збільшилася з 19,0% у 2000 р. до 21,95% у 2006 р. Здобуття вищої освіти значно збільшує шанси успішного працевлаштування, та, відповідно, підвищує рівні економічної активності та зайнятості.

Водночас є значні відмінності в освітньому рівні економічно активного сільського населення, порівняно з учасниками міського ринку праці. У 2006 р. у міській місцевості майже 27,9% економічно активного населення мали повну вищу освіту. Серед економічно активного сільського населення питома вага осіб з повною та неповною вищою освітою втричі менша, ніж у містах. Збереження значного відставання якості освітнього потенціалу економічно активного населення, що проживає у сільській місцевості, пояснюється загальним низьким освітнім рівнем сільського населення України. Насамперед, це обумовлено існуючими недоліками в організації шкільної освіти та відсутністю спеціальних навчальних закладів на селі, більш високим рівнем постаріння сільського населення, а також концентрацією зайнятості селян на виконанні рутинних операцій, які базуються на застосуванні традиційних методів і потребують переважно фізичної праці, з мінімальними вимогами до кваліфікації.

Гендерний аспект аналізу освітнього потенціалу свідчить про більш високий рівень освіти економічно активних жінок (24,0% — здобули повну вищу освіту та 29,0% — базову та неповну вищу, тоді як у чоловіків відповідні частки становили 20,0% та 20,3%).

Це підтверджує більшу спрямованість жінок на здобуття вищої освіти, що у подальшому зможе забезпечити їм кращі умови праці. Однак освітній потенціал жінок реалізується та оцінюється не у повній мірі (лише частково), що проявляється через утримання більш високої частки жінок у складі безробітних, вивільнених з економічних причин, порівняно з чоловіками. Натомість, частка звільнених за власним бажанням серед безробітних жінок нижча, ніж серед чоловіків, для яких характерне перевищення часткою звільнених за власним бажанням частки вивільнених з економічних причин.

Вищезазначене дає змогу зробити висновок про наявність значних проблем, пов'язаних з формуванням освітнього рівня сільського населення. Значна частина освітнього потенціалу населення залишається незатребуваною, що свідчить про низьку ефективність інвестицій у людський капітал та недооцінку інноваційної складової робочої сили.

У регіональному розрізі спостерігалася значна диференціація регіонів за рівнями економічної активності населення при превалюванні загальної тенденції до їх зниження. Причому темпи зниження рівнів економічної актив-

ності варіюються залежно від рівня економічного розвитку та ефективності проведення структурних реформ у регіоні. Так, найістотніше скорочення рівнів економічної активності спостерігалось в традиційно працедефіцитних регіонах (Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській областях). Діапазон зниження рівнів економічної активності населення в цих регіонах за період з 2000 по 2006 рр. коливався у межах від 0,1% у Закарпатській області до 10,3% у Вінницькій області.

Разом з тим за той же період часу в окремих регіонах (Чернівецькій, Луганській, Миколаївській та Рівненській областях) навіть спостерігалось незначне збільшення рівнів економічної активності населення. Найбільше рівні економічної активності населення підвищувалися у Чернівецькій області — з 53,6% у 2000 р. до 60,3% у 2006 р., що обумовлено, насамперед, відносно стабільним зростанням чисельності зайнятих у структурі економічно активного населення регіону [5, с. 135].

Однак, незважаючи на появу певних ознак позитивних змін, загалом зрушення в демоекономічній структурі економічно активного населення країни, що сформувалися протягом останнього періоду часу, відзначаються недостатньо високим ступенем динамічності та продуктивності, що негативно впливає на обсяги пропозиції робочої сили, та, відповідно, дестимулюючим чином впливає на розвиток ринку праці.

Водночас необхідно зазначити, що обсяги пропозиції робочої сили формуються під впливом посилення тенденцій постаріння населення, підвищення рівня смертності та зниження рівня народжуваності, що обумовлює погіршення демоекономічної ситуації в країні. Збереження значного демографічного навантаження на осіб працездатного віку істотно впливає на інтенсивність демографічних процесів та на формування обсягів пропозиції робочої сили.

Поступове переміщення вікових деформацій у більш старші вікові групи, триваюча тенденція падіння рівня народжуваності та утримання високого рівня передчасної смертності населення трудоактивного віку (передусім, чоловіків) також обумовлює суттєві зрушення у демоекономічній структурі населення країни, і, в кінцевому підсумку, негативно впливає на динаміку пропозиції робочої сили.

Джерела

1. *Розподіл* постійного населення України за статтю та віком (станом на 1 січня 2007 р.). Статистичний збірник. — Державний комітет статистики, 2007. — 416 с.
2. *An Aging World: 2001*. U.S. Department of Commerce, Issued November 2001. — 183 p.
3. *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.* (колектив авторів)/ за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.

4. *Смертність населення України у трудоактивному віці* (колективна монографія) / Відпов. ред. Е.М. Лібанова. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 211 с.
5. *Економічна активність населення України 2003* / Стат. збірник. №6—3-92/183 від 20.06.2003.— К.: Держкомстат України, 2004. — 214 с.
6. *Kaufman B. The Economics of Labor Markets.* — Chicago etc.: Dryden Press, 1991. — 778 p. — P.45—87.

Аннотация. В статье проанализированы социально-демографические детерминанты рынка труда, относящиеся к факторам влияния на предложение рабочей силы с учетом изменений поло-возрастной структуры населения, определены особенности изменений структуры экономически активного населения с учетом региональных факторов.

Summary. The socio and demographic determinants of the labour market related to the analysis of the factors of influence of the labour force supply (from the point of view of sex and age structure of population are analyzed in the article, the features of the changes of the economic active population's structure are defined/

Стаття надійшла до редакції журналу 14.10.2007 р.

ПІДВИЩЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ТА ЯКОСТІ ОСВІТИ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ ПОМ'ЯКШЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

*О.А. ГРИШНОВА,
доктор економічних наук, професор КНУ
імені Тараса Шевченка,
В.П. ДУМАНСЬКА,
КНЕУ імені Вадима Гетьмана*

Освіта та професійна підготовка є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства. Вони також виступають гарантом індивідуального розвитку, плекають інтелектуальний, духовний та виробничий потенціал суспільства. Розвиток держави, структурні перетворення на мікро- і макроекономічному рівнях мають гармонійно поєднуватися з реформою освіти та професійної підготовки, щоб задовольнити потреби і прагнення людей, особливо молоді, утверджувати сучасну загальновизнану систему цінностей людського розвитку, відповідати запитам людей щодо змін у сфері праці як в громадському, так і у приватному секторах. Формування ринкових відносин, становлення в Україні демократичної держави зумовлюють зміну цільових пріоритетів освіти та професійної підготовки як соціальної системи: передусім задоволення різноманітних освітніх потреб особистості заради її розвитку і самореалізації, забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці, а не лише забезпечення потреб держави у спеціалістах різних професій і рівнів кваліфікації.

Освіта сьогодні розглядається як одна з основних цінностей, без яких неможливий подальший розвиток суспільства. При переході від індустріального до інформаційного суспільства в економіці кожної країни зростає роль і значення людського капіталу — рівня інтелекту населення, освіченості, кваліфікації, здоров'я, загальнокультурного рівня, підприємливості, творчих та інших здібностей. Інтелектуальний потенціал нації, якісна і доступна освіта, що формує його, стають найважливішими передумовами економічної та політичної стабільності держави, могутніми чинниками її конкурентоспроможності у світовій спільноті.

Освіті як визначальному інституту розвитку суспільства вчені приділяють значну увагу, однак багато важливих питань потребують подальших досліджень. У цій роботі ми розглянемо одне з них, яке досі практично не досліджувалося вченими, а саме: як впливає система освіти на демографічну ситуацію в країні.

Тобто метою даної роботи є визначення напрямів впливу розвитку освіти на демографічну динаміку і пошук шляхів пом'якшення демографічної кризи в Україні через вдосконалення системи освіти. З цього погляду, на нашу думку, найважливішими характеристиками освіти є її *якість та доступність*.

Україна у складі Радянського Союзу забезпечувала своїм громадянам освіту, яка відповідала стандартам і нормам найбільш ефективних і якісних освітніх систем. На початку 1990-х років наша країна за Індексом людського розвитку посідала 45 місце серед 162-х країн. Завдяки досягнутому у минулому та добрим традиціям поваги до освіти в українському суспільстві й освіченості й нині (за даними 2004 року) за індексом рівня освіченості наша країна посідала 38-е місце у світі, тоді як за Індексом людського розвитку — лише 77-е [1, с. 237–238]. Сучасні завдання вітчизняної освітньої системи полягають у тому, щоб не втратити традиційні надбання й водночас вийти на нові європейські горизонти якості освіти відповідно до новітніх вимог. Проблема якості освіти перебуває у центрі філософських, політичних, культурологічних та педагогічних дискусій. Однак поки що немає чіткого окреслення змісту та наповнення даної категорії.

Ми пропонуємо визначати *якість освіти* як сукупність властивостей і характеристик освітнього процесу, що проявляється в забезпеченні найбільш повного розвитку особистості, її талантів, розумових та фізичних здібностей у процесі здобуття теоретичних знань та практичних навичок, необхідних для професійного зростання, підвищення соціального статусу особистості, забезпечення її матеріального добробуту, здорового і тривалого життя тощо. У даному разі категорію “якість освіти” розглянуто з позицій людського розвитку і як процес, і як його результат.

Доступність освіти, на нашу думку, можна трактувати як можливість громадян незалежно від їх соціального чи майнового статусу, віку, місця проживання, стану здоров'я та інших обмежень задовольняти свої освітні потреби в якісних знаннях на будь-якому освітньому чи професійному рівні.

Дискусії про якість освіти, її суть та критерії вимірювання точаться не лише в українському освітньому середовищі. Вони настільки ж актуальні й напружені в Європі, США й Канаді. Багато представників академічної спільноти критично сприймають проведені владою своїх країн реформи освітніх систем, збільшення впливу бізнесу на управління університетами, зростання комерціалізації освітньої сфери.

І якість, і доступність освіти, безумовно, є похідними від її належного фінансування. За дослідженнями експертів для нормального функціонування якісної системи освіти необхідно, щоб витрати на освіту становили не менше 10% від ВВП. За таких умов можна забезпечити, наголошуємо, розвиток освіти, а не просто її функціонування. Для прикладу, витрати на навчання в Норвегії у 2002–2004 роках складали 7,7% внутрішнього валового продукту, а частка сукупних державних витрат на цю галузь становить приблизно 15 %. Завдяки такому інтенсивному фінансуванню Норвегія є одним з світових лідерів у сфері освіти та науки і багато років поспіль посідає перше місце у світі за Індексом людського розвитку. За тими ж даними, в Україні витрати на навчання становили 4,6%

внутрішнього валового продукту. Водночас ВВП в Україні в розрахунку на 1 особу був у 6 разів меншим, ніж у Норвегії [1, с. 283,284,319].

У Державному бюджеті України на 2007 рік видатки на освіту було передбачено у розмірі 38,1 млрд. грн., що на 15,3% більше, ніж у 2006 році. [2]. Сукупні витрати на освіту в Україні у 2006 році склали 33 млрд. грн. проти 25,7 млрд. грн. в 2005 році (+28,2 %) і 18,3 млрд. грн. в 2004 році (+55%). Якщо порівняти цю цифру із ВВП 2005 року – який сягає 512,5 млрд. грн., то видатки витрат на освіту складають 6,4%, порівняно з 5,3 % у 2004 р., 5,9 % – у 2005 р (рис.1.) (розраховано за [3]). Цю динаміку можна вважати позитивною, проте виділених коштів все ще недостатньо для випереджального розвитку вітчизняної освітньої системи.

Вважаємо, що аналіз державних витрат на освіту шляхом визначення їх частки відносно ВВП є дещо умовним. Для об'єктивної характеристики державного фінансування системи освіти доцільно використовувати показники витрат на навчання одного школяра, підготовку студента тощо.

Надзвичайне значення освіти у розвитку людини, сім'ї, економіки, суспільства і людства загалом обумовлюється тим, що освіта є таким феноменальним інститутом, прогресивні зміни якого чинять тривалий мультиплікативний позитивний вплив на всі інші суспільні процеси.

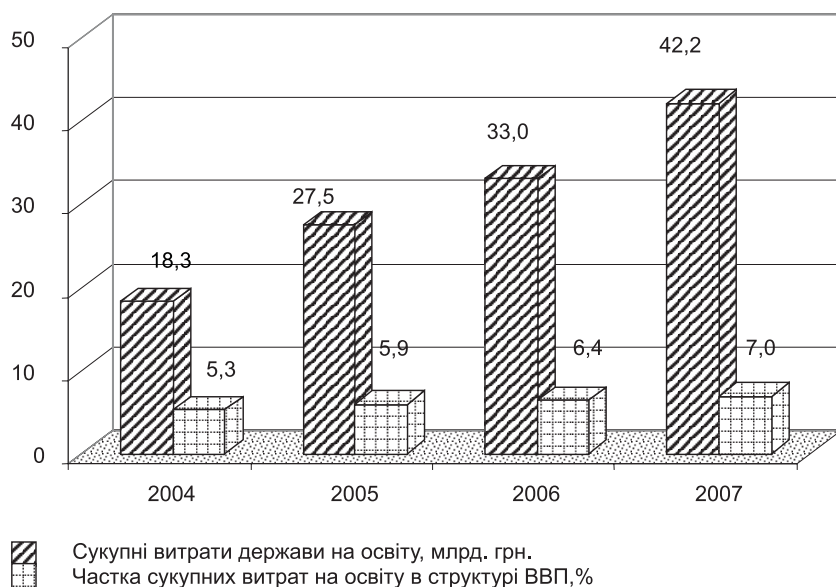

Рис.1. Динаміка обсягу витрат на освіту в Україні (у млрд. грн.) та їх частки у ВВП у 2004–2007 рр.

Одним із найважливіших завдань, що стоять нині перед Україною, є подолання демографічної кризи і досягнення сталого демографічного розвитку. При цьому, як зазначено в Концепції демографічного розвитку України на 2005–2015

роки, “зміст реального виходу з демографічної кризи полягає...у підвищенні якості населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу” [4, 5]. Розглянемо, які напрями розвитку освіти сприятимуть ефективному вирішенню цього надзвичайно важливого завдання.

Основним чинником загострення демографічної кризи в Україні стало падіння народжуваності до критичного рівня. Це зумовлено дією цілої низки складних економічних, соціальних, психологічних та біологічних чинників. Одним з них є й підвищення рівня освіченості та зайнятості жінок. Однак, якщо наголошувати не на кількості, а на якості населення, то пріоритети подальшого зростання рівня освіченості і жінок, і чоловіків не підлягають сумніву. Ми бачимо два основних напрями прогресивних змін у сфері освіти, які можуть реально позитивно вплинути на стан *народжуваності* в Україні:

- підвищення доступності і якості дошкільної, позашкільної, шкільної та навіть вищої освіти, що додасть потенційним батькам впевненості у належному розвитку майбутньої дитини;
- впровадження на всіх рівнях освіти в Україні орієнтації на духовні, а не матеріальні цінності, на здоровий спосіб життя, традиції родинної любові, на підвищення соціального статусу материнства і батьківства.

Для підвищення рівня народжуваності матеріального стимулювання замало. Суспільство повинне взяти на себе частину турбот батьків по вихованню дітей, тобто створити такі умови, за яких батьки були б упевнені у благополучному майбутньому дитини. Батьки мають знати, що зможуть влаштувати дитину у потрібний час до дошкільної установи, де їй забезпечать належний догляд, рівень розвитку та освіти. Народження дитини вони повинні розглядати не як кінець професійної кар’єри чи безстрокову відпустку, а як складову гармонійного розвитку сім’ї й особистості. Для забезпечення можливості матері працювати після народження дитини та її конкурентоспроможності на ринку праці слід поновити у дошкільних установах ясельні групи.

В Україні доволі гостро стоїть проблема доступності дошкільної освіти та рівних можливостей її одержання. За даними Державного комітету статистики у 2006 році лише 54% дітей віку від 3 до 6 років було охоплено дошкільними закладами [3]. Для реалізації принципу спадкоємності між дошкільною освітою та початковою школою, формування готовності дитини до навчання в школі необхідно вирішити питання максимального охоплення 5-річних дітей дошкільною освітою. Так, порівняно з 2005 роком кількість 5-річних дітей, охоплених суспільним дошкільним вихованням, у 2006 році збільшилася і становить 61,9 % від загальної кількості дітей відповідного віку. Проте це ще надто мало, а до того ж, наявність диспропорції у наданні освітніх послуг дошкільнятам у місті та у селі (охоплення дітей дошкільною освітою у місті – 78,7 %, у сільській місцевості – 36,2 % – див. рис.2) створює нерівні умови для реалізації їх здібностей, різнобічного розвитку [5].

Для поліпшення ситуації всюди, але передусім у сільській місцевості, слід створювати різновікові групи, ширше використовувати можливості дошкільних закладів для короткотривалого перебування дітей, активізувати створення комплексів “дитячий садок – школа”, здійснювати соціально-педагогічний patro-

нат сімей з дітьми, які не мають змоги відвідувати дошкільні навчальні заклади тощо.

Споконвіку у сільській місцевості народжувалось більше дітей, ніж у місті. Проте у селі не створено умов для навчання та виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Мережа дошкільних закладів, що були закриті під час кризи 1990-х, не поновила своєї роботи. Щороку закривають у невеликих селах початкові школи, що утруднює доступ дітей до освіти. Батьки у таких випадках нерідко віддають дітей до школи на рік пізніше, щоб зменшити фізичне навантаження на дитину, а це деформує процес навчання. За даними Міністерства освіти та науки України, у сільській місцевості організованим підвезенням забезпечено 83% учнів з тих, які цього потребують, а таких школярів у країні 257 тисяч [6].

На жаль, доступна дошкільна освіта в Україні давно перестала бути реальністю: черги для вступу дітей у відповідні заклади утруднюють доступ до освіти та водночас провокують розвиток корупції. Перебування у дитячому закладі нерідко обумовлюється “добровільними благодійними внесками”, різноманітною допомогою батьків, оплатою ними харчування, підручників тощо.

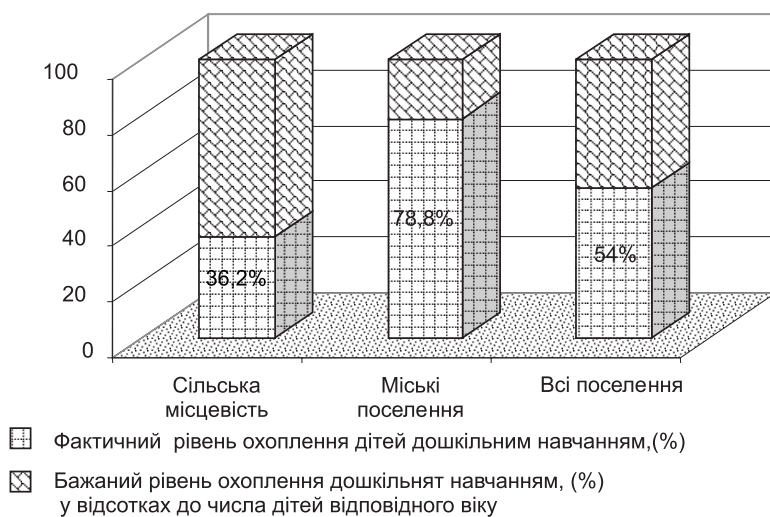

Рис.2. Рівень охоплення дітей дошкільною освітою в Україні, 2006 рік [5;11]

Доступна дошкільна освіта в розумінні батьків — це добре обладнаний заклад, з хорошим педагогічним колективом, відмінними умовами перебування дітей за помірну плату. Потреби у дитячих навчально-виховних закладах найближчим часом зростатимуть, адже останніми роками дещо зростає народжуваність, а також внаслідок активізації ринку праці змінюється соціальне становище жінки: вона прагне успішно поєднувати роль матері та розвиватися професійно. Важливим чинником збільшення потреби у дитсадках в майбутньому стане і заплановане підвищення пенсійного віку жінок, оскільки за малими дітьми в Україні нині нерідко доглядають бабусі.

На нашу думку, з огляду на необхідність забезпечення якості населення, на завжди обмежені кошти державного бюджету, можливо, слід забезпечити належну дошкільну освіту усім маленьким громадянам. Водночас утримання дітей (в дитсадках чи вдома) можна вважати справою батьків, і цю частину витрат дошкільних установ повинні оплачувати вони. Щодо соціально вразливих категорій громадян, то на утримання ними дітей можна надавати цільові державні субсидії.

Для підтримання здорової конкуренції на ринку дошкільних освітніх послуг необхідно створити та законодавчо регламентувати альтернативу державній освіті – приватні дитячі установи. У зв'язку з помітним зростанням добробуту значної частини населення є виправданим розширення й у дошкільному вихованні комерційної форми освіти.

Фундаментальне значення у розбудові суспільства має загальна середня освіта. Україна доволі привабливо виглядає серед країн світу за показниками охоплення нею дітей. Зокрема, станом на 1 січня 2006 року початковою освітою було охоплено 99,2%, а повною загальною середньою освітою – 91% дітей відповідного віку [6].

Проте, незважаючи на загалом хороші показники, за статистичними даними, у 2006 році понад 20 тис. дітей не відвідували школу. Найгостріша ситуація у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Харківській областях та Автономній Республіці Крим. Переважно це безпритульні діти, а також діти заробітчан, яких виховують родичі, бабусі та дідусі. На тлі тенденцій невідвідування школи зароджуються соціально-небезпечні явища. За 1997–2006 роки майже вдвічі зросла кількість поставлених на облік неповнолітніх школярів, які вживають наркотики. Кожний другий злочин, скоєний неповнолітнім, тяжкий. Понад половина засуджених неповнолітніх на момент скоєння злочину ніде не навчалися і не працювали. Їх кількість порівняно з 1990 роком зросла на 40,4% [7].

Можна виділити ряд проблем щодо якості освітніх послуг. Якість знань у сільській та міській школі значно відрізняється. Провідні фахівці наголошують на необхідності реформування школи. Вважаємо, що першим кроком на цьому шляху має стати зменшення відмінностей у можливостях здобути якісну середню освіту сільських і міських мешканців. Нині спостерігається суттєва і дедалі зростаюча відмінність між рівнями якості освіти у міських і сільських школах, а також між різними навчальними закладами в межах однієї місцевості. За результатами незалежного тестування випускників шкіл у 2007 році показники сільських школярів були майже втричі гіршими, ніж міських. Ще помітнішою була відмінність між учнями загальноосвітніх шкіл та ліцеїв, гімназій тощо [6].

Поступове вирівнювання якості середньої освіти може бути забезпечено:

- комплексним заохоченням вчителів до сумлінної роботи, і особливо – в сільській місцевості. Це окрема проблема, яка потребує найшвидшого вирішення;
- послідовним здійсненням контролю за виконанням освітніх стандартів, у тім числі й за допомогою механізму зовнішнього тестування;
- реалізацією програми реструктуризації сільських шкіл;

- стимулюванням створення базових шкіл ВНЗ у сільській місцевості й малих містах;
- утворенням університетських комплексів на базі ВНЗ і професійних училищ, відкриття заочних та дистанційних відділень довузівської підготовки.

Призначенням школи є не лише давати знання, а й формувати та розвивати особистість. З погляду вирішення демографічних проблем першочергове значення має виховна робота по культивуванню духовних цінностей, здорового способу життя, традицій родинної любові, турботи про членів родини, поваги до материнства і батьківства. Саме орієнтація освітнього процесу на цінності людського розвитку має стати, на нашу думку, основним показником його якості.

Важливим напрямом людського розвитку, покращення якості населення, пом'якшення демографічної кризи в Україні є зміцнення здоров'я громадян. У цьому аспекті роль освіти також важко переоцінити. Дошкільна, шкільна та позашкільна освіта, крім розумового розвитку, має забезпечувати і повноцінний духовний та фізичний розвиток. Система позакласних заходів, гуртків, мережа дитячо-юнацьких спортивних шкіл, які забезпечували розвиток дитини за радянських часів, була практично зруйнована у 1990-х роках, а сьогодні дуже повільно відновлюється на комерційній основі. Це утруднює доступ до *позашкільних закладів*, гуртків, дитячо-юнацьких спортивних шкіл значної частини дітей. Звернімося до цифр. Мережа позашкільних навчальних закладів (без спортивних шкіл), які перебувають у сфері впливу Міністерства освіти і науки, із 1524 у 1991 році скоротилася до 1481 у 2005-му. З клубами за місцем проживання та кімнатами школяра, що їх координує Міністерство у справах сім'ї, молоді і спорту, ситуація ще гірша – тільки з 2003 року припинили своє існування 150. При цьому позашкільними закладами в Україні охоплена тільки 1/4 – 1/5 частина всіх дітей шкільного віку, тоді як у Росії – близько 40%, а в Бельгії близько 40–50% дітей відвідують різні клуби при школі [1].

Очевидно, що потребують відкриття будинки школярів, спортивні та художні гуртки, проте для цього слід застосувати інноваційний підхід. Їх функціонування має викликати усвідомлену потребу у батьків розвитку дитини, а головне – глибокий інтерес у школярів. Здоровий спосіб життя та духовний розвиток для маленьких громадян має стати престижнішим, ніж комп'ютерні ігри та байдкування. Забезпечення здоров'я молодого покоління сприятиме подоланню демографічної кризи у майбутньому.

Ще однією важливою демографічною проблемою України є значні масштаби *еміграції*, передусім трудової. Найтривожнішим явищем сьогодні є масова еміграція громадян у найбільш продуктивному віці. Виїжджають, здебільшого, освічені люди, які не змогли знайти застосування своїм знанням та вмінням на батьківщині. Ця проблема також має дуже багато причин і напрямів її вирішення. Розглянемо ті з них, що лежать у площині освіти.

Високий рівень освіченості робить наших громадян конкурентоспроможними на міжнародних ринках праці. Водночас пріоритети людського розвитку є безумовними і наднаціональними, тому не можна якось обмежувати прагнення розвинутих країн залучити найцінніший людський капітал, створюючи найкращі

умови для його застосування й розвитку, як і цілком зрозумілі бажання кожної окремої людини жити і працювати там, де їй краще. За збереження існуючих відмінностей у рівнях оплати праці й загальної якості життя висококваліфікованих працівників трудову еміграцію з України навряд чи можна зменшити.

Разом з тим система освіти може впливати на цінності людини, формувати пріоритети не матеріального збагачення, а високої духовності, національної свідомості, патріотизму, родинної любові. Це завдання не лише системи освіти, а суспільства загалом, але стосовно молоді воно має вирішуватися передусім у системі освіти. Одним із способів утримати молодь та забезпечити їй освіту належного рівня якості є розвиток системи освітнього кредитування. Навчання у кредит, а також необхідність повернення коштів стимулюють студента докладати максимум зусиль для здобуття знань, що стануть гарантом його ефективного працевлаштування. Як бачимо, система освітнього кредитування може одразу вирішити кілька проблем: стимулювання якості освіти через внутрішню мотивацію студента, фінансування освітньої системи, а також обмеження відтоку молодих спеціалістів за кордон.

Зазначимо, що, за дослідженнями експертів, потенційна річна ємність ринку освітнього кредитування в Україні становить приблизно 100 млн. дол. США, а потреба у фінансових послугах такого типу щороку збільшується на 30–35%. Спеціалізований кредит на навчання досить рідкісний продукт у вітчизняних банках. Більшість банків відносять його до категорії споживчих кредитів та надають за тотожним механізмом. Саме тому статистику надання освітніх кредитів отримати практично неможливо, хоча, на думку фахівців, за останній рік попит на такі кредити зріс як мінімум на 30% [8].

Варто розширювати практику кредитування навчання державою. Нині студентам пропонуються доволі вигідні умови (3% річних, термін кредитування 15 років, виплата основних платежів після закінчення навчання у ВНЗ), однак у бюджеті на 2006 рік на потреби освітнього кредитування було передбачено тільки 13,5 млн. грн. Цієї суми вистачило, щоб прокредитувати навчання лише дещо більше 2 тисяч студентів, у той час як кількість громадян, які навчаються за контрактом, становить приблизно 500 тис. осіб. Зрозуміло, що така пропозиція є мізерною порівняно з попитом на вищу освіту, тому слід не лише збільшувати кошти на державні освітні кредити, а й надавати їх цілеспрямовано. Пільговість цільових державних кредитів має обумовлювати певну трудову і репродуктивну поведінку молоді: наприклад, при народженні першої і другої дитини має зменшуватися відсоток на освітній кредит, а при народженні третьої і наступних дітей — погашатися частина кредиту. Таким чином заохочуватиметься народжуваність серед освічених перспективних громадян.

Пом'якшити демографічну кризу можна шляхом використання досвіду європейських університетів, що відкривають двері іноземним студентам. Люди, які приїждять навчатися в університети — це прекрасний людський потенціал, і багато країн, включаючи Росію, користуються цим шляхом для переселення до себе перспективної молоді. Україні також варто скористатися цією тактикою, але потрібно й зменшити загрози щодо масового виїзду наших громадян за кордон спочатку на навчання, а потім і на постійне місце проживання. Для цього вища

освіта в Україні не повинна поступатися європейській ні за якістю, ні за доступністю, ні за престижністю дипломів. Експерти прогнозують, що у ВНЗ Європи до 2025 року іноземців навчатиметься значно більше, ніж європейців. Забезпечити стійкий приріст здобувачів вищої освіти, на їхню думку, можливо двома шляхами: шляхом залучення емігрантів та підвищенням мобільності освітніх програм [9]. І в Україні через кілька років, коли закінчуватиме школу покоління, народжене в кінці 90-х років, лише ті навчальні заклади, котрі забезпечать успішну інтеграцію іммігрантів та іноземних студентів, зможуть уникнути наслідків негативних демографічних процесів.

Входження України до Болонського процесу має забезпечити стандартизовану та якісну освіту. Однак при прискореному впровадженні його положень варто враховувати, як може змінитися демографічна ситуація в Україні після визнання вітчизняних дипломів в Європі. Слід здійснити превентивні заходи із запобігання масового виїзду кваліфікованих спеціалістів за кордон – такої ж еміграції, яка спіткала країни Балтії, Польщу, Румунію зі вступом до Європейського Союзу.

Важливим аспектом людського розвитку і напрямом демографічної політики є забезпечення рівних умов для розвитку людям з обмеженими можливостями. Розв'язання даних проблем є актуальним з огляду на те, наскільки вагомою є частка названих категорій. Так, для прикладу, в Україні налічується 2,5 млн. інвалідів, що становить майже 5,4 % від усієї чисельності населення, кількість засуджених громадян сягає 160,7 тис. осіб. [10] У вирішенні цих проблем велика роль належить професійно-технічній освіті, що не лише здійснює підготовку кваліфікованих робітників, а й забезпечує адаптацію до трудового життя молоді, що особливо важливо для соціально вразливих прошарків населення. Профтехосвіта здійснює також професійну реабілітацію безробітних, попереджує соціальну маргіналізацію осіб, яким особливо складно реалізуватися в процесі праці (переселенців, засуджених, інвалідів).

Однак в Україні з кожним роком припиняють свою діяльність ряд професійно-технічних навчальних закладів. За період з 1990 по 2006 рік кількість студентів ПТУ знизилась на 35,8 %, на 22% зменшилась кількість навчальних закладів (рис.4) [3]. В сучасних умовах зростання економіки потреба у кваліфікованих робітниках постійно збільшується, проте навчальні заклади не мають можливості її задовольнити з ряду причин. Основними з них є недостатня кількість бажаючих отримати робітничі спеціальності – у суспільстві вони не є престижними через важкі умови праці та її невисоку оплату; невідповідність програм підготовки вимогам роботодавців, слабку матеріально-технічну базу, що не оновлювалась тривалий термін та ін.

Головні завдання розвитку професійно-технічної освіти на наступне десятиріччя, на наш погляд, такі:

- Формування, апробація і впровадження нових гнучких моделей фінансування системи професійно-технічної освіти на основі нормативного підходу. Забезпечення правової підтримки зміцнення фінансової самостійності ПТО.
- Підвищення привабливості системи ПТО для потенційних інвесторів та

соціальних партнерів шляхом підвищення її внутрішньої та зовнішньої ефективності, посилення зв'язку з ринком праці та взаємодії з соціальними партнерами.

- Вдосконалення системи законодавства про професійну технічну освіту.
- Актуалізація змісту системи професійно-технічної освіти, забезпечення підвищення випускних стандартів початкової професійної освіти, орієнтація їх на міжнародний рівень якості.

Загальносвітові тенденції збільшення частки осіб похилого віку в загальній чисельності населення і серед зайнятих економічною діяльністю робить актуальним розширення можливостей для їх навчання, тобто розвиток тієї складової освіти, яка у світі зветься навчанням людей третього віку.

Старіння населення, що має місце і в Україні, неодмінно призведе до зміни структури ринку праці — гостріше постане потреба у спеціалістах галузі охорони здоров'я, соціальних працівниках по догляду за хворими та особами похилого віку, психологах. Покликання таких категорій спеціалістів полягає у збільшенні середньої тривалості життя громадян літнього віку, забезпечення їх психологічного комфорту, навчанні та професійному розвитку. Вітчизняна освітня система повинна уже сьогодні готуватися до необхідних змін, які зумовлюються демографічними перспективами. Так, за даними Державного комітету статистики, у 2007 році порівняно з 1990 налічувалось майже на 60% менше дітей віком до 14 років, тоді як кількість осіб старше 65 років за аналогічний період зросла на 23% [3].

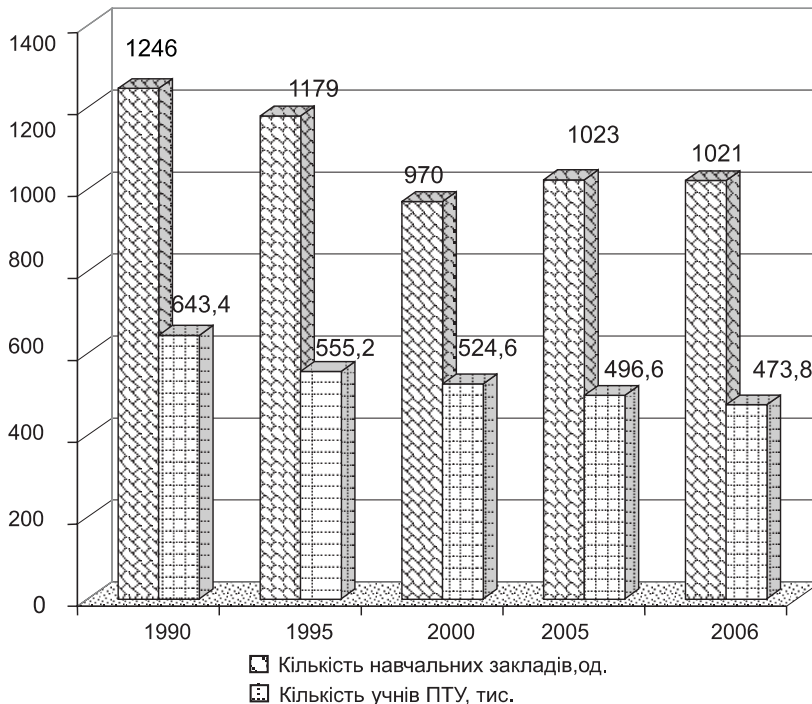

Рис.3. Динаміка чисельності закладів професійно-технічної освіти та кількості учнів ПТУ в Україні

Слід визнати, що поки що в Україні не створено ефективної, гнучкої, чутливої до постійно змінних потреб населення, загальнодоступної сфери освітніх послуг для дорослих, яка утворювала б певну систему і вирішувала завдання соціально-економічного, духовного, політичного, морально-виховного характеру в інтересах особи, держави і суспільства. Основою системи освіти впродовж усього життя може стати система післядипломної освіти. До її організації в державі нині причетні понад 500 державних і недержавних вищих навчальних закладів, багато галузевих (при міністерствах і відомствах) навчальних підрозділів. Загалом щороку через таку систему навчання проходять більш як 300 000 фахівців [11].

За принципами людського розвитку і згідно з Конституцією України освіта в Україні має бути доступною для усіх бажаючих її здобути. Та далеко не всі категорії громадян можуть це здійснити. Найважче це зробити для інвалідів, соціально-незахищених громадян, жителів сільської місцевості та малих міст. За даними Національної Асамблеї інвалідів, кількість студентів з числа інвалідів становить 0,4% від загальної кількості осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, тобто 111,5 тис. осіб. Отже, лише 4,5% від загальної чисельності інвалідів в Україні можуть здобути вищу освіту [10].

Щоб зробити вищу освіту більш доступною для інвалідів, пропонуємо реалізувати такі заходи:

- включити показники кількості й частки студентів-інвалідів у систему рейтингових оцінок ВНЗ;
- виробити національні нормативи практики навчання інвалідів щодо програм підготовки персоналу, включаючи кваліфікаційні вимоги, етику, методи навчання й оцінки роботи студентів;
- посилити вимоги до виконання контрольних нормативів зі створення безбар'єрного середовища у ВНЗ, розвитку транспортних послуг для осіб з обмеженими можливостями пересування;
- розробити нову методику навчання інвалідів на основі систем дистанційної та інших прогресивних форм навчання.

Підвищення якості освіти може бути як традиційним, так і інноваційним. Вважаємо, що майбутнє вітчизняної освіти залежить безпосередньо від інтенсивності запровадження нововведень, методики їх реалізації. У сучасному інформаційному середовищі поступово зароджується концепція віртуальної освіти. Україні з метою надання можливості здобути конкурентоспроможну спеціальність, професію, вищу освіту всім бажаючим громадянам, включаючи осіб із медичними та іншими обмеженнями щодо навчання у стаціонарних умовах, доцільно скористатися досвідом високорозвинених країн щодо формування та широкого застосування систем віртуального і дистанційного навчання. Такі форми освіти ґрунтуються на використанні як традиційних педагогічних методик, так і інноваційних технологій. Наприклад, за програмами дистанційного навчання у США сьогодні навчається понад мільйон студентів, у Швеції — 70% від загальної кількості студентів, у Британському Відкритому Університеті — більше 150 тис. осіб, у Сучасному гуманітарному університеті (СГУ) (Росія) — близько 100 тис. студентів. [12]

Застосування такого різновиду освіти в Україні є виправданим, адже в результаті його реалізації можна істотно знизити витрати на освіту не знижуючи її якість; залучити значний за обсягом контингент студентів без обмеження за віком, станом здоров'я, практичними навичками тощо; підвищити якість процесу перекваліфікації персоналу шляхом застосування внутрішньо- корпоративних віртуальних програм без відриву від основного місця роботи. Кількість людей, які здобули вищу освіту шляхом дистанційного навчання в світі у 1997 р. становила приблизно 50 млн., у 2006 р. – уже 96,5 млн., а, за прогнозами експертів, у 2023 році ця цифра сягне 120 млн. осіб [13].

Важливим напрямом підвищення рівня доступності та якості вітчизняної професійної освіти може стати співпраця держави та підприємницьких структур на шляхах активізації участі представників бізнесу у системі професійної підготовки персоналу та участі бізнес-спільноти у визначенні рейтингу навчальних закладів.

Таким чином, як показало проведене дослідження, прогресивний розвиток освіти може позитивно впливати на найважливіші демографічні процеси та їх показники – народжуваність, зміцнення здоров'я громадян, міграцію. З цього погляду найважливішими характеристиками освіти є її якість та доступність. Ми виявили два основних напрями прогресивних змін у сфері освіти, які можуть реально позитивно вплинути на демографічний розвиток в Україні:

- 1) підвищення доступності і якості дошкільної, позашкільної, шкільної, вищої освіти, а також освіти дорослих, що додає потенційним батькам впевненості у належному розвитку майбутньої дитини, забезпечує цей розвиток впродовж усього життя, сприяє формуванню людського капіталу високої якості (що забезпечує високий рівень життя). Це потребує відповідного фінансування для відродження системи дитячих дошкільних закладів та позашкільного виховання, вирішення проблеми якості навчання у сільських школах, поширення практики надання освітніх кредитів для здобуття вищої освіти, формування системи освіти дорослих та дистанційної освіти;
- 2) впровадження в Україні на всіх рівнях освіти, та у суспільстві загалом орієнтації на духовні, а не матеріальні цінності, здоровий спосіб життя, на національні традиції родинної любові та патріотизму, на підвищення соціального статусу материнства і батьківства. Це потребує комплексного підходу до формування національної свідомості і підвищення рівня моральності, першими кроками якого має стати підвищення ролі і статусу вчителя у суспільстві.

Джерела

1. *Human Development Report 2006*. UNDP, 2006.
2. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України//www.mon.gov.ua/education
3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України// <http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. *Концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 рр.* / Демографія та соціальна економіка. – 2005. – №1. – С.5–22.
5. *Виступ міністра освіти і науки України С. Ніколаєнка на обласній серпневій конференції у м. Києві* http://www.oblosvita.kiev.ua/index.php?mode=september&file=1_9_470
6. *Турбота про освіту – турбота про майбутнє!* http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=21619069
7. *Борисова Ю.* Позашкільне виховання. 16 років по тому// День. – №8 (637). – 3–7 березня, 2007 .
8. *Галицька О.* Диплом в кредит // <http://www.ipoteka.net.ua/2006/11/10/diplom-v-kredit/>
9. *Fatma Mizikaci, Bernd Baumgartl* Demographic Trends and Risks for European Higher Education http://www.bc.edu/bc_org/avp/soe/cihe/newsletter/Number47/p15_Mizikaci_Baumgartl.htm
10. *Офіційний сайт Національної асамблеї інвалідів України* http://naiu.org.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=18&Itemid=97&limit=10&limitstart=20
11. *Висока освіта впродовж життя*// Персонал Плюс. – №37(188). – 15–21 вересня, 2006.
12. *Колосов В.* Інститут новітніх технологій навчання. http://lnvmurol.kiev.ua/neosad/about/un_ukr.asp
13. *Жигалюк И.* Дистанционное образование, или Как стать умным, живя по собственному расписанию//<http://www.careerguide.com.ua/node/487>

Аннотация. В статье отстаивается идея ориентации образовательного процесса на всех уровнях на ценности человеческого развития. Доказано, что повышение доступности и качества образования становится мощным фактором положительных изменений в социальных (в частности, демографических) процессах. Предложены основные направления прогрессивных преобразований в сфере образования, которые могут реально положительно влиять на демографическое развитие в Украине.

Summary. In the article we defend (advocate) the idea of orientation of educational process at all levels on the value of human development. It is proved that the increase in availability and quality of education becomes the influential factor of progressive social (in particular demographic) processes. We suggest the basic directions of progressive changes in the field of education, which can really positively influence on Ukraine's demographic development.

Стаття надійшла до редакції журналу 30.10.2007 р.

ЕВОЛЮЦІЯ ФАКТОРІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

А.М. КОЛОТ,
*доктор економічних наук, Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана*

Одним з основних завдань економічної науки було і залишається дослідження об'єктивних закономірностей еволюції суспільства в цілому і його економічної системи зокрема. Кожний етап розвитку економічної системи пов'язаний з переоцінкою ролі домінуючих продуктивних сил і виробничих відносин. Постійні зміни у масштабах, якості, структурі рушійних сил розвитку економіки, які мають водночас і еволюційний, і революційний характер, справляють величезний вплив на всі складові соціально-економічного розвитку, на суспільство в цілому і його інститути.

Змушені констатувати, що зрозуміти “до кінця” та викласти у завершеному, методологічно вивіреному вигляді сутність тих процесів, що відбуваються у рушійних силах розвитку нової економіки¹ під впливом глобалізації та інших об'єктивних, “неминучих” закономірностей, економічна наука все ще не в змозі чи не готова з різних причин. Втім наукова спільнота має прагнути перетнути “межі допустимого”. Саме цим продиктована тематика та зміст статті, в якій робимо спробу систематизувати глобальні та макро- і мікроекономічні явища і процеси, що безпосередньо пов'язані з трансформацією рушійних сил розвитку у контексті зміни ролі і місця людини у новій економіці.

Перш за все маємо зазначити, що в центрі процесів, які відбуваються у світовому співтоваристві, — глобалізація економіки, яка дедалі відчутніше впливає на економічне, політичне, культурне життя всіх країн світу. Одним з основних проявів цього явища, яке має планетарні масштаби, є небувале посилення конкуренції у різноманітних її формах, що можна кваліфікувати як глобальну конкуренцію. Справитися з викликами глобалізації можливо за наявності конкурентних переваг у якомога більшої кількості суб'єктів ринкової економіки. Саме конкурентні переваги мають стати провідною ознакою, однією з головних домінант розвитку суспільства у XXI столітті.

¹ У літературних джерелах економіка постіндустріальної доби, нова економіка різними авторами іменується по-різному — “економіка знань”, “економіка розвитку, що заснована на знаннях” тощо. Авторське бачення з зазначеної проблематики буде викладене в подальшому.

Світовий досвід переконливо свідчить, що набуття конкурентних переваг, життєво необхідних в глобальному конкурентному середовищі, можливе лише за умови розбудови нової економіки, що має суттєві відмінності порівняно з економікою індустріальної доби за багатьма компонентами і параметрами, а головне — за факторами і самою філософією соціально-економічного розвитку.

Справедливим є твердження, що знання та інші ресурси інтелектуального, інноваційного характеру — людина — нова економіка — конкурентні переваги — стійкий розвиток — таким є ланцюг нового глобального феномену, який визначатиме соціально-економічний прогрес в умовах глобалізації.

У формалізованому вигляді залежності між глобалізацією, потребою набуття конкурентних переваг та розбудови нової економіки є такими: умови глобалізації вимагають, щоб кожна економічно активна людина, кожен суб'єкт господарювання, держава, суспільство загалом мали конкурентні переваги. А їх можна набутися за наявності економіки, що здатна їх продукувати. Для розбудови такої економіки необхідно задіяти потенціал тих ресурсів, активів, рушійних сил, які спроможні забезпечити стійкий розвиток в умовах глобальної конкуренції.

Якими ж є передумови появи та основні характеристики домінуючих рушійних сил розвитку економіки на зламі двох тисячоліть?

Економічна теорія, яка упродовж багатьох десятиліть досліджувала закономірності розвитку економіки індустріального типу, доводить, що основними її рушійними силами є праця і капітал. Результати досліджень автора, що кореспондуються з висновками багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених, дозволяють дійти висновку, що в новій економіці, яку автор трактує як економіка розвитку, що заснована на знаннях, або “економіка знань”², дедалі відчутнішими і чи не основними факторами розвитку стають інноваційна праця та інтелектуальний капітал. Це твердження цілком узгоджується з висновками багатьох зарубіжних фахівців, які досліджують зазначену проблематику та вважають, що ключовими характеристиками та відмінними рисами економіки знань є:

- 1) визнання інтелектуального капіталу і інноваційної праці головними факторами економічного зростання;
- 2) наявність більш як 50%-ої зайнятості інноваційною працею;

² Економіку знань можна визначити як економіку, що створює, поширює і використовує знання для забезпечення свого зростання й конкурентоспроможності, економіку, яка не лише використовує знання в різноманітних формах, а й продукує їх у вигляді високотехнологічної продукції, висококваліфікованих послуг, наукової продукції.

Якщо розглядати економіку знань із прикладних, практичних позицій, крізь призму реальних механізмів її впливу на соціально-економічний розвиток, то варто наголосити на такому. В організаційно-технологічному, трудовому аспекті економіка знань — це економіка, основою якої є високопродуктивні, конкурентоспроможні робочі місця, на яких працюють висококваліфіковані, інноваційно орієнтовані працівники; в ній впроваджуються інформаційні, комунікаційні та інші сучасні прогресивні технології і виготовляється високотехнологічна, наукоємка та конкурентоспроможна продукція. Отже, основою економіки знань є конкурентоспроможність у найширшому сенсі цього поняття, що продукує конкурентні переваги та забезпечує стійкий соціально-економічний розвиток.

- 3) пріоритетний розвиток основних інститутів інтелектуальної діяльності, а саме, наукових і освітніх закладів, центрів стратегічних розробок, дослідницьких лабораторій, інших інтелекто- і знаннємістких галузей, де відбувається створення, перерозподіл і споживання знань.

Якщо сучасну економіку розвинутих країн світу, як і нову економіку країн, що розвиваються, розглядати через призму найбільш відмінних рис порівняно з економікою індустріальної доби, то неодмінно дійдемо висновку, що такими рисами є великомасштабні зміни у структурі та якості виробничих факторів, небачене зростання ролі знань, інформації, інтелекту, інновацій. Твердження, хто володіє інформацією, той володіє світом, вже нині можна сприймати як аксіому. Перелічені вище ресурси сучасної економіки водночас є й визначальними факторами підвищення ефективності виробництва матеріальних і нематеріальних благ та якості життя населення.

Матеріальна, організаційно-технічна сторона цього феномену є такою, що знаннєва, інтелектуальна, інноваційна компоненти нині все більше стають провідними на всіх етапах “життєвого циклу” нових товарів та послуг; ці компоненти домінують на етапі проектування, виробництва, управління матеріальними і нематеріальними активами. До того ж саме знання стають передумовою вирішення таких нагальних завдань сучасного виробництва, як:

- адаптація людського фактора до динамічно змінюваних умов виробництва;
- прийняття рішень у нестандартних умовах;
- організація командної роботи та роботи на результат.

Економічний ресурс, який є сукупністю та комбінацією інформації, знань, інтелекту, інновацій, є настільки важливим, що його правомірно називати стратегічним. Йому немає заміни як нині, так і в майбутньому. Єдине, що можна передбачити, — це можлива поява понадстратегічного ресурсу, складовими якого не виключено стануть “гіперінформація”, “гіперзнання”, “гіперінтелект”, основним носієм яких залишаться людина.

Отже, в XXI столітті не природні багатства, не територія, а високі технології, знання, інтелект будуть основою формування нової економіки, джерелом добробуту і якості життя населення тієї чи іншої країни. Підтвердженням цьому є досвід найбільш розвинених країн світу, де упродовж останніх десятиліть відбувається інтенсивне заміщення основних фондів, матеріальних товарних запасів, інших матеріальних активів нематеріальними, фізичного капіталу нефізичним. Наведемо лише кілька прикладів.

На початку 80-х років минулого століття близько 60% інвестицій в промисловості США спрямовувалося на набуття матеріальних цінностей, а вже через двадцять років ця частка складала лише 16%. З початку 90-х років XX століття підприємства США витрачають більше коштів на придбання обладнання, призначенням якого є обробка інформації, ніж на інше устаткування. За наявними даними, матеріальні активи американських підприємств становили у 1982 році в середньому 62% ринкової вартості підприємств, через десять років ця частка вже складала 38%. Останні дослідження оцінюють частку матеріальних активів американських підприємств у 10–15% [1].

Наведемо й такі дані. Якщо у 1982 році у створенні додаткової вартості у 500 найбільших компаніях США на нематеріальні ресурси припадало близько 40%, то в 1998 році вже приблизно 85%. За оцінками зарубіжних фахівців, ВВП розвинутих країн світу на 40% і більше нині формується за рахунок знаннємістких виробництв. Маємо глибоко вдуматися і в такі дані: 90% всієї кількості знань, якими володіє людство, отримані за останні 30 років. Водночас 90% загальної кількості вчених та інженерів, які підготовлені за всю історію цивілізації, — це наші сучасники. Лише цих даних достатньо для того, щоб зробити висновок: світове співтовариство переживає перехідний період від економіки, що заснована на використанні природних ресурсів, до економіки знань.

Незважаючи на те, що Україна лише долучається до масштабних, глобальних інтеграційних процесів, розвиток її економіки триває в цілому у руслі загальносвітових тенденцій. Хоча й зі значним відставанням від найбільш розвинених країн світу, в Україні все ж інтенсивно зростає рівень інтернаціоналізації господарської діяльності, розвивається інформаційний сектор, розширюється уклад нової, знаннєвої економіки. До цього ж додамо — умови, що їх диктують глобалізаційні процеси для нашої країни, є такими ж, як і для розвинутих країн світу. Тому проблематика розбудови економіки знань на основі задіяння сучасних ресурсів і факторів, у тому числі інноваційної праці та інтелектуального капіталу, не є проблематикою “не нашою” чи такою, що її передчасно ставити на порядок денний.

В умовах, коли країна стоїть перед перспективою зберегти шанс бути серед розвинутих країн світу або ж опинитися назавжди на узбіччі світових цивілізаційних процесів, маємо здійснити неупереджений аналіз тенденцій суспільного розвитку, усвідомити, якими мають бути магістральні шляхи розвитку національної економіки, з’ясувати, якими насправді є об’єктивні закони трансформації факторів виробництва і наскільки практика сьогодення розбігається або ж корелює з ними. Підкреслимо, що саме науковці зобов’язані звести до мінімуму невідповідність між концепціями, шляхами розвитку, що їх пропонуємо, з глобальними закономірностями розвитку людського співтовариства. Втім змушені констатувати наступне.

Неупереджений порівняльний аналіз розвитку національної економіки та економік провідних країн світу свідчить про суттєву різноспрямованість процесів, практичних дій і заходів, що мають місце “тут” і “там”. Достатньо зауважити, що замість концентрації зусиль на розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, інноваційно-знаннєвих виробництв, в Україні щороку створюється майже 1 млн. місць, лівову частку яких можна кваліфікувати як робочі місця здебільш індустріальної, інколи доіндустріальної доби, які розширюють гетто маргінальної зайнятості, консервують її неефективну структуру та унеможливають істотні зрушення на краще у якості життя населення.

Стверджуючи, що майбутнє за економікою знань та тими ресурсами і факторами, які є джерелом її формування та розвитку, спробуємо викласти теоретичні засади та трактування автора щодо змісту категорій “інноваційна праця” та “інтелектуальний капітал”.

Як вже зазначалося раніше, сучасне суспільство не лише за назвою, а головне за своїми характеристиками, цінностями, рушійними силами, дійсно стає все більш інформаційним, знанневим, інноваційним. Це означає, що трудова діяльність у такому суспільстві стає дедалі більше насиченою саме зазначеними вище компонентами. Вважаємо, що поняттям, яке уособлює глибокі зміни в елементах процесу праці, в змісті праці, в її насиченості новими компонентами та концентрації цих компонентів, є саме поняття “інноваційна праця”.

Принагідно зазначимо, що наукові дослідження з цієї проблематики лише розгортаються як вітчизняними, так і зарубіжними науковими школами. Відсутня єдність або навіть узгодженість позицій щодо правомірності вживання тих чи інших категорій. Так, в літературі соціально-трудового спрямування, особливо в зарубіжній, чи не найбільш вживаними є поняття “інноваційна праця”, “інтелектуальна праця”, “знанневонасичена праця”, “інтелектуалізація праці”, які розглядаються здебільшого як взаємозамінні, з чим не можна погодитися.

Інтереси формулювання бачення автора щодо змісту поняття “інноваційна праця”, його ключових характеристик, потребують первісного розгляду поняття “інновація” у його економічному значенні. Поняття “інновація” з’явилося в науковій літературі на початку XX століття і спочатку воно означало проникнення деяких елементів однієї культури в іншу. В подальшому це поняття взято на озброєння представниками багатьох галузей науки, у тому числі економічної. Вважається, що термін “інновація” як економічну категорію увів в науковий обіг Й. Шумпетер на початку XX століття. При цьому під інновацією він розумів зміни з метою впровадження і використання нових виробничих, транспортних засобів, ринків і форм організації в промисловості.

Нині в економічній літературі можна натрапити на кілька десятків визначень терміна “інновація” як економічної категорії. Втім всі наявні визначення можна об’єднати у дві групи. Для першої характерне те, що інновація розглядається як результат творчого процесу у вигляді нових технологій, продукції, методів, управлінських рішень тощо. У визначеннях другої групи інновація постає як процес введення нових, прогресивних технологій, підходів, елементів, принципів замість діючих. Таким чином, інновація — це нові знання у вигляді більш досконалих чи принципово нових ідей, проектів, результатів наукових досліджень тощо; це зміни творчого характеру, дещо нове у сфері діяльності людини; це новизна певних властивостей того, що виробляється чи продукується; це результат творчого процесу у вигляді нових споживчих вартостей; це різноманітні удосконалення, які забезпечують економію витрат, створюють умови для такої економії або задоволення нових потреб споживачів; це процес реалізації нових ідей в діяльності людини, що сприяє задоволенню потреб і приносить економічну вигоду тим, хто ці ідеї продукує, поширює та запроваджує.

Аналіз наведених вище характеристик, комбінацій, процесів, діяльностей, які власне дають можливість з’явитися інновації, дає змогу зробити висновок, що інноваційність притаманна якщо не всім, то більшості видів трудової діяльності, вона є або може бути наявною у різноманітних процесах праці. Це твердження є ще більш справедливим для сучасної, нової економіки, що заснована на інноваційних ресурсах, творчому потенціалі усіх учасників суспіль-

ного виробництва. З огляду на наведене вище, не можемо погодитися з поширеною думкою, що об'єктами інноваційної праці є виключно створення інновацій, а саме, розробка нової техніки, технологій, нових видів продукції, і що інноваційна праця — це трудова діяльність, яка спрямована на створення нових продуктів, послуг, організаційних форм та інших споживчих вартостей. Фахівець в галузі менеджменту зі світовим іменем Пітер Друкер в одній з останніх публікацій в журналі “Harvard Business Review” підкреслює, що “центр тяжіння у трудових відносинах швидко зміщується від ручної праці до праці інноваційної, до працівників знань, тобто до тих, хто створює нове знання і активно його використовує” [2].

З урахуванням зазначеного вище маємо підстави для твердження, що інноваційна праця — це трудова діяльність, для якої характерною є висока частка знаннєвої, інтелектуальної, творчої компоненти, і яка здатна задовольнити суспільні потреби з більшим корисним ефектом.

Підвищення “знаннємісткості” сучасного виробництва, з одного боку, і високий рівень знаннєвої компоненти у людському потенціалі, з другого, дає можливість економічно активній людині:

- стати дієвим учасником процесу сприйняття, використання та створення нових знань;
- забезпечити інноваційність трудової діяльності, сформувати власні конкурентні переваги та передумови для гідного рівня життя;
- найбільш повно використати можливості, що породжуються глобалізацією;
- мінімізувати ризики та відвести загрози, які поширюються зі зростанням конкуренції у різноманітних її формах;
- підвищити можливості її адаптації до умов невизначеності та швидких змін.

У розвиток продекларованого вище твердження, що першість у формуванні конкурентних переваг та забезпеченні стійкого розвитку (поряд з інноваційною працею — А. К.) належить інтелектуальному капіталу, наведемо такі теоретико-прикладні обґрунтування та висновки автора.

Передусім маємо констатувати, що нині в економічній літературі існує безліч суперечливих, нееквівалентних трактовок сутності інтелектуального капіталу, його структури, що породжує різні методологічні підходи до його оцінки та шляхів розвитку. Що стосується вітчизняної економічної науки, то дослідження нею проблематики інтелектуального капіталу лише розпочинаються. Звертає на себе увагу некоректне запозичення зарубіжного досвіду у цій царині. Цілком очевидно, що далеко не всі методи, організаційно-економічні механізми розвитку інтелектуального капіталу, які спрацьовують у країнах Заходу, спроможні забезпечити успіх у вітчизняній практиці.

Аналіз наукових літературних джерел свідчить про існування двох основних підходів щодо розуміння сутності та співвідношення понять “інтелектуальний капітал” та “людський капітал”. Деякі автори інтелектуальний капітал розглядають виключно як складову людського капіталу, як його інноваційно-інформаційну компоненту. Втім більшість науковців, до яких належить і автор, вважають,

що поняття “інтелектуальний капітал” за змістом є значно ширшим від поняття “людський капітал” і включає в себе його змістові характеристики.

В той же час маємо визнати, що основи теорії інтелектуального капіталу закладено саме концепцією (теорією) людського капіталу, яка набула статусу самостійного розділу економічного аналізу в 50–60-х роках минулого століття. Базова теоретична модель людського капіталу була викладена у роботі лауреата Нобелівської премії Г. Беккера “Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз”, перше видання якої здійснено у 1964 році. Загальновизнано, що провідна роль у розвитку теорії людського капіталу належить всесвітньо відомому американському економісту, лауреату Нобелівської премії Т. Шульцу. Завдячуючи теорії людського капіталу, інвестиції в людину стали визнаватися як джерело економічного зростання, не менш важливе, аніж традиційні (звичні) вкладення у матеріальні активи.

Термін “інтелектуальний капітал” вперше було використано Д.Гелбрейтом у листі до М. Калецкі у 1969 році. Теоретико-прикладні засади інтелектуального капіталу знайшли первісне відображення та послідовне опрацювання в роботах Стюарта, Мелоуна, Едвінссона та ряду інших зарубіжних фахівців.

Слід зазначити, що науковці, які досліджують проблематику інтелектуального капіталу, в основному дотримуються схожих поглядів щодо сутності цієї категорії. Водночас є вельми різноплановими класифікаційні ознаки, за якими групуються окремі елементи інтелектуального капіталу та перелік останніх.

Детальна структуризація “інтелектуального капіталу” чи не вперше знайшла відображення в публікації Л. Едвінссона та М. Мелоуна, які у складі “інтелектуального капіталу” виокремили людський капітал, складовими якого є знання, навички, культура праці, моральні цінності персоналу та структурний капітал, елементи якого — організаційна структура, ноу-хау, торгові марки, патенти, відносини з клієнтами [3].

Відомий російський економіст В.Л. Іноземцев розглядає інтелектуальний капітал як свого роду “колективний мозок”, який акумулює наукові і звичайні знання працівників, накопичений досвід, інтелектуальну власність, спілкування та організаційну структуру, імідж фірми, її інформаційні мережі [4].

Е. Брукінг під інтелектуальним капіталом розуміє нематеріальні активи, без яких фірма не може існувати та розвивати конкурентні переваги. На думку зазначеного автора, інтелектуальний капітал утворюють людські активи, інтелектуальна власність, інфраструктурні і ринкові активи.

За висновками К.Е. Свейбі складовими інтелектуального капіталу є внутрішня структура, зовнішня структура і компетентність персоналу [5]. До компетентності персоналу зазначений вище автор відносить: здатність діяти у різноманітних ситуаціях, освіту, кваліфікацію, навички, уміння, досвід, загальний рівень культури, ставлення до роботи, партнерів та клієнтів. Внутрішня структура — це патенти, ноу-хау, авторські права, системи мережевої взаємодії, комп’ютерні і адміністративні системи, оргструктура, культура організації. Характеристиками зовнішньої структури є бренди, торгові марки, імідж організації, відносини зі споживачами, клієнтами, конкурентами, громадськими організаціями.

Заслуговує на увагу й визначення інтелектуального капіталу та його структури у трактуванні Даума. Останній під інтелектуальним капіталом розуміє нематеріальні активи, що знаходяться у розпорядженні підприємства — людський капітал, структурний капітал організації, партнерський і клієнтський капітали. В багатьох останніх зарубіжних публікаціях інтелектуальний капітал розглядається як сукупність людського і структурного. В свою чергу, структурний капітал поділяється на внутрішній і зовнішній по відношенню до організації. При цьому внутрішній структурний капітал розглядається як сукупність організаційних структур, ноу-хау, інформаційних систем, систем і процесів управління, а зовнішній — як стійкі зв'язки організації із зовнішніми партнерами, клієнтами, постачальниками, посередниками.

Автор статті дотримується точки зору, що найбільш вдалою є така структуризація складових інтелектуального капіталу:

- 1) людський капітал;
- 2) капітал організації;
- 3) капітал взаємодії з інститутами ринку.³

Людський капітал організації є ресурсом, що акумулює знання, уміння, навички, творчі та інтелектуальні здібності, досвід, мотиваційні настанови, потенціал мобільності, командної роботи, орієнтації на високі кінцеві результати. Людський капітал можна визначити як форму виразу виробничих сил людини на постіндустріальному етапі розвитку суспільства. Цей капітал формується шляхом інвестицій в людину у вигляді витрат на освіту, підготовку робочої сили на виробництві, на охорону здоров'я, інші складові, що примножують параметри людського фактора. Саме так формулює зміст цього поняття лауреат Нобелівської премії з економіки Г. Беккер у монографії “Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз” (1964 р.)

Переконали дані щодо суттєвих зрушень у структурі сукупного капіталу країн Заходу (на користь людського — А. К.) наводить В. Щетинін [6]. За даними, що наводить цей дослідник, у XVII — XVIII ст. частка людського капіталу в загальному його обсязі не перевищувала 10%. Перед Першою світовою війною ця частка була на рівні 31–33%. Проте найбільш суттєві зрушення в структурі капіталу сталися в XX ст., і особливо в останній його чверті. В 1973 р. в середньому по країнах Заходу частка інвестицій в людський капітал у сукупному фонді капіталізованих витрат на розвиток перебувала на рівні 56–57%, а вже в 1997–1998 рр. вона складала 67–69% (табл. 1). Зазначимо, що в США, наприклад, цей показник наприкінці 90-х років століття, що минуло, був на рівні 74–76%.

Носієм людського капіталу організації є його персонал, а отже, цей капітал належить персоналу, а не організації. На відміну від вищезазначеного капіталу, капітал організації є ресурсом, що їй належить, і є відносно самостійним об'єктом купівлі-продажу. Цей капітал представлений ліцензіями, патентами, технологіями, включаючи інноваційно-інформаційні; торговими марками; кор-

³ Наведена класифікація не є ідеальною, потребує подальшого опрацювання, втім відрізняється від існуючих в науковій літературі структурованістю та чітким виокремленням інноваційних ресурсів в організації, які формують конкурентні переваги.

Таблиця 1

Структура сукупного капіталу в країнах Заходу, %

Структура сукупного капіталу	1800 р.	1860 р.	1913 р.	1950 р.	1973 р.	1997–1998 рр.
Фізичний капітал	78–80	77–79	67–69	52–53	43–44	31–33
Людський капітал	20–22	21–23	31–33	47–48	56–57	67–69

поративною культурою; організаційними структурами, системами зв'язку організації; базами тощо.

Отже, капітал організації можна розглядати як організаційно-технічний, інноваційно-інформаційний ресурс, що пов'язаний з функціонуванням організації в цілому, більше того, це функціонування взагалі стає можливим за наявності цього ресурсу. Капітал організації здатен формувати конкурентні переваги внутрішнього походження через високу якість інформаційно-інтелектуальних ресурсів.

Капітал взаємодії з інститутами ринку — це ресурс існуючих відносин організації з клієнтами і партнерами, іншими інститутами ринку та технологій їх розвитку. Ресурс, що розглядається, включає імідж організації на ринку, торгові марки, бренд, зв'язки з клієнтами, інформацію про клієнтів, технології збереження існуючих клієнтів та залучення нових, технології розвитку іміджу організації та її брендів. Значення цього різновиду інтелектуального капіталу полягає у тому, що він здатен формувати конкурентні переваги зовнішнього походження завдяки високому рівню взаємовідносин з клієнтами і партнерами.

Складові інтелектуального капіталу, на яких наголошувалося вище, перебувають у взаємозв'язку та певному підпорядкуванні. Існує й об'єднуюча ланка цих складових. Такою ланкою є, на наш погляд, організаційно-економічний механізм формування конкурентних переваг організації на основі взаємодії та кругообігу взаємопов'язаних складових інтелектуального капіталу. Останній (кругообіг) можна подати у вигляді наступного ланцюга: знання, навички, уміння персоналу втілюються, з одного боку, у створювані нові товари та послуги, а з іншого — у організаційно-інноваційні процеси: внутрішньо корпоративні інформаційні системи, прогресивні організаційні структури, корпоративну культуру, нові товарні знаки, бренди, патентну діяльність організації; в свою чергу, це створює підґрунтя для розвитку, поглиблення взаємовідносин з клієнтами і партнерами, покращує імідж організації; взаємодія з клієнтами і партнерами, розширення ділової активності, сприяє розвитку компетенцій персоналу організації, тобто зростанню людського капіталу.

Таким чином, всі компоненти і складові інтелектуального капіталу на практиці не є ізольованими автономіями. Вони постійно взаємодіють на засадах інноваційності і прирощують конкурентні переваги організації. Тому на практиці не можна ізольовано вирішувати проблематику інвестування та розвитку окремих складових цього ресурсу. Розвитку й удосконаленню мають піддаватися всі складові інтелектуального капіталу.

Багатовекторна, великомасштабна, якісно нова роль знань у функціонуванні сучасної економіки вимагає нових організаційно-управлінських рішень у царині набуття, поширення, зберігання, розподілу знань, надання їм форми придатної, зручної для внутрішнього використання на рівні фірм. Отже, йдеться про необхідність створення систем управління знаннями як основного ресурсу фірми.

Якщо не типовим, то доволі поширеним явищем є наявність в структурі управління (переважно зарубіжних фірм) штатних одиниць віце-президента з управління інтелектуальним капіталом, директора з управління знаннями, директора з управління нематеріальними активами, менеджера з інтелектуальних активів, керівника департаменту з розвитку персоналу та управління знаннями тощо. Все більш практикується створення міжфункціональних проектних груп в галузі управління знаннями, введення у штатний розпис посад брокерів знань, які мають привносити ідеї, новації, доносити їх до працівників фірм, які не можуть безпосередньо контактувати з носіями знань.

Так, в компанії Scandia управління знаннями та іншими нематеріальними активами здійснює відповідна служба, яку очолює директор з інтелектуального капіталу. Зазначені вище функції в компанії Buckman Labs виконуються під керівництвом директора з передачі знань, в Dow Chemical – директора з інтелектуальних активів, в Mc Kinsey – директора зі знань. До обов'язків цих керівників і підлеглих їм управлінських структур входить формування і реалізація стратегії у сфері менеджменту знань, створення баз знань та інфраструктури їх передачі, комп'ютерних мереж, оргструктур, що орієнтовані на знання; управління дослідницькими центрами, відносинами з зовнішніми постачальниками інформації і знань; оцінка інтелектуального капіталу та його моніторинг.

За даними Meta Group, з двох тисяч найбільших компаній світу у 75% нині вже застосовуються системи або спеціальні методи, технології, процедури управління знаннями. Заслужовують на увагу результати дослідження, проведеного у 2002 році Conference Board та Pricewater House-Coopers, яким було охоплено 158 корпорацій. Його узагальнені результати є такими: 80% компаній вже запровадили систему управління знаннями; 53% компаній мають спеціальний управлінський апарат; 25% компаній мають посаду головного менеджера з управління знаннями; 6% – застосовують загально корпоративні програми, а 60% – мають намір це зробити у найближчі п'ять років.

На завершення ще і ще раз маємо наголосити на тому, що виклики, загрози і можливості процесів глобалізації диктують необхідність і відповідних теоретичних досліджень, їх актуалізації, неупереджених оцінок, об'єктивних узагальнень і висновків, які дають можливість усвідомити специфіку розбудови економіки знань, її рушійні сили та запропонувати нове бачення сучасних шляхів та напрямів соціально-економічного розвитку.

З огляду на стан наукових досліджень у цій царині, змушені констатувати, що національна економічна наука та її складова, яку представляють вчені-трудовики, нині переживає доволі глибоку кризу. Причини цього різноманітні, багатопланові, а одна з основних – це поглиблення невідповідності між предметом, об'єктом багатьох сучасних наукових досліджень і реаліями сьогодення, які формуються під впливом глибоких змін у структурі та якості ресурсів та факторів

виробництва. Вважаємо, що не втратив своєї актуальності висновок К. Маркса про те, що економічні епохи відрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці.

Маємо визнати, що наукові дослідження у царині економіки праці і соціально-трудових відносин, включаючи й ті, що виконуються у формі дисертацій, досить часто пропагують підходи, рецепти, рекомендації щодо вирішення завдань соціально-трудового, управлінського характеру, що вже “не спрацьовують” в економіці, яка дедалі більше базується на знаннях, інформації, інтелекті та інноваціях.

Предмет, об’єкти, методи, прийоми наукових досліджень мають змінюватися ще задовго до того, як на практиці змінюється структура активів, капіталу організацій, а отже, рушійних сил їх розвитку.

Вважаємо, що активізація досліджень у цій царині, їх актуалізація має стати одним із пріоритетних завдань науковців.

Джерела

- 1 *Kaplan R.S., Norton D.P.* Die strategiefokussierte Organisation: Führen mit der Balanced Scorecard. Stuttgart: Schaffer-Poeschel, 2001. — S. 3.
- 2 *Управление знаниями* / Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — С.10.
- 3 *Эдвинссон Л., Мэлоун М.* Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании // Новая постиндустриальная волна на Западе/Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С.434.
- 4 *Иноземцев В. Л.* К теории постэкономической общественной формации. — М., 1995. — С.340.
- 5 *Sveiby K.E.* The New Organisational Wealth — Managing and measuring Knowledge-Based Assets. San-Fransisco, 1997.
- 6 *Щетинин В.* Человеческий капитал и неоднозначность его трактовки // Мировая экономика и международные отношения. — 2001. — №12. — С.42 — 52.

Аннотация. Рассматриваются теоретико-методологические и прикладные аспекты эволюции факторов социально-экономического развития на современном этапе. Обосновано, что в новой экономике всё более значимыми факторами развития становятся инновационный труд и интеллектуальный капитал. Обобщены изменения в сфере труда на этапе формирования экономики знаний.

Summary. The author examined the theoretical and applied evolution aspects of factors of social and economic progress in the present stage. It was determined that the factors of development become the innovative labour and intellectual capital more tangible in the new economy. It was generalized changes in the field of labour in a phase of the economy of knowledge formation.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.05.2007 р.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ НА ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

*П.Б. ЛЕВІН,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Постановка проблеми

Зі становленням трансформаційної економіки і формуванням розвинутих ринкових відносин соціальні питання настільки ускладнилися, що для їх усвідомлення та оцінки необхідно визначити новий контекст гуманітарного розвитку соціальної інфраструктури.

Гуманістичні тенденції суспільного розвитку ХХІ століття, які є закономірним результатом глобального історичного процесу, дедалі наполегливіше намагаються проявити себе у галузях соціальної інфраструктури. Не тільки моральні ідеали, а й безперервне підвищення технологічного рівня обслуговування населення стають умовою сталого майбутнього, основою функціонування соціальної інфраструктури.

У суспільстві зростають нігілістичні настрої стосовно дегуманізації таких життєво важливих галузей, як освіта, охорона здоров'я, культура. У медицині навіть з'явився рух, мета якого утвердити медичну етику і забезпечити адаптацію галузі до нових умов [1].

Ситуація ускладнюється тим, що в міру відкриття національної економіки зростає роль екзогенних факторів впливу на функціонування галузей соціальної інфраструктури. Відповідно мета їх регулювання має координуватися із курсом соціальної політики держав-членів міжнародних політичних і економічних союзів.

Механізм міжнародного середовища не тільки поширює можливість і здатність країни мобілізувати міжнародні і соціальні технології та фінансові ресурси, а й сприяє реальному доступу всіх громадян до життєво важливих послуг (освіти, охорони здоров'я, культури). Разом з цим інтернаціоналізація соціальної інфраструктури вносить елементи ризику до функціонування галузей соціаль-

ної інфраструктури, що таїть у собі загрозу відходу від конституційних принципів її розвитку.

Звідси випливає висновок, що розвиток соціальної інфраструктури має передбачати адаптацію її механізмів до змін у сфері економічної політики на основі підвищення якісного надання послуг.

Аналіз попередніх досліджень

Проблеми взаємозв'язку галузей соціальної інфраструктури та економічного розвитку активно досліджували у 70-ті роки минулого століття радянські вчені Е.Агабабян, В.Козак, О.Кочерга, А.Мазаракі, В.Новіков, Д.Правдін, В.Рутгайзер та інші автори.

У роботах цього періоду наукові дослідження були спрямовані на визначення сутності послуг, їх структури, ролі і місця у розширеному відтворенні, включення у систему економічних (виробничих) відносин. Досліджувалась також проблематика розвитку окремих галузей освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства.

Слід зазначити, що у роботах того часу використовувався термін “невиробнича сфера”, який мав методологічно визначену структуру, що ґрунтувалась на теорії вартості і таких поняттях, як продуктивна і непродуктивна праця. Залежно від авторських уявлень щодо їх змісту пропонувалась певна корекція статистично визначеної структури невиробничої сфери. З'явилися поняття: “сфера послуг”, “соціальна інфраструктура”, “нематеріальне виробництво”.

О.Кочерга, А.Мазаракі зробили спробу закріпити у науковому обігу поняття “соціальна інфраструктура”. При цьому вони виходили не з позицій теорії вартості, а із спрямованості галузей на задоволення споживчих потреб населення. Такий підхід не мав заперечення, але не відповідав статистично визначенню поділу економіки на дві сфери: матеріального виробництва і невиробничу сферу та структурі балансу народного господарства.

З переходом економіки України на ринкові відносини та зі зміною принципів теорії вартості на принципи інших теорій (граничної корисності, інституціоналізму, маржиналізму тощо), впровадженням монетарної моделі функціонування економіки, використанням методології національних рахунків, яка одночасно трактує всі види праці в суспільстві, в урядових структурах і серед науковців почало вживатися поняття “соціальна інфраструктура”. Воно не має ґрунтування з точки зору статистичної методології і вказує лише на комплекс галузей споживчого призначення. Це поняття закріпилося в лексиці, є стійким і широко вживається. З погляду семантики, доцільно застосовувати термін “інфраструктура”. Однак коли поряд із “соціальною інфраструктурою” вживається поняття “виробнича інфраструктура”, то звернення до першого означає комплекс різноманітних послуг, що надаються людині.

Наприкінці 70-х – в середині 80-х років минулого століття почала відчуватись потреба у розширенні проблематики вивчення соціальної інфраструктури (невиробничої сфери), що було викликано посиленням її ролі в економічному розвитку. Серед монографічних видань необхідно згадати роботу М.Новікова, який підкреслював, що якщо з економічної точки зору немає потреби розглядати

цільове призначення конкретних видів праці в окремих галузях, то при спробах розгляду ролі невиробничої сфери у контексті іншої економічної проблеми, наприклад, економічного механізму, виявляється, що вона потребує більш детального висвітлення. Таке висловлювання відбивало нові реалії соціальної інфраструктури, до якої, по-перше, висувались розширені і більш високі вимоги з боку споживачів, по-друге, ставились завдання щодо оптимізації функціонального управління розвитком методів соціальних галузей, раціонального поєднання макроекономічних і мікроекономічних методів регулювання, що було необхідним в умовах появи тенденцій самоорганізації соціальної та економічної діяльності.

Підсумовуючи період з 70-х і до кінця 80-х років, слід визнати, що економістам вдалося значно розширити наукові уявлення щодо соціальної інфраструктури, які до цього були вкрай спрощеними, і виявити тенденції щодо подальшого її розвитку, які пов'язані із розширенням повноважень закладів соціальної інфраструктури. Що стосується функціонування, то воно спрямовувалося, за винятком престижних закладів, на задоволення традиційних і спрощених потреб, що вносило певні протиріччя у функціонування всієї соціальної інфраструктури.

Із висуванням на початку 90-х років минулого століття людини на центральне місце в економічній системі активізувались розробки теорії людського розвитку. Вона широка за змістом і включає соціальні аспекти життєдіяльності людини та її відтворення. Теорія людського розвитку сприяла розробці не тільки нової парадигми розгляду людини, а й потребувала відповідної до цього спрямованості соціально-економічної політики. Проте, незважаючи на активізацію різних аспектів життєдіяльності людини, логічно злагодженої концепції не склалось. Реальна економічна дійсність підштовхувала до дослідження вузького кола проблем, пов'язаних із бідністю значної кількості населення, несправедливістю розподілу ВВП, дефіцитом ресурсів, надмірною диференціацією населення за доходами. Як наслідок, економічна наука зосереджується виключно на болісних моментах у соціально-економічному розвитку країни. Теорія людського розвитку почала виявлятися абстрактною для характеристики значення творчого потенціалу суспільства.

Фактично людський розвиток і пов'язане з цією теорією поняття людського капіталу стали відбивати ті аспекти ідеології економічного зростання, де соціальні питання підпорядковані економічним. Функціонування соціальної інфраструктури при цьому ґрунтувалось на нормативних базових потребах споживання послуг.

При такому підході не створювались мотиваційні умови для функціонування і сприятливого для неї інвестиційного клімату. Звичайно, це мало негативно відбитися на динаміці соціальних галузей.

Домінуючою нормою теоретичного мислення і практики з середини 90-х років стала розширена концепція людського розвитку, за якою економічна теорія може бути більш ефективною, коли спирається на етичні засоби формування поведінки людей. Її автор А.Сен висловив необхідність поєднання етики та економіки, або іншими словами, сформулював тези етичної економіки.

Позиція А.Сена відбиває новий підхід до соціальної політики і соціальної інфраструктури, який виходить з логіки гуманізації суспільних відносин. Цей

ідеологічний напрям кардинально змінює традиційне уявлення про пріоритет об'єктивних факторів над суб'єктивними. Важливою його складовою є проблема індивідуалізації потреб населення (або окремих груп), механізмів їх формування і реалізації.

В основі гуманітарного напрямку лежить головна ідея: розвиток людини, її потенціалу — не тільки мета, а й засіб розвитку суспільства як ринкового, так і політичного. Питання потреб населення, їх забезпечення відомі давно. Своєрідність авторського підходу полягає в тому, що через соціально-політичний устрій суспільства ця проблема ставиться у центр дій урядових органів і ринкових структур.

У певних формах модель етичної економіки починає домінувати й в Україні. Проте вона не виходить за межі політичних декларацій, а її основний універсальний зміст є розмитим.

Формулювання цілей та завдань

Дана робота ставить за мету обґрунтувати становлення принципів етизації і гуманізації механізму розвитку соціальної інфраструктури, показати емпіричне значення і передумови їх практичної реалізації в умовах поглиблення трансформаційних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу

Основні напрями, які забезпечують гуманізацію управління соціальною інфраструктурою, з точки зору національних інтересів, полягають:

по-перше, у розробці державної політики у сфері відтворення трудового потенціалу. Особливе значення має врахування регіональних особливостей, оскільки є значні розбіжності у становищі людського фактора;

по-друге, у здійсненні відповідного законодавчого та адміністративного регулювання цього процесу. Існуюче законодавче поле щодо забезпечення соціальних стандартів практично малоефективне і потребує радикального оновлення, з погляду його дієвості і підвищення значення корпоративного сектору;

по-третє, у залученні у сферу відтворення трудового потенціалу недержавних організацій, створенні для їх діяльності сприятливих умов, контролю їх діяльності з боку державних органів;

по-четверте, у посиленні роботи органів соціального партнерства, наданні його функціональним органам нормативної, а у деяких випадках й законодавчої сили;

по-п'яте, в створенні сталих фінансових механізмів розвитку галузей соціальної інфраструктури. В Україні накопичилося багато гострих соціальних проблем, що значно ускладнюють подальший розвиток соціальної сфери. Низький рівень соціальних стандартів пояснюється обмеженістю державного фінансування і невисокою купівельною спроможністю населення. Очевидно, необхідно при розробці методів фінансування соціальних галузей виходити із принципів гуманізації управління людським фактором, що розширить діапазон застосування рекомендацій по бюджетному і позабюджетному фінансовому механізму.

Еволюція функцій соціальної інфраструктури об'єктивно розвивається у руслі гуманітарних стратегій і накопичення досвіду соціальних практик, багаторічної розробки методичних засобів соціальної роботи. Чим розвиненішою буде ринкова цивілізація і культура суспільства, тим інтенсивнішим має стати процес гуманізації людських відносин і досконалішим управління соціальною інфраструктурою. Україна повинна розпочати формування науково обґрунтованої, організаційно скоординованої та юридично несуперечливої системи соціальної підтримки народу на основі гуманізації діяльності всіх структур суспільства. Уявляється очевидним виділити, з одного боку, традиційну потужну за своїми можливостями патерналістську функцію держави, яка поки ще, на нашу думку, повинна постійно удосконалювати її у своїх відносинах із суспільством. З другого — не менш важливим напрямом у сучасних умовах є подолання дефіциту нового мислення у роботодавців в оцінці провідної ролі людського фактора в економічному зростанні і послідовне посилення соціальної відповідальності бізнесу, розширення його участі у підвищенні добробуту населення. Як у першому, так і у другому випадках гуманізація соціальних і трудових відносин має пряме та опосередковане відношення до широкого кола соціальних завдань — від психологічної і соціальної взаємодії людей до підвищення добробуту і трудової активності.

Питання гуманізації суспільно-економічних відносин нещодавно почали порушувати поки що у нечисленних публікаціях. Практично відсутні вони в українській науковій літературі.

У Польщі проблематика гуманізації праці представлена спеціальним науково-періодичним виданням. У Росії утворено Російський гуманітарний науковий фонд [2]. Концентрація уваги на гуманітарних аспектах соціально-виробничих відносин пояснюється ускладненням самих соціальних процесів, для оцінки яких потрібне оновлення світоглядних підходів і понятійного апарату.

Завданням соціальної інфраструктури як базової інституції є забезпечення громадських, політичних, соціально-економічних, культурних та інших прав людини. Багаточисленні аспекти гуманітарного розвитку торкаються стану освіти, охорони здоров'я, тривалості життя, гендерних аспектів, купівельної спроможності населення, демократичних відносин, фізичного та психічного здоров'я громадян. Повноцінне відбиття цих проблем спроможне лише у межах широкої парадигми, якою, на нашу думку, може бути концепція гуманізації суспільних відносин. Її головний постулат полягає у тому, що людина як носій соціально-економічних відносин уособлює дві ролі — є виробничо-економічним суб'єктом і соціальною особистістю. Вона має свої індивідуальні характеристики та особливі інтереси у службових стосунках і як член родини, групи, колективу. У реальному житті економічні і соціальні аспекти мають розглядатися як одне ціле. У зв'язку з цим особливе значення у середині соціальної інфраструктури набуває функція гуманізації управління обслуговуванням громадян. Мається на увазі не просто створення умов для реалізації соціальних завдань відповідно до встановлених стандартів, а і перетворення соціальних факторів на потужний важіль впливу на економічні перетворення, становлення громадянського суспільства і дієздатного соціального партнерства.

У науковій літературі соціальний поступальний рух розглядають переважно через категорії доходу і добробуту. Останній трактують досить широко, включаючи подолання бідності, зниження нерівності, становлення і розвиток демократії, збереження суспільної стабільності. Підтримуючи такі висловлювання, гадаємо, що у цю в цілому справедливую тезу необхідно внести деякі корективи.

Розгляд добробуту як функції доходу не ставить питання “соціального виміру”, тобто можливості громадян користуватися у реальному житті своїми конституційними правами, що забезпечують їх гідність як членів цивілізаційного суспільства, але також оцінки особистих потреб з погляду антропосоціальних аспектів. Теоретичний категоріальний апарат не використовує таких понять, як “людина у гуманітарному розвитку”, “біосоціальне здоров’я людини”, “соціальна сітка безпеки” тощо, які органічно увійшли у лексикон багатьох соціально орієнтованих країн.

Теоретико-методологічною основою поширених у сучасній економічній літературі поглядів на соціальний процес є маржиналістська теорія раціональної поведінки людини у ринкових умовах, корисності та граничної корисності, одним із пріоритетних представників якої був У.Ллойд [3]; неокласичний напрям А.Маршала, що пов’язав накопичення багатства із розвитком людини, яка, на його думку, є головним засобом виробництва багатства і кінцевою метою цього багатства [4], а також положення нової економічної теорії Д.М.Кейнса, що зосередив увагу на тому, що реалізація здібностей людини, її особистого вибору стає економічним зростанням. Враховуючи, що кейнсіанська теорія спричинила великий вплив на світову громадську думку, та її постулати використовуються нині для обґрунтування теорії соціального розвитку, необхідно звернути увагу на обмеженості соціальної доктрини Д.М.Кейнса. Його погляди спиралися на можливість безперервного економічного зростання. Національний дохід повинен розподілятися справедливо і забезпечувати подолання бідності і відкривати перспективу соціального прогресу. Як і представники класичної школи, стабілізацію Д.М.Кейнс бачив у досягненні економічної рівноваги, включаючи й соціальні аспекти. Однак на практиці поведінка людей виявилася менш сталою, ніж очікувалося. Спрощеність кейнсіанського підходу, яка підкріплювалася “вбудованими стабілізаторами”, підміняла потребу охопити і з’ясувати складні та суперечливі явища економічного життя. Тому, підкреслює американський економіст Б.Селігмен, теорія Кейнса не змогла піднятися до рівня справжньої політичної економії [5].

Наведений фрагмент теоретичного аналізу підкреслює, що концепції соціального розвитку часто пристосовувалися до історичного моменту, коли були потрібні певні дії і методика аналізу, і втрачали свою актуальність зі зміною умов економічного розвитку. Це свідчить про те, що їх категоріальний апарат і рекомендації потрібно використовувати із врахуванням конкретної ситуації, яка склалася на певний час.

Отже, шлях розвитку теоретичних соціальних схем не завжди є еволюційно-послідовним і внутрішньо логічним. Наукові парадигми нерідко є реакцією на вимоги часу і відбивають характерні особливості економічного існування.

Ще одним із головних теоретичних орієнтирів для українських економістів у розробці соціальних проблем стало поняття людського капіталу, зміст якого включає накопичення інвестицій у розвиток інтелектуальних і фізичних здібностей людини шляхом здобуття освіти, укріплення здоров'я, розширення доступу до культури, відпочинку, реалізації їх на ринку праці. Фактично концепція людського капіталу визначає соціальну інфраструктуру економічним чинником суспільного прогресу. Аналогічне значення має й теорія людських ресурсів. Фактично концепції людського капіталу і людських ресурсів відбивають ідеологію економічного зростання, де соціальні питання підпорядковані економічним. Функціонування соціальної інфраструктури при цьому ґрунтується на нормах базових потреб споживання послуг, а також побутових потреб і харчування. Відповідно до згаданих теорій розроблялися міжнародні і вітчизняні програми, зокрема програма МОП 1976 року „Зайнятість, зростання і базові потреби”.

Розгляд попередніх точок зору показує, що переконливої аргументації на користь логічного шляху виведення поняття концепції людського розвитку безпосередньо із формулювання попередніх соціальних концепцій не наведено. Разом з тим слід підтримати позицію, яку неодноразово висловлювали економісти України, про неординарність концепції людського розвитку та її відмінність від попередніх теорій. Проте їх розгляд тільки як засобу розширення вибору способу життя обмежує цю теорію матеріальним або “логістичним” підходом, який часто є продуктивним у вирішенні практичних завдань.

Фундаментальна позиція автора концепції людського розвитку ширша і стверджує, що економічна теорія може бути більш ефективною, коли спиратиметься на етичні засоби формування поведінки людей.

Фактично А.Сен висловив необхідність поєднання етики та економіки, або, кажучи іншими словами, сформулював тезу етичної економіки [6]. Відрив економіки від етики став причиною однобічності економічної теорії, її концентрації на предметі “матеріальної” економіки – економіки виробництва і розподілу товарів і послуг. А.Сен продемонстрував, що така “утилітаріанська” позиція вузька і неадекватна “міжособистісним порівнянням корисності”. Під останнім поняттям А.Сен має на увазі корисність як з боку споживача, так і виробника, покупця і продавця. Він прямо говорить, що “...етично-орієнтований погляд на соціальні досягнення не може дозволити зупинити нашу оцінку на певному довільному аспекті, як, наприклад, на досягненні ефективності. Оцінювання повинно бути більшою мірою етичним і виходити із більш широкого погляду на “благо”. “Це – важливий пункт у контексті сучасної економічної теорії, особливо в теорії економічного добробуту” [6]. Далі А. Сен підкреслює: “Я віддав би перевагу відстоюванню тієї точки зору, що глибокі питання, що підіймаються етично-орієнтованим поглядом на мотивацію і соціальні досягнення, повинні зайняти важливе місце у сучасній економічній теорії” [6]. Серйозним наслідком дистанціювання економіки від етики є “зубожіння людей” [6].

Традиція етично-орієнтованої етики бере початок від “етики Нікомаха” Аристотеля, праць Адама Сміта, Джона Стюарта Мілля, Карла Маркса, Френсіса Еджворта, де етичні питання розглядались у ракурсі економічної теорії.

Продуктивність етичного підходу до вивчення механізму соціальної інфраструктури полягає у посиленні уваги до вивчення складних питань гуманізації економічних і соціально-трудових відносин, які впливають на поведінку і стан громадян, якість їх споживання.

Таким чином, виходячи із аналізу позиції А.Сена, можна розрізнити концепцію людського розвитку і концепцію етичної економіки. Перша охоплює загальний процес розширеного функціонування людей, що пов'язано з їхнім соціальним вибором охорони здоров'я, освіти, економічної або суспільної діяльності. Друга зосереджується на формуванні та інструментальній оцінці індивідуальних або групових дій суб'єктів економічної діяльності щодо максимізації справедливого розподілу і більш широкого підходу до мотивації споживання, яка пов'язана із загальними етико-гуманітарними питаннями.

Подальше просування по шляху економічних реформ тягне за собою зміни у моделі соціальної політики у бік посилення її соціальної сутності. Потрібні продумані зусилля не тільки для адаптації соціальної інфраструктури до ринкових умов і адекватного їм відтворення трудового потенціалу, а й відповідне коригування політики розвитку інфраструктурних галузей і конкретних форм та методів її реалізації із врахуванням становлення в Україні інноваційного типу економіки, інтенсифікації інтеграційних процесів, необхідності пристосування до умов глобалізації.

Нові соціальні виміри, що формує цивілізаційний світ, потребують перегляду пріоритетів, переоцінки комплексу проблем, пов'язаних із функціонуванням соціальної інфраструктури. У вік прискореної урбанізації, науково-технічного прогресу і автоматизації виробництва, всеохоплюючої комп'ютеризації ставлення до людських ресурсів кардинально змінюється. Посилюється усвідомлення людини не тільки як головної продуктивної сили, але й формується ставлення до людини як до партнера у системі суспільних зв'язків. Звідси проблеми посилення принципу гуманізації функцій соціальної інфраструктури і підвищення конкурентоспроможності людського потенціалу на внутрішньому і світовому ринках праці.

Тема гуманізації соціально-економічних відносин стає у розвинутих країнах провідною у стосунках політиків і державних програмах розвитку. У країнах з перехідною економікою вона тільки усвідомлюється. Питання, що постають перед країнами з різним станом ринкових відносин, неоднакові. Проте спільним і основним завданням для держави із розвиненою і транзитивною економікою є створення сприятливих умов для функціонування соціальної інфраструктури з метою вільного розвитку людини, використання її потенціальної енергії. Демократична правова держава, розвиваючи соціальну інфраструктуру, має виходити із основоположного принципу пріоритету прав людини. При поступовій втраті державою патерналістських функцій це означає домінування тези „соціальна сфера для людини”, де свобода вибору поєднується із відповідальністю держави і громадянина зі споживання послуг. При цьому перевага у формуванні функцій і механізму соціальної інфраструктури має виходити із принципів наукового менеджменту і рівноправної участі партнерів у цьому процесі з акцентом на посиленні гуманізації соціально-трудових і економічних відносин.

З формуванням єдиного європейського внутрішнього ринку соціальна інфраструктура стає важливим елементом його функціонування. Соціальні функції, що закріплені за національними державами, втрачають свій ізоляціоністський характер і стають засобом забезпечення єдиних міжнародних стандартів соціального розвитку. Тому важливо, щоб механізми галузей соціальної інфраструктури орієнтувалися на завдання, які сформульовані у документах ООН, ВООЗ, МОП, Європейської соціальної хартії, юридичних і економічних рішеннях ГАТ-СОТ тощо.

Рух у напрямі наближення до стандартів і гарантій, зафіксованих у документах міжнародних організацій, має пріоритетне значення для трансформації функцій соціальної інфраструктури. Проте теоретична модель її механізму може мати альтернативну стратегію розвитку. Ряд європейських економістів застерігає від некритичного сприйняття прискореної глобалізації за англосаксонською моделлю. Наприклад, М.Генер підкреслює, що ця модель не тільки вичерпала свої можливості, а й загострила протиріччя глобалізації внаслідок посилення економічної потужності крупних корпорацій і послаблення політичної влади окремих держав. Так, у Євросоюзі, який розвивався за англосаксонською моделлю, уряди країн-членів позбавилися багатьох компетенцій на користь комунітарних органів [7]. Як наслідок, цілі сфери національної економіки перестали бути об'єктом національного регулювання. Цим самим значно послаблюються позиції державного сектору соціальної інфраструктури. У зв'язку з кризою англосаксонської моделі розвитку глобалізаційних процесів постає необхідність пошуку нової моделі, що ґрунтується на підвищенні ролі держави, зокрема у соціальній сфері. Організаторська роль держави полягає в оцінці змін, що відбуваються у світі і в країні, і розробці принципових і ефективних рекомендацій для розвитку окремих галузей соціальної інфраструктури.

Подібну позицію стосовно трансформаційних економік колишніх країн РЕВ і республік СРСР висловив відомий угорський економіст Л. Чаба у книзі "Нова політекономія" [8]. Вона полягає у своєрідності функціонування їх "нової економіки" у світовому господарстві, яке неможливе у межах стандартних моделей типу Вашингтонського і поствашигтонського консенсусу і традиційних підходів "економік". Відстоюючи безпосередній зв'язок успішного розвитку країн з їх включенням у глобальні процеси, Л. Чаба підкреслює, що членство у ЄС не повинно замінити твердої і самостійної політики країн Центральної і Східної Європи, СНД. Із позицій нашого предмета дослідження ці висловлювання стосуються соціальної політики, розвитку і функціонування соціальної інфраструктури.

Аналітичний підхід до розробки функцій соціальної інфраструктури комбінує глобальні процеси із найважливішими умовами функціонування її галузей: економікою, заснованою на знаннях, інформаційно-комунікаційною революцією, новими організаційними формами управління, демократизацією регіональної політики і децентралізацією бюджетних відносин тощо. Багатосторонність дає змогу найбільш повно уявити сучасні тенденції, характер і рівень механізму соціальної інфраструктури.

Досягнення цієї мети неможливо без розвитку інноваційної структури, де одне із провідних місць належить освіті. Світовий досвід свідчить, що саме освітянська сфера є найважливішим джерелом оновлення усіх складових життєдіяльності суспільства, у тому числі навчально-виховного процесу. Функції освіти мають зазнати найістотніших перетворень.

На особливу увагу заслуговує японський досвід. На думку японських вчених, ніщо не справило такого великого впливу на перетворення Японії на країну з потужним економічним потенціалом і рівнем високих технологій, як система освіти. Міжнародний досвід підтверджує, що підвищенню професійної мобільності сприяє гуманізація освіти, головним джерелом якої є історичний досвід, системно трансформований у сучасність.

В Україні, як і в інших країнах, з'явилось розуміння необхідності масової вищої освіти. У сфері освіти майбутнє за впровадженням інформаційно-комунікаційних технологій, які дають можливість на порядок підняти продуктивність праці викладачів, перейти на індивідуальне навчання, тренінгові методи і за рахунок цього підвищити ефективність освіти. Ця система потребує обмеження втручання держави у процес надання освітянських послуг. Проте держава має зосереджуватись на системі державних стандартів, які забезпечують якість навчання.

В охороні здоров'я якість має свої особливості, пов'язані зі специфікою споживчого попиту на медичні послуги. Поняття якості життя багато дослідників медичної проблематики розглядають як інтегральний показник ефективності лікування і стану хворого, що відбиває його фізичний, емоційний і соціальний статус [9]. Характерним у наведеній дефініції є те, що якість життя безпосередньо пов'язана з якістю надання медичних послуг. Таке формулювання відрізняється конкретністю від традиційного трактування якості життя як здатності індивідуума функціонувати в суспільстві відповідно до свого становища і отримувати задоволення від життя. Вивчення якості медичних послуг має проводитись спеціальними методами і на основі анкетування.

Поступові зміни у свідомості населення під впливом інтенсивного потоку інформації призводять до зміни структури попиту на медичні послуги: зростає потреба в якісних консультаціях, профілактичних процедурах, препаратах для самостійного лікування, технологіях безпечного лікування. Це змінює умови функціонування органів охорони здоров'я у напрямі гуманізації і підвищення якості обслуговування населення.

Зміни у психології споживачів медичних послуг впливають на реформи в охороні здоров'я і, перш за все, у напрямі доступності медичного обслуговування, оптимізації його структури: економічної і демографічної.

У постійних дискусіях щодо ролі держави в охороні здоров'я в останнє десятиліття дедалі більше поширюється теза про необхідність активного втручання держави у медичну сферу. У публікаціях ВООЗ, Світового банку, в працях провідних вчених різних країн визнається неспроможність ринку забезпечити доступність медичної допомоги і справедливості її розподілу. Разом з цим певна частка відповідальності за стан здоров'я перекладається на саму людину, зокрема через надання страхових медичних послуг. Це формує конкурентні позиції якості послуг.

Розвиток країни інноваційним шляхом висуває високі вимоги до стану здоров'я всього населення. У зв'язку з цим функції охорони здоров'я можна диференціювати за трьома видами гуманітарних потреб: репродуктивне здоров'я та охорона здоров'я матері і дитини; здоров'я економічно активного населення, що є фактором формування конкурентоспроможності економіки країни; здоров'я людей похилого віку. Сьогодні на усіх цих напрямках має сформуватися чітке уявлення про реалізацію цільових установок, спрямованих на подолання негативної тенденції дегуманізації медичного обслуговування.

Висновки

Із викладеного матеріалу випливає, що у постіндустріальну епоху змінюється і стає все більш затребуваною гуманітарна мотивація розвитку соціальної інфраструктури. Проте факти минулого десятиріччя свідчать, що стихійна маркетингізація соціальної інфраструктури обмежує доступ населення до соціально важливих послуг. Для попередження негативних тенденцій розвитку соціальної інфраструктури потрібен пошук нових світоглядних настанов, які б відповідали сучасним вимогам світового соціально-економічного розвитку і внутрішнім потребам.

У статті підкреслюється методологічна актуальність врахування етичної теорії у механізмі функціонування і розвитку соціальної інфраструктури. Продуктивність цієї позиції полягає у можливості доповнення категорії якості життя якістю послуг. Якість послуг визначається якістю процесів, що власне є організаційно-технологічною основою їх надання. Отже, успішне функціонування системи управління якістю послуг стає можливим завдяки впровадженню процесного підходу, вихідною вимогою якого є чітке визначення видів трудової діяльності та їх взаємозв'язок. Застосування процесного підходу в світовій практиці — один із ключових принципів реалізації державних соціальних стандартів.

З метою дотримання державних соціальних гарантій, з огляду на їх вплив на рівень і якість життя, оцінювання ефективності державної соціальної політики потрібно у практичному плані поставити і вирішити два завдання: а) розробити і запровадити процедуру визначення та ідентифікації процесів системи управління наданням послуг; б) створити умови і забезпечити використання кваліметричних моделей оцінки якості послуг.

Для практичних цілей соціальної політики важливо враховувати, що в реаліях сучасної соціальної інфраструктури є потенційні протиріччя взаємодії двох протилежних процесів: універсалізації (соціалізації) та економізації (мінімізації ресурсів і самозабезпечення). Останній процес все більшою мірою проявляє себе як домінуючий. Подібний поворот подій несе в собі загрозу розчинення механізму соціальної інфраструктури у ринкових прагматичних моделях.

У ситуації, що склалась, одним із головних засобів запобігання розвитку негативних тенденцій і підвищення якості обслуговування населення закладами соціальної інфраструктури є гуманітарний розвиток її ринкових структур. Щоб вирішити проблему позитивно, необхідні різноманітні узгоджені зміни у політиці оплати праці і перегляді гарантованих норм забезпечення населення безоплатними послугами. Визначена теза потребує окремого наукового обґрунтування і розвитку.

Джерела

1. Асадов Д.А., Косылиев А.И. Дегуманизация медицинского образования // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. — 2006. — №1. — С. 11.
2. Шишков Ю. Экономическая роль государства в современном мире // Экономист. — 1999. — №1. — С. 25.
3. Ллойд У. Лекции о природе ценности. — М., 1834.
4. Маршалл А. Принципы политической экономии. — М., 1983. — Т.1. — С. 246.
5. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. — М.: Прогресс, 1968. — С. 505.
6. Амартия Сен. Об этике и экономике. — М.: Наука, 1996.
7. GUENAIREM. La France pent montrer la voie d'une antre mondialisation // Debat. — 2004. — № 128. — P.44, 47.
8. Csabal L. The New Political Economy of Emerging Europe. — Budapest: Academia Kiado. — 2005. — 359 p.
9. Орлов В.А, Гиляровский С.Д. Проблема улучшения качества жизни в современной медицине: (обзорн. информ.). — М., 1992. — С.5.

Аннотация. В статье рассмотрены новая функциональная роль и императивы развития социальной инфраструктуры в условиях трансформационной экономики и гуманизации общественных отношений, вопросы повышения качества услуг.

Summary. The article examines a new functional role and imperatives of development of social infrastructure in the conditions of transformation economy and humanizing of public relations, questions of upgrading services.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.12. 2006 р.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

М.І. МУРАШКО,
*кандидат економічних наук, доцент,
Чернігівський державний технологічний університет*

Постановка проблеми

Розвиток світової економічної системи свідчить про перехід суспільства до його постіндустріальної формації. Впровадження інноваційних та інформаційних технологій, глобалізація процесів призводять до появи тенденцій, що спрямовані на формування нових, нематеріальних форм капіталу. Останні рішення розвинутих країн у сфері міграції, щодо застосування спрощеної системи оформлення громадянства для висококваліфікованих спеціалістів, яскраво демонструє факт активного змагання за так званий “мозковий” прошарок фахівців, які саме й покликані створювати ці нові форми.

Поглиблення розриву в застосуванні інноваційних технологій та обсягах переробки сукупних світових сировинних запасів є наслідком таких дій. По суті нині в глобальному світі розвинуті країни, таким чином, закладають підвалини свого майбутнього процвітання.

На жаль, ситуація в Україні, виходячи з світових тенденцій у цій сфері, значно погіршується. Спостерігається сталий відтік висококваліфікованих фахівців, як правило зі своїми інноваційними наробками. Декларування постулатів відкритої економіки, з одного боку, і відсутність механізмів формування передової, конкурентоспроможної на світових ринках – з іншого, потребують змін не тільки в системі розподілу влади, а і, що набагато важливіше, в самій філософії господарської діяльності. Виявлення та аналіз складових інтелектуального капіталу (intellectual capital) дозволить в подальшому розробити модель цих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження значення і ролі інтелектуального капіталу знайшли відображення у роботах Г. Беккера, Е. Брукінга, Дж. Гелбрейта, П. Дракера, Л. Едвінссона, М. Мелоуна, І. Рооса, Т. Стюарта, Х. Такиучи, О. Тоффлера, Л. Турроу, Т. Шульца, И Шеффлера та ін. Українські вчені почали працювати над цим питанням дещо пізніше. Значний вклад у розробку методологічних засад і практичних рекомендацій внесли О.Ю. Амосов, О.В. Бервено, Д.П. Богиня, М.П. Бут-

ко, З.С. Варналій, Т.Л. Вальчук, Н.Л. Гавкалова, В.М. Гриньова, О.А. Грішнова, М.І. Долішний, М.С. Дороніна, О.В. Кендюхов, А.М. Колот, В.І. Куценко, Е.М. Лібанова, Н.Д. Лук'янченко, Н.С. Маркова, Л.І. Михайлова, В.В. Онікієнко, Л.К. Семів, А.А. Чухно та ін. На теренах колишнього СРСР значний внесок у розробку цих проблем зробили Л.І. Абалкін, С.П. Дятлов, І.О. Іванюк, І.І. Іноземцев, І.П. Левяш, Б.Е. Леонтьєв, В.О. Пузанов, В.А. Скворцова, Т.Л. Судова, С.П. Струмилін, К.О. Циренова, В.І. Щетинін та ін.

Разом з тим певна частина науковців продовжує розглядати інтелектуальний капітал як складову частину людського капіталу.

Метою статті є встановлення цілісності та меж інтелектуального капіталу, а також визначення складу і структури його елементів.

Виклад основного матеріалу

Основою теорії інтелектуального капіталу стала теорія людського капіталу. Проте, на наш погляд, в сучасних умовах постіндустріального суспільства і переходу до інформаційного суспільства, коли з'являються цілі галузі, засновані на унікальних здібностях людей, а масове виробництво висуває вимоги до працівника як до творчої людини, слід зазначити недостатність аналітичного інструментарію теорії людського капіталу. На сьогоднішній день теорія людського капіталу виявляється вузькою і не охоплює всіх глобальних змін, що відбуваються з людиною як виробничим чинником.

По-перше, розробки засновників теорії людського капіталу застосовні лише “до більшості масових виробничих процесів для диференціації оплати праці за рівнем кваліфікації” [1].

По-друге, людський капітал трактується, по суті, лише з позицій реалізації продуктивних функцій і здібностей, що не відрізняє його від традиційних понять, властивих індустріальному суспільству, – робочої сили і безпосередньо праці.

По-третє, теорія людського капіталу, що виходить із стійкості і інерційності системи потреб і переваг, а отже і мети індивіда, відповідає такому ступеню розвитку, коли в структурі суспільних потреб переважають матеріальні потреби, які змінювалися відносно поволі. В постіндустріальному суспільстві, що вже існує в розвинутих країнах, індивіди прагнуть до самореалізації і розвитку своїх здібностей. Все частіше нематеріальні потреби і мотиви переважають матеріальні, а дії індивідів не узгоджуються з принципами поведінки економічної людини. В постіндустріальному суспільстві відбувається істотне корегування мети економічної системи.

Друга хвиля науково-технічної революції висунула вимоги до створення нової теорії – “теорії інтелектуального капіталу”. Теорії, яка змогла б визначити ефективність виробництва, заснованого на унікальних здібностях людини, врахувати його потреби і мотивації (переважно нематеріальні), реальну ринкову вартість суб'єкта господарювання і, нарешті, визначити механізми і закони функціонування нового чинника виробництва – інтелектуального капіталу в умовах постіндустріального й інформаційного суспільства.

Останнім часом з'явилися дослідження, присвячені проблемам інтелектуального капіталу. Слід відзначити книгу Томаса Стюарта, американського еконо-

міста і публіциста, “Інтелектуальний капітал. Нове джерело багатства корпорації”, опубліковану в 1997 році в США та Англії [2]. В 1997 році була опублікована ще одна книга, що належить визнаним у всьому світі піонерам вивчення інтелектуального капіталу Лейфу Едвінссону і Майклу Мелоуну — “Інтелектуальний капітал. Визначення істинної вартості компанії” [3]. Цікавий погляд на зміни, що відбуваються сьогодні в розвинутих країнах, містить дослідження Тайічі Сакайя, японського ученого, “Вартість, створювана знанням, або історія майбутнього” [4]. Книга присвячена глобальним змінам в сучасному суспільстві, характерною ознакою якого, згідно з концепцією автора, є не просто широка поширеність знань, а те, що вони безпосередньо втілюються в більшості створюваних у суспільстві благ, і, таким чином, економіка перетворюється на систему, що функціонує на основі обміну знань та їх взаємної оцінки.

У багатьох дослідженнях, присвячених постіндустріальному суспільству, проблема інтелектуального капіталу зачіпається побічно, оскільки аналізується лише середовище його функціонування, що стало основою його появи.

В більшості робіт, що зачіпають проблеми інтелектуального капіталу, проводяться дослідження на мікрорівні. Це пояснюється тим, що найактуальнішими з погляду практики і не дослідженими для економістів є питання визначення, оцінки, обліку інтелектуального капіталу на фірмі, а також вплив розмірів вкладень в інтелектуальний капітал на прибуток і ефективність виробництва.

Однією з основних проблем, пов'язаних з використанням інтелектуального капіталу (особливо це стосується галузей нової економіки, інформаційного сектору, сфери особистих та ділових послуг, тобто тих галузей, які засновані на використанні знань та унікальних здібностей працівників) є визначення реальної вартості фірми. Проблема полягає в тому, що в реальній вартості активів не відображаються такі нематеріальні активи, як вартість унікальної робочої сили. Інтелектуальний капітал — як одне з найважливіших джерел цінності компанії, породжене ресурсом, яким компанія не в змозі володіти, — її працівниками. Забезпечуючи високі ринкові показники діяльності, вони по суті не є її активом. За вартість складових інтелектуального капіталу на сьогоднішній день приймається різниця між ринковою і балансовою вартістю компанії. Природно, що в цьому випадку ціла низка чинників невиробничого характеру впливають на процес оцінки реальної вартості компанії. Крім того, з розвитком інформаційного суспільства росте і зростатиме розрив між ринковою вартістю фірми і ціною її балансових активів.

Саме тому економісти намагаються знайти адекватний механізм оцінки реальної вартості фірми та інтелектуального капіталу на мікрорівні. При цьому проблеми визначення інтелектуального капіталу на макрорівні і його структури на даному етапі залишаються без достатньої уваги.

Незважаючи на відсутність єдиної думки щодо визначення елементів інтелектуального капіталу, більшість дослідників і практиків сходяться на тому, що інтелектуальний капітал є системою певних складових (К.-Е.Свейбі, Л.Едвінссон, М.Мелоун, Е.Брукінг), сукупністю взаємопов'язаних елементів.

Очевидно, що складові інтелектуального капіталу неоднорідні внаслідок неоднорідності самого знання. Попри те, що всі вони породжені людським інте-

лектом, одні з них існують у вигляді знань, невіддільних від індивідумів, що володіють ними, а інші створюють свого роду умови застосування цих знань для підвищення продуктивності праці, конкурентоспроможності фірми і економічного зростання. Враховуючи те, що знання є неоднорідними, елементи інтелектуального капіталу необхідно класифікувати. Звернемось до названих в літературі визначень структури інтелектуального капіталу. Відзначимо, що переважаючими є мікроекономічні концепції інтелектуального капіталу.

Так, в кінці 80-х років минулого століття К.-Е.Свейбі розробив розгорнуту структуру інтелектуального капіталу, позначивши його як нематеріальні активи (рис.1) [5]. Перш за все зазначимо, що автор відносить до інтелектуального капіталу три компоненти: індивідуальну компетентність, внутрішню та зовнішню структуру фірми. В той же час, на наш погляд, К.-Е.Свейбі неправомірно отожднює інтелектуальний капітал з нематеріальними активами, оскільки зміст, що вкладається автором в поняття інтелектуального капіталу, виходить за рамки нематеріальних активів фірми.

Рис. 1. Структура інтелектуального капіталу (за К.-Е. Свейбі)

Індивідуальна компетентність — це, за визначенням К.-Е. Свейбі, здатність людей діяти в різних ситуаціях. Вона тотожна людському капіталу і включає уміння, знання, досвід, цінності, соціальні навички. Внутрішня структура фірми складається з внутрішніх змінних фірми, до яких відносять мету, моделі, технології, комп'ютерні і адміністративні системи. Вони створені працівниками фірми і тому є власністю підприємства. До внутрішньої структури відносять також неформальні організації, внутрішні мережі, “культуру” та “дух” фірми. Зовнішня структура фірми об'єднує зв'язки з замовниками та постачальниками, відносини з конкурентами, репутацію фірми та торгові марки.

Новаторське дослідження К.-Е.Свейбі зумовило подальші спроби систематизації чинників, які створюють інтелектуальний капітал. Зокрема, практично всі дослідники сприйняли схему К.-Е.Свейбі, що включає разом з людським капіталом також внутрішні і зовнішні інтелектуальні ресурси (чинники) фірми. (Л.Едвінссон, М.Мелоун, Е.Брукінг, А.Мотта й ін.)

Ще одним прикладом класифікації може бути структура інтелектуального капіталу, запропонована Е.Брукінгом та А.Мотта. Як послідовник К.-Е.Свейбі, Е.Брукінг отожднює інтелектуальний капітал з нематеріальними активами: “Інтелектуальний капітал ... — це термін для позначення нематеріальних активів...” В той же час автор визнає суперечність концепції інтелектуального капіталу з бухгалтерськими методами, які традиційно використовуються щодо роз-

рахунків нематеріальних активів [6]. До інтелектуального капіталу фірми дослідники відносять ринкові активи, активи інтелектуальної власності та інфраструктуру, гуманітарні активи (рис. 2).

Рис. 2. Структура інтелектуального капіталу (Е.Брукінг, А.Мотта)

Активи ринку — це нематеріальні активи компанії, що визначають її становище на ринку (торгова марка, назва, дистрибутивні канали, різного роду сприятливі для компанії угоди і контракти і т.д.). Активи інтелектуальної власності визначаються як інтелектуальна власність, що належить компанії і яка захищається законом (торгова і сервісна марки, патенти, авторські права і т.ін.). Активи інфраструктури є інтелектуальними активами, які сприяють функціонуванню компанії (філософія управління, корпоративна культура, процеси управління, бізнес-процеси й ін.). Гуманітарні або людські активи — це використовувані компанією знання і уміння, що належать службовцям і партнерам фірми.

В більш систематизованому вигляді схема інтелектуального капіталу дана Л.Едвінссоном і М.Мелоуном. В інтелектуальному капіталі вони чітко розмежовують дві головні складові частини: людський капітал (human capital) і структурний капітал (structural capital), визначаючи їх зміст (рис 3.)

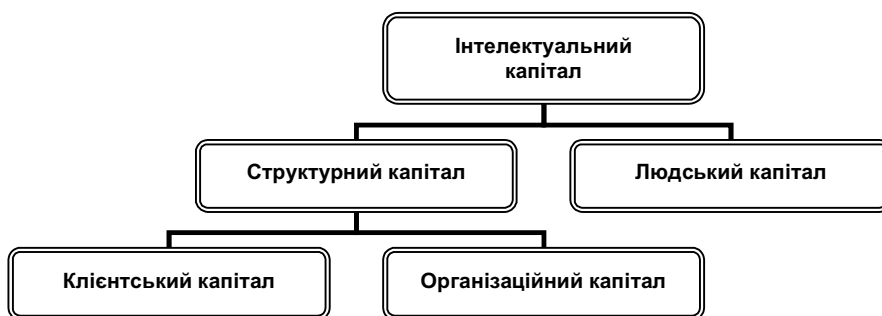

Рис. 3. Структура інтелектуального капіталу (Л.Едвінссон, М.Мелоун)

Перший елемент втілений в працівниках компанії або їх колективах у вигляді знань, досвіду, навичок, конкурентних властивостей, здібностей персоналу до нововведень, а також в корпоративній культурі, філософії фірми, її внутрішніх цінностях. Людський капітал, за Л.Едвінссоном, це “сукупність знань, практичних навичок і творчих здібностей службовців компанії, прикладена до виконання поточних задач. Інші його складові — моральні цінності компанії, культура праці

і загальний підхід до справи” [7]. Людський капітал — це сукупна величина інвестицій у навчання, здібності співробітника. Підкреслюючи роль виробничого досвіду працівників, інші автори відзначають, що інтелектуальний капітал компанії складають знання її співробітників, накопичені ними при розробці продуктів і наданні послуг.

Українські вчені В. Куценко та Г. Євтушенко визначають людський капітал як “сукупність знань, здібностей і кваліфікації, як здатність кваліфікованої робочої сили створювати прибуток у вигляді частини заробітної плати та прибутку підприємств” [8, с. 136].

Загалом поділяю точку зору О. Грішнєвої щодо розрізнення “поняття людський капітал за трьома рівнями:

- на особистісному рівні людський капітал — це знання, навички, інші продуктивні характеристики, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду (з використанням при цьому своїх природних здібностей) і завдяки яким вона може надавати цінні виробничі послуги іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівняти з іншими видами особистої власності (майно, гроші, цінні папери), що приносить доходи, і ми називаємо його особистим, або приватним людським капіталом;
- на мікроекономічному рівні людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та продуктивні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у справі ефективної організації праці (включно з її мотивацією) та розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал асоціюється нею з виробничим та комерційним капіталом підприємства, бо прибуток отримують від ефективного використання всіх видів капіталу;
- на макроекономічному рівні людський капітал включає накопичені вкладення країни в такі характеристики населення, як рівень освіти, професійної підготовки та компетентності, здоров’я, моральність тощо, є істотною частиною національного багатства країни, і ми називаємо його національним людським капіталом. Цей рівень включає в себе всю суму людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян держави (за винятком повторного рахунку), так само, як і національне багатство включає багатство всіх громадян і юридичних осіб” [9, с.97–98]. Разом з тим звертаємо увагу, що на мікрорівні людський капітал не може асоціюватися з виробничим та комерційним, бо частина складових з них належить до виробничого та клієнтського капіталу, які, в свою чергу, є елементами інтелектуального капіталу.

В науковому середовищі поки що не склалося єдиної думки про внутрішній склад людського капіталу. Щодо цього є дві основні позиції. Згідно з першою, яка базується на класичній політекономії, капіталом є не лише знання і здібності людини, а й вона сама як фізична істота. Ми приєднуємось до іншої позиції, згідно з якою людина, як жива істота, не є капіталом, оскільки на ринку продається не вона сама, а лише послуги її праці.

Концепції людського й інтелектуального капіталу тісно пов'язані. Людський капітал — один з компонентів більш загального поняття інтелектуального капіталу. Інтелектуальний капітал, як більш широка з двох концепцій, включає сукупні знання, якими володіє організація в особі своїх співробітників, а також у вигляді методологій, патентів та взаємозв'язків. Вона об'єднує людський і структурний капітал, враховує можливість майбутніх доходів фірми з точки зору внеску людини, її здатності постійно створювати і породжувати ще більшу вартість. Людський капітал виступає компонентом цієї концепції.

Ототожнення інтелектуального капіталу з людським, на мій погляд, є неправомірним, оскільки форми інтелектуального капіталу виходять за рамки знань, які лише належать працівникам як елемент їх робочої сили. Водночас людський капітал також не цілком входить до складу інтелектуального капіталу, інтегруючого знання. Згідно з існуючою думкою, за своєю структурою людський капітал об'єднує капітал освіти, капітал здоров'я і капітал культури.

До деякої міри співзвучним названій класифікації є розподіл людського капіталу на три компоненти: життєвий, соціальний і духовний капітал. Життєвий капітал — це природжена складова, той “капітал”, який людина отримує від народження. Соціальний капітал людина одержує протягом життя, зокрема, за рахунок соціальних витрат держави (освіта, охорона здоров'я, соціальні виплати і т.п.). Духовний капітал отримує людина через її внутрішнє життя шляхом самовдосконалення [10, с.99].

Другий компонент інтелектуального капіталу включає патенти, ліцензії, торгові марки, організаційні структури, бази даних, керівництва, комп'ютерні програми, списки споживачів, електронні мережі та інші об'єктивні чинники, що забезпечують продуктивну працю працівників. Структурним капіталом є знання, “упредметнені” в політичному і процедурному керівництві, угодах із споживачами. Вони мають певний ступінь об'єктивізації, є відчужуваними та відтворюваними. Структурний капітал, за образним висловом Л.Едвінссона, це та частина фірми, яка залишається, коли службовці йдуть додому. Цей капітал забезпечує середовище, що заохочує людський капітал створювати, а потім конвертувати в капітал (капіталізувати) знання. “Підприємства виступають як сховища “виробничої пам'яті”, яка концентрується і в людських ресурсах, для яких ця пам'ять має форму знань, навиків, правил поведінки і т.п., і в матеріальних, де знаходить вираз у конструкціях, в технології” [11].

Тобто, структурний капітал — це досвід і майстерність колективу, фірми в цілому, втілені у виробничих процесах і системах, в організації, стратегії і тактиці діяльності. На думку Б.М.Генкіна, структурний капітал — це система організації знань, що включає структуру управління, інформаційну систему, процедури накопичення, обробки та використання знань [12, с.130].

Структурний капітал, у свою чергу, включає капітал споживачів (клієнтів) та організаційний капітал. Капітал споживачів складається з бази споживачів, характеру зв'язків з ними та їх потенціалу. Значення категорії капіталу споживачів особливо важливе для таких підприємств, де основою діяльності є портфель господарських угод з клієнтами, які визначають масштаби, структуру та динаміку їх діяльності: фінансові і страхові компанії, консалтингові, юридичні, комп'ютерні,

дослідницькі, інформаційні, технологічні фірми і т. ін. Організаційний капітал — це систематизована і зібрана воедино, формалізована компетентність компанії плюс системи, які дають змогу реалізувати здатність компанії до інвестицій, посилюючи її творчу ефективність, а також організаційні можливості створення продукту, вартості, капіталу.

Отже, знання, які має своєму в розпорядженні організація, з погляду форм їх втілення включає такі складові: знання, які зливаються з працівником та які не можна повною мірою зафіксувати і відчужувати; знання, які набувають можливості самостійного існування (відокремлювані від працівника) і які можна фіксувати, відчужувати і відтворювати.

Очевидно, ця відмінність за формою втілення знань і була покладена в основу класифікації інтелектуального капіталу на людський і структурний.

Як результат інтелектуальної діяльності знання у момент їх вироблення є унікальними і знаходяться в мозку людини у вигляді ідей, гіпотез, планів і т.д. Але використання знань як інтелектуального капіталу у відтворювальному процесі передбачає перш за все можливість доступу до них. Знання працівника як людський капітал специфічні, індивідуальні, не завжди піддаються фіксації, в результаті доступ до них і їх захист утруднені.

Підтримуючи загальноприйнятий підхід, вважаю, що головною складовою інтелектуального капіталу є людський капітал — сукупність знань, навичок, умінь, творчих здібностей. Ця група знань, які мають у своєму розпорядженні працівники, може бути продемонстрована, але її важко виділити. Передача таких знань може здійснюватися шляхом демонстрації або навчання на робочому місці. Такі знання важко захистити. Одного разу передавши їх, власник не зможе контролювати використання цих знань.

Людські ресурси (людський чинник) — найактивніша і динамічна компонента інтелектуальних можливостей виробництва є основою всіх складових інтелектуального капіталу. Людський капітал є інтелектуальною (продуктивною) силою, яка створює і реалізує інновації виробничого та організаційного характеру. В сучасних умовах неймовірно зростає роль високоосвіченої людської особистості, здатної не тільки сприймати раніше накопичене наукове знання, а й узагальнювати, аналізувати, створювати нові знання у вигляді передових технологій, послуг, продуктів.

Перевага наукоємної фірми полягає в перетворенні, трансформації активів людського капіталу, знань, інновацій, проведених людиною, в технологічний і матеріальний капітали, якими фірма може володіти, використовувати і розпоряджатися. Таким чином, людський капітал займає центральне місце в структурі капіталу, являючись його активним, провідним елементом (рис. 4).

Рис. 4. Взаємодія людського капіталу з іншими елементами капіталу

Друга група знань може бути зафіксована, закодована, записана, передана і розділена, набуваючи форму інституційного (фіксованого) капіталу; їй можна забезпечити правову охорону за допомогою авторського права, патентів, ноу-хау і т.ін. До форм інституційного капіталу можна віднести: модель, алгоритм, програмний продукт, проект, промисловий зразок, бази даних тощо. Без правового захисту ці знання легко копіюються. Необхідно зазначити, що йдеться не про знання взагалі, а про прикладне знання, яке якраз і може бути капіталізоване. Інституційний (фіксований) капітал за характером економічного руху ближче за все стоїть до матеріального капіталу.

Інтелектуальні ресурси, стаючи об'єктами інтелектуальної власності, вимагають правової охорони. Згідно з законодавством можна використовувати патентне право, авторське право, засекречення. Кожен вид охорони дозволяє здійснити різні стратегії бізнесу, заснованого на отриманні виняткових прав.

Основна відмінність між цими складовими частинами інтелектуального капіталу полягає в тому, що людський капітал, будучи в повному розумінні невідчутним чинником, є невідокремлюваним та невідчужуваним у фізичному значенні від тих, кому він належить, і не може бути скопійований або відтворений в жодній іншій організації. Людський капітал не може бути власністю компанії. “Факт, що обумовлює фундаментальну особливість людського капіталу, полягає в тому, що люди можуть бути найняті, але не придбані у власність” [13, с. 101].

На відміну від людського капіталу, інституційний може бути власністю компанії, а отже, і об'єктом купівлі—продажу. Фіксований капітал в цілому (або його окремі елементи) може бути скопійований, відтворений або відчужений на користь іншої фірми або навіть окремої особи. Інституційний (фіксований) капітал, на противагу людському, може бути рівноцінно замінений іншими активами, наприклад, при акціонуванні і при обміні (отримати еквівалентний обмін).

Другий елемент інтелектуального капіталу може бути кваліфікований як *технологічний* капітал. “Технологія ... це одна з форм знання” [14,с.119]. До нематеріальних форм капіталу Дж.Кендрік відносить також накопичені наукові знання, які відображаються в новій технології [15,с.8]. Пропонований термін акцентує увагу на технологічному прогресі і технологічних знаннях як формі капітального ресурсу виробництва, при цьому технологічні знання спираються на певний базовий рівень (рис.5).

Змістовну сторону даної форми капіталу становить технологія. Враховуючи широке трактування технології, до неї слід відносити і способи, і прийоми ви-

**Рис. 5. Структура інтелектуального капіталу
за змістом відображених в ньому знань**

робництва товарів та послуг, і способи організації виробництва, і способи праці й управління. Тому технологічний капітал включає методології і методики виробництва товарів, програмне забезпечення, бази даних, організаційні структури і механізми, що забезпечують продуктивність працівників і функціонування компанії.

Технологічний капітал об'єднує ряд елементів: технології процесів виробництва, організації, збуту, виробничих і соціальних відносин. Орієнтація фірми на успіх вимагає розробки цілої системи культурно-етичних цінностей, формування організаційної культури сучасної корпорації, що об'єднує всіх працівників компанії в єдине ціле. Культурні цінності формують капітал культури. Цей компонент включає історію бізнесу фірми, систему цінностей, культуру і філософію компанії, культуру праці і взаємостосунків персоналу, норми поведінки, традиції фірми.

Третьою компонентою інтелектуального капіталу є *соціальний* капітал, який взагалі важко асоціювати з якими-небудь витратами і суб'єктами власності. За аналогією з фізичним і людським капіталами, що втілені у знаряддях праці і працівниках фірми, соціальний капітал сприяє підвищенню продуктивності.

Загалом під соціальним капіталом розуміється внесок соціальної організації суспільства у виробництво і економічне зростання. Соціальний капітал пов'язаний тим, що кожен економічний суб'єкт (індивід, фірма, держава) тим або іншим способом включений, інтегрований в систему соціально-економічних відносин. Це капітал спілкування, співпраці, взаємодії, взаємного довір'я і взаємодопомоги, сформованих у просторі міжособових економічних і соціальних відносин. Тому соціальний капітал правомірно розглядати як частину капіталу відносин, оскільки він включає існуючі відносини організаційно-економічного і соціально-економічного характеру: форми розподілу праці та управління виробництвом, характер і форми привласнення ресурсів і результатів виробництва.

Накопичений соціальний капітал України складають форми співпраці, колективізму, соборності. На жаль, останнім часом він піддається ризику руйнування. Прикладом негативного соціального капіталу є участь в кримінальних співтовариствах, криміналізація економіки, зловживання винятковим становищем і та ін. Лобізм і корупція є відповідно легальним та нелегальним інструментами, які відкривають можливість окремим господарським суб'єктам отримання додаткового прибутку (соціальної ренти) за рахунок створення локального інституційного середовища.

Соціальний капітал характеризується наступними рисами.

По-перше, соціальний капітал — це завжди продукт організованої взаємодії суспільних суб'єктів. По-друге, соціальний капітал як елемент функціонування соціально організованої суспільної системи не може бути в приватній власності, тобто є суспільним благом, він має суспільну, а не індивідуальну природу.

Соціальний капітал не є власністю окремої фірми, проте входить до структури активів фірми та використовується кожним підприємством в міру можливостей. Тому правомірно поставити питання про зв'язок соціального капіталу з інтелектуальним капіталом.

Вартість соціального капіталу можна виміряти через зниження трансакційних витрат, що досягається в результаті створення локального інституційного середовища. Інший підхід до оцінки соціального капіталу господарюючого суб'єкта ґрунтується на вартості альтернативних витрат інших виробничих чинників, що забезпечують рівні результати господарського функціонування за альтернативного варіанту використання економічних ресурсів. Соціальний капітал в цьому значенні може в певних межах замінюватись іншими чинниками виробництва, і його вартісна оцінка буде пов'язана з вартістю необхідних витрат альтернативних чинників, що забезпечують досягнення того ж економічного результату[16].

Цей підхід відкриває можливість порівняльної оцінки варіантів підвищення ефективності господарської діяльності і вибору стратегії підвищення ефективності функціонування господарюючого суб'єкта, включаючи нарощування його соціального капіталу або підвищення ефективності інших виробничих ресурсів.

Четвертою складовою інтелектуального капіталу пропонується включити *клієнтський* капітал (К.-Е.Свейбі, Л.Едвінссон, Е.Брукінг). Категорія клієнтського капіталу охоплює не лише сукупність замовників та покупців фірми, а й зусилля її персоналу по розвитку відносин з покупцями і замовниками. Під ним також розуміється клієнтська база підприємства: портфель договорів зі споживачами продукції і послуг. Сама ця база є своєрідним продуктом діяльності фірми. Фірми докладають значних зусиль для того, щоб завоювати і зберегти своїх клієнтів.

Рис. 6. Загальна структура інтелектуального капіталу

Запропонована класифікація складових частин інтелектуального капіталу (рис. 6) має умовний та відкритий характер. Видається досить складним провести чітку межу між загальнонауковим та технологічним, між культурним та соціальним капіталами. Слід допустити також, що запропонований перелік складових частин інтелектуального капіталу не є вичерпним. Він може бути розширений як за рахунок включення нових елементів (наприклад, деякі дослідники говорять про організаційний капітал – Л.Едвінссон, М.Мелоун), так і за рахунок поділення наявних складових (наприклад, виділення у складі соціального капіталу політичного, етичного, медіа-капіталу та інших компонентів).

У практичній діяльності наукове осмислення проблематики, визначення природи складу та структури елементів інтелектуального капіталу має велике значення для України, якій необхідно здійснити корегування курсу економічних реформ на шляху до інтеграції з Європейським Союзом та зі вступом у Світову організацію торгівлі. Підвищення вартості нематеріальних активів суб'єктів господарювання економічного простору України, основним мірилом яких виступає

інтелектуальний капітал, можливе лише за умови розробки відповідної політики уряду.

Для корегування економічного курсу реформ необхідно: виконати оцінку процесів відтворення інтелектуального капіталу в Україні; розробити концепцію розвитку інтелектуального капіталу на рівні держави; забезпечити вдосконалення законодавчої та нормативної баз, в тому числі щодо захисту інтелектуальної власності; створити інституційну основу для впливу на процеси формування та оцінки інтелектуального капіталу; впровадити мотиваційні механізми відтворення та нагромадження інтелектуального капіталу суб'єктів економіки; розробити методологію та методику формування і оцінки інтелектуального капіталу на рівнях національної економіки, регіонів та суб'єктів господарювання; забезпечити впровадження системи обліку нематеріальних активів відповідно до міжнародного стандарту фінансової звітності.

Реалізація політики держави, спрямованої на пріоритетний розвиток нематеріальних активів бізнесу, сприятиме модернізації виробництва, підвищенню рівня конкурентоспроможності економіки в цілому та суб'єктів господарювання, які функціонують на вітчизняному ринку.

Висновки та рекомендації

Як показує проведене дослідження, використання системного методу дає можливість установити цілісність та межі інтелектуального капіталу, визначити склад і структуру його елементів. У рамках цього підходу елементи інтелектуального капіталу класифікуються за рядом ознак: можливість фіксації знань в об'єктах капіталу, їх відчуження і відтворювання; форма взаємодії усередині системи інтелектуального капіталу; зміст знань як основи інтелектуального капіталу; суб'єкти інтелектуального капіталу. Таким чином, концепція інтелектуального капіталу в економічній теорії включає наступні положення.

На стадії становлення постіндустріальної економіки знання набувають форми інтелектуального капіталу.

Використовуючи методологічні принципи аналізу, інтелектуальний капітал можна визначити як економічну категорію, що виражає соціально-економічну форму нематеріальних цінностей інтелектуальної природи, які, стаючи об'єктом чисті-небудь власності, нагромаджуються за рахунок інвестицій, продуктивно використовуються в суспільному господарстві протягом певного часу з метою отримання доходу або інших форм задоволення потреб.

Особливостями прояву сутнісних властивостей інтелектуального капіталу виступають: тривалий інвестиційний період, високий ступінь ризику, невизначеність його виробництва і використання, низький ступінь ліквідності тощо.

Інтелектуальний капітал здійснює свій внесок в економічні результати такими шляхами: за рахунок підвищення ефективності виробничих та управлінських процесів, на мікрорівні забезпечує зростання доданої вартості і доходів фірми, на макrorівні — економічне зростання і накопичення національного багатства.

З урахуванням специфіки розвитку економіки України (плани щодо інтеграції з Європейським Союзом та зі вступом до Світової організації торгівлі) необхідно здійснити корегування економічного курсу.

Джерела

1. *Семенов А.* Посттейлориш и теория человеческого капитала // МЕиМО. — 1996.— № 11.— С. 133.
2. *Stewart T.A.* Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. — N.Y., L. Doubleday/Currency, 1997.
3. Intellectual Capital. Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Roots. — N. Y., Harper Business. 1997.
4. The Knowledge-Value Revolution, or A History of the Future. — N. Y., Kodansha America Ltd., 1992.
5. *Sveiby K.-E.* Measuring Intangibles and Intellectual Capital // An Emerging First Standard/Internet version, Aug. 5, 1998.
6. *Брукинг Е.* Интеллектуальный капитал/Пер. с англ. Под ред. Л.Н.Ковалик. СПб., 2001. —С. 30, 259.
7. <http://www.docflow.ru/Information/Presentations/Vest-Meta/news.htm>
8. *Куценко В. І., Євтушенко Г. І.* Людський капітал як фактор соціального захисту населення: проблеми зміцнення // Зайнятість та ринок праці: міжвідомчий науковий збірник. — К. — № 10. — С. 136–145.
9. *Грішнова О.А.* Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник.— К.: Знання, 2004.— 535с.(Вища освіта ХХІ століття).
10. *Акопян А.С., Бушуев В.В., Голубев В.С.* Ергодинамическая модель человека и человеческий капитал //Общественные науки и современность. —2002. — № 6. —С. 98–106.
11. *Клейнер Б.* Современная экономика России как “экономика физических лиц” // Вопросы экономики. —1996.—№4. —С. 83.
12. *Генкин Б.М.* Экономика и социология труда. Учебн. для вузов. — 3-е изд.— М.: НОРМА, 2001. — 448 с.
13. *Stewart T.A.* Intellectual Capital. New Wealth of Organizations. — N.Y., 1997. — 182 p. с.101
14. *Дракер П.Ф.* Управление, нацеленное на результаты: Пер. с англ. —М., 1994. — 200 с.
15. *Кендрик Дж.* Совокупный капитал США и его формирование: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. А.И.Анчишкина. —М., 1978. —275 с.
16. *Скворцова В.А.* Интеллектуальный капитал. Методология исследования, концепция. — М.: МИЭМ: УЧЛИТВУЗ. —2002. —248 с.

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы целостности и границ интеллектуального капитала, определены состав и структура его элементов. Обосновано, что на стадии становления постиндустриальной экономики знания обретают формы интеллектуального капитала; интеллектуальный капитал вносит свой вклад в экономические результаты за счет повышения эффективности производственных и управленческих процессов, на микроуровне обеспечивает возрастание данной стоимости и доходов фирмы, на макроуровне — экономический рост и накопление национального богатства.

Summary. The article has reviewed urgent issues of intellectual capital integrity and limitations; its structure and contents has been determined. It has explained that at a stage of establishing a post-industrial economy knowledge becomes an intellectual capital; intellectual capital impacts economic results through increase of efficiency of industrial and administrative processes, it provides raise of cost and also raise of company's income at a micro-level and it leads to economic growth and accumulation of national wealth — at a macro-level.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.12.2006 р.

ДОХОДИ ЯК РЕГУЛЯТОР ВЗАЄМОДІЇ РИНКУ ПРАЦІ ТА РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

І.Л. ПЕТРОВА,
*доктор економічних наук, професор,
зав. кафедри менеджменту та маркетингу
Університету економіки та права “Крок”*

Постановка проблеми

Посилення взаємозв'язку ринку праці та ринку освітніх послуг є нагальною вимогою сучасного етапу формування ринкової економіки. Це пов'язано, по-перше, із соціалізацією суспільного розвитку, пріоритетом якого є розвиток самої людини, її творчого потенціалу, який найповніше реалізується у сфері праці. По-друге, трансформація суспільства у напрямі до постіндустріальної ери, до економіки знань передбачає підготовку працівника інноваційного типу, здатного до постійного безперервного навчання, засвоєння й продукування принципово нових знань та застосування їх у своїй діяльності. Знання стали головним фактором у продукуванні нових споживчих цінностей. Згідно з результатами досліджень МБРР, внесок фізичного капіталу у створення світового багатства становить всього 16%, при цьому ще 20% припадає на природні ресурси, а 67% — на людські. По-третє, важливим фактором економічного зростання як підґрунтя і соціалізації, й інноватизації суспільства є ефективне використання висококваліфікованої праці відповідно до потреб ринку, з одного боку, та до запитів людини, з іншого. В контексті зазначених умов конкурентоспроможність працівника на ринку залежатиме від рівня його професійних та особистісних якостей та від того, наскільки його праця задовольняє потреби роботодавця. Керівники підприємств знають, що для ефективного управління людськими ресурсами істотним є дотримання принципу “потрібна людина на необхідному робочому місці і саме в певний час”. Оптимальне узгодження вимог робочого місця та якісних характеристик працівника повинно стати в кінцевому підсумку основним критерієм злагодженості ринку праці та ринку освітніх послуг.

Виклад основного матеріалу

Реалії реформування ринків праці та освітніх послуг в Україні виявляють значні суперечності їх розвитку. Ідеться про явний дисонанс між ними аж до протистояння, коли ринок праці відкидає продукт ринку освітніх послуг та, не-

зважаючи на це, останній і в подальшому відтворюється автономно від потреб кінцевих споживачів.

За вдалим висловом дослідників, “нинішній ринок праці не виявляє попиту на поглиблення знань ... , що зумовлює появу інституціонального мутанта — системи вищої освіти з пониженими вимогами до якості освіти з боку його безпосереднього споживача (ринку праці)” [1, с.244]. Безперечно, ринок освітніх послуг сприяє соціалізації та інноватизації суспільства, проте він і дотепер не набув основної ринкової ознаки — клієнтоорієнтованості. Складність полягає в неоднозначності й різноманітності структури споживацької бази ринку освітніх послуг. Вона містить три основних компоненти:

- одержувачів освіти (студентів);
- роботодавців, які використовують різноякісну працю виконавців різного освітнього рівня;
- споживачів товарів та послуг, створених працівниками, які здобули освіту певного рівня та якості.

Найгостріше на якість освітніх послуг реагують роботодавці. Студенти як одержувачі освітніх послуг, на жаль, більшою мірою зацікавлені в одержанні диплому, а кінцеві споживачі — в якості продукції, яку вони купують. Для роботодавців неадекватна кваліфікація працівника означає втрати через недостатню продуктивність і якість його праці.

Суперечність інтересів навчальних закладів та роботодавців є об’єктивною, оскільки продуктом навчання є кваліфікація працівника, тоді як потребою роботодавця є компетенція працівника. Різниця між набутою кваліфікацією і потрібною компетенцією існуватиме завжди, спонукаючи навчальні заклади адаптуватися до запитів бізнес-середовища. Питання, відтак, зводиться до пошуку ефективного взаємозв’язку навчальних та бізнес-структур, або, ширше, пошуку *modus operandum* взаємозв’язку ринку освітніх послуг та ринку праці.

Обидва ринки є зовнішніми середовищами один щодо іншого. Отже, вони можуть пристосовуватись один до одного лише реагуючи на внутрішні та зовнішні сигнали. Що ж може бути сигналами ринку праці для ринку освітніх послуг? По-перше, інформація про потреби роботодавців у працівниках певних професій в поточному та майбутньому періодах. Скажімо, протягом кількох останніх років спадає попит на працівників економічних спеціальностей, але обсяги їх підготовки дедалі зростають. Як результат — близько половини зареєстрованих у службі зайнятості випускників з економічного фаху. Навантаження на 1 вакансію економіста з планування в середньому по Україні становить майже 85 осіб, бухгалтерів — понад 20 осіб. Ситуація погіршується тим, що при значній кількісній пропозиції роботодавцям важко знайти фахівців даного профілю потрібної якості. З іншого боку, високо затребуваними є фахівці з інформаційних технологій, телекомунікацій, реклами, PR, транспорту й логістики, пропозиція яких недостатня. По-друге, інформація про працевлаштування випускників навчальних закладів різних типів. Показово, наприклад, що тільки 15% випускників працюють за спеціальністю. Державна служба зайнятості щороку стикається з проблемою працевлаштування понад 100 тис. випускників навчальних закладів, п’яту частину

яких направляють на перепідготовку, підвищення кваліфікації. При цьому 100-відсоткове працевлаштування забезпечується лише тоді, коли професійний розвиток здійснюється під конкретне замовлення роботодавців. Українські ВНЗ не відстежують статистику працевлаштування, зайнятості та заробітних плат своїх колишніх випускників, хоча успіхи в цій сфері могли б стати реальною запорукою їх конкурентоспроможності. По-третє, важливим сигналом ринку праці виступає інформація про доходи, які отримують працівники різних освітньо-професійних груп на підприємствах різних форм власності та господарювання у різних видах економічної діяльності. Зрозуміло, що особа, яка приймає рішення про одержання певної професії, підвищення своєї кваліфікації чи перекваліфікацію, буде насамперед орієнтуватися на таку оплату праці, що відповідає шуканому освітньо-професійному рівню. Адже заробітна плата за умов ринку є реальною ціною трудових послуг, що пропонуються, так само як і реальною оцінкою їх якості, котра визначається, між іншим, здобутою освітою та кваліфікацією. Заробітна плата навіть у недосконалій ринковій економіці тяжіє до точки перетину попиту і пропозиції, тим самим висвітлюючи попит роботодавців. А оскільки заробітна плата є визначальним компонентом структури доходів, то можна передбачити, що доходи є найбільш надійним провідником зв'язку “ринок освітніх послуг — ринок праці”, який у даному контексті проявляється як зв'язок “рівень освіти, кваліфікації — рівень доходів”.

У світовій соціологічній та економічній науці доведена взаємна залежність параметрів, що розглядаються. З одного боку, теорією людського капіталу однозначно встановлено, що з підвищенням рівня освіти у вигляді знань та компетенцій доходи людини зростають. У США, за даними статистики, кожен рік, затрачений на навчання, збільшує зарплату працівника у середньому на 10%. У розвинутих країнах інвестиції у власний розвиток дають віддачу у 22% порівняно з середньою нормою прибутку у виробничій сфері 8%. В успішних західних компаніях, які витрачають 8 — 10% фонду оплати праці на розвиток персоналу, віддача становить не менше 10 — 12%.

Позитивний зв'язок освіти і доходів можна простежити і в українському суспільстві, хоча і з багатьма відхиленнями та викривленнями. Це підтверджується низкою соціологічних обстежень. Так, за результатами емпіричних досліджень соціально-економічної поведінки найманих працівників, управлінського персоналу та власників промислових підприємств України, які провів Інститут соціології НАН України у 2001р., виявлено “пряму кореляційну залежність оцінок матеріального становища респондентів від їхнього освітнього рівня” [2, с.47]. За методикою, що запропонували фахівці Міжнародного центру перспективних досліджень та компанії GFK-USM, були розраховані індекси поточного матеріального становища з такими значеннями [там же, с.48]:

— індекс працівника з вищою освітою	— 63,7;
— індекс працівника з середньою спеціальною освітою	— 66,9;
— індекс працівника із загальною середньою освітою	— 57,4;
— індекс працівника з неповною середньою освітою	— 35,1.

Хоча всі індекси менше 100, що свідчить про переважання негативних оцінок свого матеріального становища в усіх групах респондентів, вони вищі у групах осіб з вищою та середньою спеціальною освітою, що, крім іншого, відбиває специфіку промислових підприємств.

Тенденція до збільшення доходів з підвищенням рівня освіти підтверджується розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. За їх даними, середній розмір сукупних особистих доходів зростає прямо пропорційно до рівня освіти осіб, що їх отримують. При цьому дохід осіб, які мають повну вищу освіту, в 1,6 раза вищий, ніж у осіб з повною загальною середньою освітою (відповідні дані за 2003 р. — 390 грн. і 253 грн.; за 2004 р. — 502 і 318 грн.). Крім того, рівень освіти впливає не лише на особисті доходи особи, а й на матеріальний добробут домогосподарства, членом якого вона є. Наявність у домогосподарстві хоча б однієї особи з вищою освітою зменшує ризик бідності в 1,6 раза порівняно із середнім по країні показником, а також сприяє підвищенню середніх показників доходів і витрат усіх членів домогосподарства [3, с.166; 4, с.138]. Слід зауважити, що в останньому випадку на доходи / витрати домогосподарства можуть впливати доходи інших членів сімей, які можуть не мати вищої освіти, але заробляти більше.

Прямую залежність між рівнями освіти і доходів можна простежити за даними соціологічного опитування (2006, вересень, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка) щодо матеріального стану сімей за освітою (табл. 1).

Таблиця 1

**Відповідність оцінки матеріального становища своєї сім'ї
та рівня освіти респондентів, %**

	Початкова освіта	Базова (неповна) середня освіта	Повна загальна середня освіта	Базова вища освіта (ВНЗ I-II рівнів акр.)	Повна вища освіта (ВНЗ III- IV рівня акр.)
1. Дуже низьке	17	18	40	16	9
2. Низьке	5	13	46	21	15
3. Нижче середнього	3	8	41	28	20
4. Середнє	1	3	31	29	35
5. Вище середнього	1	4	25	26	44
6. Високе	0	0	10	18	72

З наведених даних видно, що серед респондентів, які оцінили матеріальний стан своєї сім'ї як високий, 90% мають базову або повну вищу освіту, 10% — повну загальну середню освіту, жоден — початкову або базову (неповну).

Проте варто зазначити, що залежність “рівень освіти — рівень доходів” в українській економіці не є однозначною, віддзеркалюючи той факт, що “водороздільна смуга щодо матеріальної забезпеченості і досі не збігається з траєкто-

рією освітньо-професійних досягнень, якості та результатів трудової діяльності” [4, с.73]. Специфічними проявами окресленої залежності є:

- нездатність відверто заниженої заробітної плати врівноважити попит і пропозицію в сегменті потрібних сьогодні робітничих професій. Наприклад, попит на швачку становить 6 тис. осіб, фіксована пропозиція – 10 тис. осіб, але низька заробітна плата разом з важкими умовами праці не спроможна збалансувати ринок;
- необґрунтована диференціація доходів працівників однакового освітньо-професійного рівня, але задіяних на підприємствах різних форм власності, господарювання, видів економічної діяльності, регіональної належності, що спотворює залежність доходів від рівня освіти;
- помітна невідповідність оплати праці рівню компетентності працівника, а також кінцевим результатами його діяльності або додатковій цінності, яку він створює для підприємства. Внаслідок цього менш кваліфікована і навіть менш результативна праця часто оплачується вище, ніж більш кваліфікована і результативна;
- занижена оцінка складної (висококваліфікованої) праці в Україні, що спричиняється, з одного боку, її переважним використанням на позиціях, які не вимагають такого рівня професійної підготовки, а з іншого, – нерозумінням ролі знаннєвої компоненти у сучасному виробничому процесі. В результаті, “незважаючи на те, що особи з вищою освітою вагомніше, ніж менш освічені верстви, представлені у середніх за матеріальним добробутом та більш заможних групах населення України, – зазначає Курило І.О., – троє з кожних восьми осіб з повною вищою освітою, більш ніж троє з кожних семи осіб з базовою вищою освітою і дещо більше половини тих, хто має неповну вищу освіту, нині “не дотягують” і до середньодохідних груп населення, при цьому найбільш помітна їх частина (ще у 2003 р. вона була переважаючою) балансує між бідністю й середнім рівнем доходів” [5, с.311–312].

На жаль, офіційна статистика не має даних щодо заробітних плат в розрізі професій, що було б достатньо достовірним свідченням про попит на них з боку роботодавців. Натомість є більш – менш репрезентативні огляди заробітних плат (огляди компенсацій), які проводять консалтингові компанії та кадрові агенства. Наприклад, за деякими оцінками, успішні компанії готові платити програмісту 750 дол. США, маркетологу – 1200, аудитору – 1350, рекрутеру – 600, юристу – 900, інженеру – 550, працівникам банківської сфери – 300 дол. [6] .

Нині в Україні огляди заробітних плат, а також огляди повних компенсаційних пакетів виконують такі відомі компанії, як “Хей Груп”, “Анкор С.В.”, “Frontier Data Services” та Ernst and Young. Диференціація зарплат згідно з цими дослідженнями, головним чином, залежить від належності посади працівників до сім’ї посад. Виділяються такі сім’ї посад: GF – фінанси і бухгалтерія; GI – інформаційні технології; GH – кадри / персонал; GG – юридичний відділ; GM – маркетинг; GS – продаж; GC – клієнтська служба; GR – дослідження і розробки; GE – технології; GL – логістика і поставки; GP – виробництво; GA – адміністрація; GQ – оточуюче середовище / безпека / здоров’я.

Хоча в “сім'ях посад” можуть фігурувати такі, що не вимагають вищої освіти, як правило, це, швидше, виняток, оскільки в великих компаніях — учасниках опитувань високі вимоги до освітнього рівня. За даними 2005 р., найвище оплачуваними є посади сімей “маркетинг” та “продажі”, а найбільший приріст зарплат (129%) спостерігався в сегменті інтелектуального сервісу [7, с.23, 26].

Звичайно, слід брати до уваги особливості вибірки, мету і завдання досліджень зазначених компаній, але їх огляди є, безперечно, корисними для дослідників.

Отже, є підстави стверджувати, що незважаючи на істотні суперечності, в Україні простежується тенденція (яка чимдалі набуватиме характеру закономірності) до прямо пропорційної залежності рівня освіти та рівня доходів. По-над те, виходячи з досвіду розвинутих країн, необхідно враховувати, що з переходом до нової економіки, економіки знань, освітні відмінності стають вирішальними не лише для доходної, а й загалом для статусної диференціації населення.

Окреслена залежність є взаємною, тобто можна передбачити, що рівень доходів чинить зворотний вплив на рішення людини щодо набуття або підвищення рівня освіти. Ця залежність є складовою ширшої закономірності, котра характеризує розвиток людини як процес розширення її можливостей, більшу свободу вибору. В світлі цього загальнофілософського підходу доходи людини виступають як засіб розширення її можливостей у виборі сфер життєдіяльності і самореалізації, складовою або й запорукою яких є вибір і здобуття належної освіти.

Вплив рівня доходів на прийняття рішень щодо виду, форми, рівня, якості освіти має два аспекти:

- прийняття рішення випускниками середніх навчальних закладів щодо одержання після середньої освіти у ВНЗ, коледжі або іншому навчальному закладі;
- прийняття рішення дорослими про підвищення свого освітньо-професійного рівня, кваліфікації чи перекваліфікацію.

Тенденції прийняття рішень в цих двох групах далеко не однозначні, а часом — протилежні.

На формування орієнтацій молоді на здобуття вищої освіти чинять вплив різноманітні фактори: покликання, здібності, особистісні якості, підтримка оточуючих та ін. Особливим рядком виділяються доходи сімей, що визначають доступність вищої освіти для молодої особи. Оскільки платність освітніх послуг передбачає наявність певного рівня доходів сім'ї, то їх недостатність дедалі більше стає причиною відмови від продовження освіти. Для інших осіб цієї вікової категорії недостатність доходів є причиною вибору напряму, форми освіти або навчального закладу, який не цілком відповідає запитам, здібностям та бажанням людини, але доступний для неї за оплатою.

Недостатність доходів як обмеження можливостей вибору сприймається молоддю як вагомий чинник відчуття несправедливості. З іншого боку, достатні доходи сприяють не тільки більш широкому вибору освітніх послуг, а й відіграють роль компенсаторного механізму, що вирівнює шанси на здобуття вищої освіти для молоді різних здібностей, статусу, накопиченого освітнього та культурного потенціалу сім'ї.

Дослідження доступності вищої освіти в Росії у 2003 р. (вибіркова сукупність – 1400 учнів та 1400 їхніх батьків 18-ти регіонів РФ) показало, що розуміння цінності вищої освіти спонукає навіть сім'ї з невисокими доходами прагнути до подальшого навчання своїх дітей.

Іншим фактором, що впливає на прийняття рішення про здобуття вищої освіти, є накопичений людський капітал молодих людей, їх знання, здібності, бажання вчитися, успішність навчання в середній школі. Низький рівень цих показників відвертає їх від продовження навчання. Але викликає інтерес питання про причину недостатності та неякісності людського капіталу молодих людей.

Адекватне пояснення дають результати дослідження, проведеного в Угорщині (Gabor Kertesi та Gabor Kezdi), яке оцінювало людський потенціал молоді у віці 15 – 20 років, чиї батьки були безробітними під час їх дитинства (з 3 до 15 років). Дослідження проводилось у період 1997–2004 рр. Його результати переконливо показали, що успіх шкільного навчання дітей безпосередньо залежить від того, чи працювали їх батьки, тобто чи мали вони доходи, які слід було б витратити на розвиток дитини. Була виявлена залежність: чим менший вік дитини, батьки якої безробітні, тим вища ймовірність того, що вона згодом покине школу. Зв'язок прямий між віком дитини 7–15 років, але надзвичайно високий для віку дитини 3 – 7 років [8]. Отже, недостатність доходів батьків дітей віком від 3 до 7 років непоправно впливає на накопичення людського капіталу ними протягом подальшого життя.

Результати угорських досліджень є актуальними для України, оскільки, як показало обстеження Світового банку, у 2004 р. 16,6% дітей відповідного віку не відвідували дошкільний заклад через недоступність освітніх послуг.

Дещо іншою є залежність між доходами дорослого населення і рішеннями щодо підвищення освітньо-професійного рівня чи перекваліфікації. Недостатні доходи від праці особи цієї когорти пов'язують з недостатністю знань і тому охоче продовжують навчання або виявляють наміри його продовжувати. Що ж до високооплачуваних працівників, то простежуються дві тенденції:

1) якщо характер та зміст діяльності вимагає нових знань, постійного підтвердження своєї кваліфікації та компетенцій, то дані працівники бажатимуть навчатись далі, практично безперервно;

2) якщо доходи достатні, а компетенцій вистачає для виконання поточних трудових функцій та завдань, то працівник може знехтувати можливістю продовження освіти.

Необхідно підкреслити, що в обох вікових когортах доходи є важливим, але не єдиним фактором, що визначає ставлення до освіти і бажання її здобувати чи продовжувати. Так, виявлено, що, крім доходів, на рішення молоді стосовно освіти чинять вплив такі чинники, як тип навчального середнього закладу, який закінчив випускник, соціально-професійний статус батьків, місце проживання. Їх сукупний кумулятивний ефект детермінує мотивацію до вступу у ВНЗ.

На рішення дорослих, крім доходів, впливають бажання підвищити соціальний статус, зробити кар'єру, забезпечити стабільну зайнятість та пенсію.

Важливим у залежності “доходи – освіта” є вибір напряму освіти не лише за покликанням, а відповідно до потреб ринку, точніше, потреб бізнесу. Так,

ринково затребувані професії справді приносять більше доходів і спонукають обирати відповідні напрями навчання. Але покладатися лише на побажання населення не можна, оскільки люди зазвичай орієнтуються на поточні потреби бізнесу і ще певний період продовжують обирати професії, на які був попит у минулому, а не на майбутні потреби економіки. А ті професії, які будуть потрібні ринку завтра, сьогодні ще не затребувані і є низькооплачуваними (як інженерно-технічні спеціальності), відтак, їх не поспішають обирати. Водночас автономність освіти призводить до того, що зростає підготовка кадрів за професіями, які провокують надвиробництво окремих спеціалістів (економістів, бухгалтерів, юристів).

З розгляду зазначених залежностей випливає, що дія саморегуляторів у механізмі взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг має доповнюватись регуляторним впливом держави, підприємств, культурних, освітніх закладів.

Для збалансування взаємозв'язку ринку праці та ринку освітніх послуг доцільними є такі заходи:

1. Підвищити дохідність і престижність робітничих професій та тих, що потребують середньої спеціальної освіти; підняти престиж малих соціальних груп. Необхідність якісної підготовки у цьому сегменті впливає з фіксованої потреби економіки в кадрах, в структурі якої 60% припадає на робітничі професії.
2. Розширити участь держави і бізнесу у підготовці фахівців потрібного профілю шляхом підтримки напрямів навчання для задоволення майбутніх потреб ринку праці.
3. Диверсифікувати структуру навчальних закладів за рахунок впровадження нових форм навчання:
 - дворічних навчальних закладів для випускників середньої школи. Прикладом є створені у 70-ті роки минулого століття у Франції короткострокові Технологічні інститути з конкретною і практичною спеціалізацією, які у той період реформ, спрямованих на подолання розриву між університетом і життям, змогли залучити масові контингенти молоді, неспроможної вступити до престижних ВНЗ;
 - галузевих і професіональних комплексів, що реалізують ідею безперервної освіти на кшталт наявних нині, але мало узгоджених підсистем ліцей — ВНЗ — післядипломна освіта;
 - нових освітніх структур, діяльність яких спрямована на створення необхідних компетенцій працівників шляхом тренінгів, курсів, майстер-класів тощо.
4. Посилити роль конкурсного державного замовлення у підготовці кадрів для економіки з урахуванням динаміки попиту на ринку праці.
5. Залучати бізнес-організації до навчальних процесів через організацію бази практики для студентів або створення власних навчальних підрозділів.
6. Запровадити пільги для тих, хто одночасно працює і навчається, внести необхідні зміни у трудове законодавство, які передбачали б виділення додаткового часу та коштів для їх навчання.

7. Забезпечити випереджальний розвиток дошкільної, початкової, базової середньої освіти як фундаменту накопичення людського капіталу.
8. Розвивати маркетингові стратегії на ринках праці та освітніх послуг для посилення інформаційних зв'язків між ними, оскільки асиметрична інформація у даному разі обертається значними втратами.
9. Увести розділ про заробітну плату у розрізі професій до державної статистики із заробітної плати.

Висновки

Подолання неузгодженості функціонування і розвитку ринку праці та ринку освітніх послуг можливо за умов їх чутливого реагування на динаміку попиту, пропозиції та заробітних плат по різних професіях та їх групах. У сукупності із заходами сприяння продуктивній зайнятості це створить передумови “формування єдиної системи ефективного використання національної робочої сили” [9,с.7]. Комплексні взаємоузгоджені заходи із всебічного, але односпрямованого реформування розглянутих ринків здатні подолати їх нинішнє невиправдане протистояння.

Джерела

1. *Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи* / С.І. Бандур, Т.А. Заяць та ін. — Черкаси, 2006.
2. *Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения* / Под общ. ред. В.М. Вороны, Е.И. Суименко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 352 с.
3. *Людський розвиток в Україні: 2004 рік (колектив авторів)* / За ред. Лібанової Е.М. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України, 2004. — 266 с.
4. *Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія)* / За ред. Лібанової Е.М. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Державний комітет статистики України, 2006. — 472 с.
5. *Курило І.О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. — 472 с.
6. <http://www.companion.ua/Articles/Content>
7. *Управление персоналом.* — 2006. — №4.
8. *Children of the Transition: Schooling Outcomes and Age at the Parent's Job Loss.* — Gabor Kertesi, Gabor Kezdi / Hungary Institute of Economics, 2006.
9. *Петрова Т.* Ринок освітніх послуг і ринок праці: проблеми взаємозв'язку та взаємодії. — Україна: аспекти праці. — 2006. — №4.

Аннотация. В статье обосновывается идея о том, что доходы работников с различным уровнем, качеством и видом профессиональной подготовки должны служить сигналами рынка труда для рынка образовательных услуг. Взаимосвязь “качество образования — уровень доходов” проявляется в современном обществе как противоречивая тенденция. Усиление органичности этой взаимосвязи необходимо для преодоления дисбаланса на рынке труда, вызванного несоответствием выпускаемых специалистов требованиям рабочих мест.

Summary. The article provides substantiation of an idea that employees' income of miscellaneous level and type of professional training, as well its quality, should play the role of labour market signals directed to educational services market. The interconnection “quality of education — level of income” is defined as a contradictory tendency in a contemporary society. Therefore its reinforcement is of high necessity in order to overcome disbalance in labour market that is caused by the inconsistency between graduating specialists and job requirements.

Стаття надійшла до редакції журналу 24.04.2007 р.

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*Л.М. ЧЕРЕНЬКО,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Нинішній етап соціально-економічного розвитку характеризується утриманням тенденції економічного зростання, яке розпочалося з 2000-го року після глибокої десятирічної кризи. Наслідком занепаду 1990-х років стало передусім різке зниження життєвого рівня більшості домогосподарств країни. Отже, для державних діячів та простих громадян найбільш очікувані зміни з відродженням економіки лежали у площині підвищення матеріального добробуту, принаймні, до рівня докризового періоду, але на вищому витку спіралі.

Впродовж останніх семи років в Україні спостерігається зростання реальних доходів населення та відповідне покращення матеріального становища переважної більшості домогосподарств. Проте процес виходу з соціально-економічної кризи в цей період мав певну специфіку і сьогодні подекуди характеризується неоднаковими темпами розвитку різних сфер життєдіяльності людини. Нині можна констатувати, що не всі процеси підпорядковані дії загальновизнаних економічних законів, що випереджальне зростання одних індикаторів життєвого рівня супроводжується надто повільною зміною інших.

Вже ні в кого не викликає сумнівів твердження, що об'єктом дослідження життєвого рівня виступає сім'я або домогосподарство. Традиції радянської статистики щодо дослідження матеріального становища населення поступово відходять на задній план, поступаючись визнаним міжнародним підходам до вивчення специфічних процесів життєдіяльності на рівні домогосподарства. Сьогодні домашні господарства виступають центральним об'єктом дослідження та оцінки рівня життя населення країни, оскільки вони представляють практично всі шари та прошарки суспільства, і на їх рівні зосереджені основні економічні, соціальні й демографічні характеристики становища та статусу населення. Адже робити обґрунтовані висновки про рівень життя населення можливо, лише дослідивши показники життєвого рівня різних дохідних, майнових та соціально-демографічних типів домогосподарств.

Більшість українських дослідників при вивченні проблем рівня життя та бідності використовують дані бюджетів домогосподарств, підкреслюючи тим

самим важливість дослідження проблеми добробуту на рівні сім'ї, залежно від її соціально-демографічного складу. Однак недостатньо уваги приділяється дослідженню особливостей процесу формування життєвого рівня домогосподарств на основі вивчення не тільки їх споживчої поведінки, а й виконання ними економічної функції з метою збільшення власного ресурсного забезпечення. Особливу увагу при дослідженні матеріального становища на рівні домогосподарств слід приділити виробництву продукції та послуг власними силами для власних потреб, що відіграє неабияку роль у формуванні життєвого рівня населення України.

Дана стаття, на відміну від інших досліджень, присвячена вивченню особливостей формування життєвого рівня домогосподарств за рахунок виконання ними самозабезпечувальної функції. *Мета* роботи полягає у виявленні сучасних тенденцій та основних проблем формування життєвого рівня домогосподарств України, а також визначенні ролі самозабезпечення у підвищенні матеріально-го статусу родини. Зокрема, основна увага дослідження має бути приділена:

- змінам у структурі формування доходів домогосподарств та ролі самозабезпечення як чинника підвищення матеріального добробуту;
- особливостям споживчої поведінки та спрямування витрат домогосподарств;
- показникам забезпечення сучасною побутовою технікою як засобу полегшення хатньої роботи та зменшення витраченого часу на послуги для власних потреб.

Економічна криза на початку 1990-х років, яка збіглася з переходом країни на ринкові механізми господарювання, призвела до виникнення специфічних процесів у формуванні життєвого рівня домогосподарств. Різке зростання цін на споживчі товари, падіння купівельної спроможності основних доходів, з одного боку, і розширення свободи економічної діяльності, з іншого, обумовили підвищення активності домогосподарств зі збільшення ресурсів власними силами. Розпочалися різнонаправлені процеси, що мали спільну першопричину — падіння звичного рівня життя. Поряд з розширенням індивідуальної трудової діяльності (в першу чергу, за рахунок особистих підсобних господарств), відбувалося штучне звуження споживчих потреб домогосподарства через перехід до дешевших товарів, виключення зі статті витрат необов'язкових товарів та послуг; збільшення обсягу домашніх робіт, що виконуються власними силами, та відповідні негативні зміни у бюджеті часу.

В період кризового стану економіки українське населення було вимушене адаптуватися до нових умов. З посиленням самозабезпечувальної функції активізувалася діяльність домашніх господарств як з використанням ринкових можливостей, так і традиційними шляхами. Така діяльність допомагала домогосподарствам підтримувати необхідний рівень споживання та певним чином стабілізувати в кризовий момент свій життєвий рівень. Отже, можна констатувати, що з переходом до ринку відбулася адаптація домогосподарств до двох важливих обставин: до нових економічних відносин та до різкого і непередбачуваного падіння життєвого рівня.

На макрорівні домогосподарство можна розглядати як інституціональну одиницю, тобто як економічного агента, який здійснює економічну діяльність і бере

участь у операціях з іншими агентами. Відповідно значення діяльності домашніх господарств може бути оцінено через зіставлення їх кінцевого споживання з ВВП. Хоча домогосподарства традиційно розглядають як переважно споживчі одиниці, вони беруть участь у економічній діяльності за двома каналами зв'язків — як постачальники робочої сили для економіки та як самостійні виробники продукції.

Домашні господарства створюють ринкові та неринкові підприємства, залежно від мети виробництва. Зрозуміло, що виробництво товарів та послуг для власного споживання вказує на наявність неринкового підприємства; відповідно на ринкових засадах функціонують підприємства, метою яких є створення продукції для продажу або обміну. До неринкового виробництва залучаються практично всі домогосподарства, оскільки самозабезпечення щоденними послугами (прання та чищення, прибирання приміщень, приготування їжі, догляд за дітьми та інвалідами, ремонт одягу та взуття тощо) є невід'ємною складовою традиційного побуту, особливо для населення країн з невисоким життєвим рівнем. Отже, домогосподарства, які мають після обов'язкових витрат (на продукти харчування, одяг, предмети гігієни та ін.) обмежені ресурси на придбання послуг, вимушені самостійно виконувати необхідні для їхньої життєдіяльності функції.

Самозабезпечення поточними побутовими та соціальними послугами характерно різною мірою для країн з різним рівнем економічного розвитку. Ця проблема часто породжує багато дискусій щодо коректного врахування вироблених послуг для власних потреб і на макрорівні, і при порівняльній оцінці рівня життя та бідності різних за складом домогосподарств. Інша ситуація складається щодо виробництва домогосподарствами товарів для власного споживання, яке порівнюють із веденням натурального господарства. Особливо це стосується підсобних господарств, в яких може вироблятися значна частина сільськогосподарської продукції, в тому числі для власного споживання. Проте при дослідженні діяльності особистих підсобних господарств значну увагу слід приділяти її класифікації на ринкову та неринкову складову.

Ринкові умови стимулювали активізацію економічної позиції домогосподарств, що дало можливість задіяти додаткові ресурси, і кінець кінцем сприяло більш повному використанню їх потенціалу та потенціалу країни в цілому. Домогосподарства виступили як акумулятори вивільненої робочої сили, регулятори перерозподілу зайнятості. Успішна економічна діяльність окремих домогосподарств створює реальну базу для поступового формування прошарку відносно більш забезпечених сімей, які могли б скласти основу у формуванні нового середнього класу. Однак, на тлі позитивних тенденцій, що виникли з посиленням самозабезпечувальної функції домогосподарств, простежуються й інші фактори, які не просто тимчасово негативно впливали на якість життя населення впродовж кризового періоду, а й можуть залишити слід в майбутньому, в період економічного зростання.

Дослідження бюджетів часу сімей, що проводилися статистичними та соціологічними службами країн колишнього Радянського Союзу впродовж 1990-х років, свідчили про інтенсифікацію діяльності домашніх господарств за рахунок скорочення часу на відпочинок, виховання дітей, піклування про здоров'я членів

родини, поглиблення знань та професійних навичок. Тобто, прагнення населення всіма силами втримати той рівень життя, який мала їх родина до початку кризи, за рахунок інтенсифікації праці у економіці та в домашньому господарстві, призвело до значного зниження якості життя і якісних характеристик населення. Такі втрати людського капіталу неможливо відновити одразу після виходу економіки з кризи. Більше того, без цілеспрямованої державної політики таке відновлення стане неможливим навіть за умови багаторазового зростання реальних доходів населення та поліпшення якісних характеристик їх життєдіяльності.

Таким чином, результатом посилення самозабезпечувальної функції домогосподарств в період кризового стану економіки стало виникнення суперечливих та неоднозначних процесів. З одного боку, короткостроковим результатом таких процесів стала активізація діяльності домогосподарств, яка дала змогу пережити труднощі перехідного періоду та набути імунітет до випадків різкого зниження життєвого рівня. Крім того, в довгостроковій перспективі це може сприяти позитивним тенденціям, зокрема, посиленню економічно обґрунтованої нерівності в доходах і формуванню заможного прошарку суспільства з “чистим” минулим. З іншого боку, зростання інтенсивності праці як всередині домогосподарства, так і зовні, призводить до зниження якості життя та якісних характеристик населення, що дуже важко відновити після виходу економіки з кризи. Отже, витрати ресурсів домогосподарств на самозабезпечення або “виживання” за рахунок розвитку призводять до довготривалих негативних наслідків у майбутньому.

Класична теорія економіки домашніх господарств формувалася переважно в період стабільного розвитку економіки капіталістичних країн, тому питанням внутрішньої діяльності домогосподарств, значення якої зростає в період кризи суспільного виробництва, приділялося відносно мало уваги. Неокласична економічна теорія розглядає два основних типи економічних суб'єктів – підприємство та домогосподарство. При цьому метою економічної діяльності підприємства є виробництво товарів та максимізація прибутків, а економічна діяльність домогосподарства орієнтована виключно на споживання, її метою є максимізація задоволення потреб членів домогосподарства. Виробнича діяльність домогосподарств не розглядалася в неокласичній теорії, що стало поштовхом до виникнення у середині 1980-х років концепції нової економіки домашнього господарства Г.Беккера та К.Ланкастера. Зрозуміло, що ця концепція визнає виробництво всередині домогосподарства.

Сьогодні в розвинутих країнах світу при дослідженні життєвого рівня та бідності розглядають звичайну домашню діяльність (приготування їжі, прибирання помешкання, догляд за дітьми тощо) як частину суспільного виробництва, оцінюючі затрати часу, праці та дохід від неї за діючими в країні стандартами. Такий підхід, безумовно, виправданий необхідністю вирівнювання умов та запобігання похибок в оцінках матеріального становища різних домогосподарств, проте він практично відходить від розгляду цієї господарської одиниці в економічній та соціологічній теорії.

Визнання неоплачуваної домашньої діяльності різновидом праці, а домашнього господарства формою виробництва, наче б то підвищило їх статус. Про-

те діяльність в домашньому господарстві, як і раніше, вважається продовженням закономірностей матеріального виробництва та ринку. На противагу такому підходу, можна розглядати ринкову діяльність як складову політики домашнього господарства (1, с. 109). Такий підхід повністю вписується в ідею визнання рівня життя населення рушійною силою прогресу, оскільки спонукає обмежувати вплив ринкової парадигми. Якісна специфіка домогосподарства полягає в тому, що виробниче тісно пов'язане з особистим, а економічне — з соціальним. Суб'єктом виробництва тут частіше виступає не окрема людина, а сім'я, яка уособлює не просто групу людей, а спільноту, пов'язану родинними стосунками.

Теорія школи соціального розвитку, орієнтована на країни Третього світу, розглядала всі види виробничої та репродуктивної діяльності домогосподарств у їх взаємозв'язку на мікро- та на макрорівні. Така концепція підвищувала значимість домогосподарств, але без відповіді залишалися питання щодо факторів прийняття ними економічних рішень, характеру дії розподільчої системи всередині домогосподарства (як виробництва, так і споживання). Присутність домогосподарства на ринку праці в будь-якій формі визначає рівень його доходів. При цьому, чим вища кваліфікація члена домогосподарства, тим більші його можливості реалізувати свою економічну активність на зовнішньому ринку, а менше праці віддавати в домогосподарстві, і навпаки.

В перехідній економіці кардинальні та швидкоплинні зміни і нестабільність інституціонального середовища здійснюють руйнівний вплив на традиційну діяльність домогосподарства. Низькі стандарти оплати праці, непристосованість до нових умов системи соціального захисту та інші негаразди змінюють традиційні погляди на економічну діяльність всередині домогосподарства та за його межами. В таких умовах домогосподарство в своїй економічній діяльності керується не класичними перевагами у виборі моделі життєзабезпечення, а форс-мажорними обставинами. Це породжує, з одного боку, відчуття появи додаткових можливостей підвищення матеріального добробуту, а з іншого — страху та незахищеності в нових умовах. В цьому полягає визнання економічних умов 1990-х років економікою виживання (2, с. 75), яка стимулює активізацію самозабезпечувальної поведінки домашніх домогосподарств.

Та самозабезпечувальна функція домашніх господарств значно відрізняється від класичної економічної діяльності. Домогосподарством керує не економіка, заснована на раціональному виборі варіантів використання обмежених ресурсів. Дії людей обумовлені не стільки максимізацією прибутку або добробуту, скільки бажанням зрівноважити інтенсивність праці з рівнем задоволення основних потреб.

Домогосподарства, використовуючи наявні можливості, виконують певні роботи та надають послуги з відтворення людського капіталу, створюючи тим самим додану вартість, яка не враховується статистикою. Ця додана вартість тим більша, чим гірше розвинена сфера відповідних послуг, отже сім'я вимушена нехтувати іншими функціями, перетворюючись на своєрідне мікропідприємство. Діяльність по самообслуговуванню, яку можна оцінити за затратами часу на ведення господарства, закономірно зростає в періоди економічної кризи або низького економічного росту та відповідного скорочення доходів населення, і навпа-

ки, зменшується в періоди зростання доходів від зайнятості у суспільному секторі економіки. Отже, масштаби самозабезпечення домогосподарства традиційно відповідають рівню розвитку економіки.

Дослідження самозабезпечувальної функції домогосподарства завжди тісно пов'язані з бюджетом часу населення. Вперше структура бюджету часу різних груп населення була розроблена та проаналізована у 20-х роках минулого сторіччя С.Г. Струмлінім (3, с.233–359). А наприкінці 60-х років у СРСР та інших країнах світу набула розповсюдження структура бюджету часу працюючих, в основу якої було покладено принцип розподілу всього бюджету часу на робочий та позаробочий час. В свою чергу, неробочий час розподілявся на:

- ◀ час, пов'язаний з роботою;
- ◀ домашня праця та час на інші побутові потреби;
- ◀ задоволення фізіологічних потреб;
- ◀ вільний час.

Зрозуміло, що розробка такої структури була пов'язана з виявленням та використанням резервів росту продуктивності праці та збільшення вільного часу. Та за такого підходу стосовно непрацюючих членів суспільства ця структура втрачала всякий сенс. З погляду аналізу соціально-економічного змісту бюджету часу різних за складом домогосподарств доцільно виділяти:

- час, затрачений на працю в суспільному секторі економіки;
- ведення власного (сімейного) бізнесу, самостійна трудова діяльність;
- праця в особистому підсобному господарстві;
- домашня праця;
- догляд за дітьми та іншими членами домогосподарства, які потребують догляду;
- задоволення фізіологічних потреб;
- вільний час для задоволення соціальних, культурних та інших потреб.

Загалом 1440 хвилин доби є істотним ресурсом часу для індивіда, частина якого використовується в рамках професійної діяльності, а частина — для виконання домашньої роботи, дозвілля або задоволення фізіологічних потреб. Домашня діяльність не має вартості для домогосподарства, проте має велику цінність і займає значну частину вільного часу. Грошовий еквівалент роботи, що здійснена домогосподарством для своїх потреб, може досягати значних розмірів. За деякими розрахунками (4, с. 23), в середньому на одне домогосподарство він може сягати розміру мінімальної або середньої заробітної плати. Тому не брати до розрахунку еквівалент домашньої діяльності, означає спотворювати картину нерівності, і навіть бідності, різною мірою для різних країн. Неврахування цих параметрів у ресурсах призводить до переоцінки добробуту тих домогосподарств, які повинні інвестувати весь свій час в отримання грошового доходу.

Споживачем у мікроекономічній теорії є одиниця, яка оцінює задоволення своїх потреб лише в бюджетному плані, тобто єдиний ресурс, що обмежує його вибір споживання — це гроші. Така модель цілком збігається з суто монетарними підходами до оцінки рівня життя та бідності. Однак вона виявляється незадовільною для розуміння явища споживання. Науковці після Беккера та Ланкастера розробили більш переконливі моделі. Людина економічна стає малим під-

приємством, яке придбає продукт, трансформує його, перетворюючи на споживчий, витрачає час на його споживання, до того ж при задоволенні таких вимог, як бюджетні обмеження та обмеження часу.

Ресурс часу впродовж доби однаково доступний кожному, його можна більш-менш вільно розподілити для різної діяльності (професійної, дозвілля, домашньої діяльності), тобто на все те, що виконуємо ми самі, тоді як це можна було б доручити кому-небудь іншому. Робота по будинку, прання і прасування білизни, шиття, садівництво, виготовлення виробів, виховання дітей, догляд за домашніми тваринами — перелік великий, і витрачений на це час значний.

Домашню роботу можна здійснювати для себе, а можна для інших. Значна частка взаємодопомоги між домогосподарствами має вигляд домашньої діяльності (допомога батькам чи дітям), навіть якщо взаємодопомога набуває різних форм у міському або сільському середовищі. Неофіційна зайнятість може кваліфікуватися як форма зайнятості, споріднена з домашньою діяльністю; різниця полягає лише у тому, що за неофіційну роботу є реальна грошова винагорода, тоді як для домашньої роботи, зробленої для іншого “безоплатно” є тільки непряме відшкодування системою “ти мені — я тобі”, яке може виходити за межі грошової сфери.

У країнах перехідної економіки при дослідженнях рівня життя, з метою адекватного відображення ситуації та проведення достовірних порівняльних оцінок, особливо важливо включати до розрахунку умовні ресурси за домашню роботу. До теперішнього часу єдиною формою домашньої діяльності, яка визнавалася і оцінювалася в українській статистиці, було вироблення продукції для власного споживання та негрошові подарунки у вигляді товарів, оцінених за ринковою вартістю.

У розвинутих країнах значення домашньої діяльності при формуванні рівня життя, головним чином, простежується для середніх верств населення, оскільки найбільш багаті дедалі частіше використовують працю інших, а у найбідніших немає засобів та можливостей придбати необхідні речі, а також набути необхідного людського капіталу, щоб одержувати вигоду як від домашньої діяльності, так і в ринковій сфері.

На жаль, в Україні дослідження бюджету часу не проводяться на державному рівні. Окремі соціологічні опитування не мають системності та достатньої репрезентативності. В країнах Європи такі обстеження давно стали традиційними, навіть країни пострадянського простору (наприклад, Білорусь) ввели відповідні модулі до своїх обстежень. Останні дослідження у Франції показують, що домогосподарством на домашню діяльність часу витрачається більше, ніж на професійну, навіть якщо в довгостроковій перспективі простежується тенденція до зменшення цього феномену. Зрозуміло, що в країнах перехідного періоду з різних причин домашня діяльність має займати значно більше часу.

Статистичне дослідження економічної діяльності та самозабезпечувальної функції домогосподарств за відсутності даних по бюджетах часу, може базуватися на оцінці рівня та динаміки окремих складових сукупних доходів, а також на поглибленому аналізі структури сукупних витрат. Такі непрямі оцінки можуть

сприяти адекватному висвітленню процесів, що відбуваються в економіці домашніх господарств, а також давати можливість здійснювати припущення щодо розвитку ситуації в майбутньому.

Впродовж післякризового періоду в Україні самозабезпечувальна функція домогосподарств зазнала значних позитивних трансформацій у бік зменшення обсягів виробництва для власних потреб. Передусім, ці зміни торкнулися самозабезпечення власників земельних ділянок — практика ведення натурального господарства почала різко відходити на другий план з кожним роком після кризи. І якщо у 1999 році практично кожна четверта гривня (у грошовому еквіваленті сукупного доходу) потрапляла до бюджету домогосподарств України у вигляді натурального доходу від землі, то у 2006 році лише 5,7% сукупних доходів становили натуральні надходження у вигляді сільськогосподарської продукції (рис. 1). Навіть у сільській місцевості цей показник у 2006 році становив лише 14,5%.

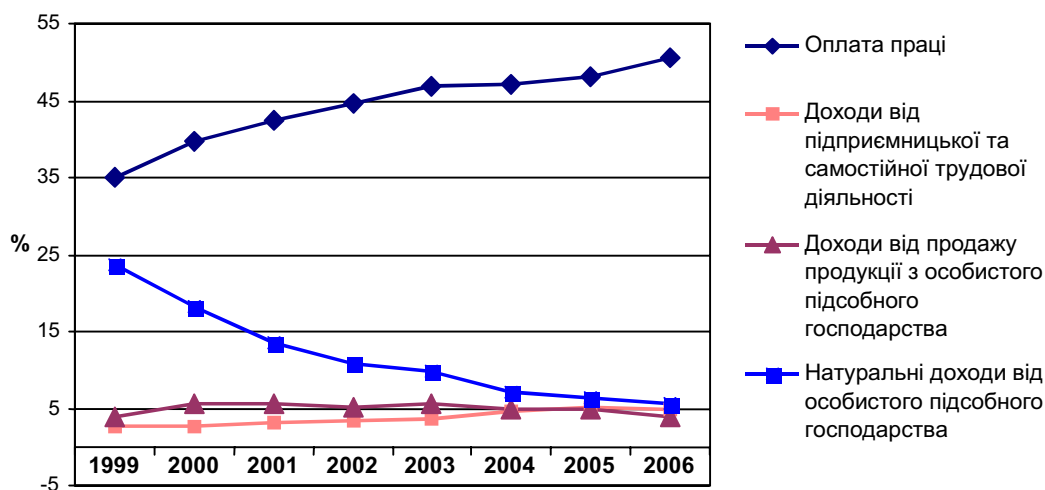

Рис. 1. Зміни в структурі загальних доходів домогосподарств України за рахунок заробітної плати та джерел самозабезпечення у 1999–2006 роках, %.
Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

Зміщення в структурі доходів відбулося переважно за рахунок збільшення питомої ваги оплати праці. При цьому грошові надходження від самостійної економічної діяльності¹ домогосподарств в структурі сукупних доходів не зазнали істотних змін. Отже, при зростанні доходів від найманої праці зменшилась роль економічної діяльності домогосподарств з власного забезпечення. Такий значний прорив у формуванні доходів населення за останні сім років є прямим свідченням послаблення самозабезпечувальної функції домогосподарств в результаті виходу країни з економічної кризи.

¹ Виходячи з наявної статистичної бази, до таких доходів можна віднести доходи від продажу сільськогосподарської продукції, а також надходження від підприємницької та самостійної трудової діяльності. Віднесення останньої складової не буде похибкою, оскільки вона включає переважно дрібне підприємництво.

Проте процес економічного зростання протягом кількох років не зміг змінити традиції неринкового самозабезпечення домогосподарств, які формувалися впродовж попередніх десятиріч і значно посилилися в період кризи 1990-х років. До таких традицій ще за радянської доби належали всі різновиди хатньої роботи, а також ремонт та пошиття одягу, ремонт житла тощо. Зростання доходів та підвищення матеріального забезпечення спрацьовує сьогодні, як і раніше, переважно на задоволення найбільш необхідних потреб — у харчуванні та непродовольчих товарах. При цьому витрати на послуги в структурі бюджету сімей залишаються та тому ж рівні. Така ситуація є свідченням загально низького рівня життя в країні, який впродовж періоду економічного зростання не зазнав кардинальних позитивних змін.

За період 2002–2005 років² питома вага витрат на послуги у сукупних витратах домогосподарств України коливалася у межах 10,2 — 10,6%, і лише у 2006 році зросла до 11,6%. Якщо врахувати, що до цієї статті включені витрати на оплату послуг житлово-комунальної сфери, на освіту, охорону здоров'я, транспорт і зв'язок, тобто обов'язкові для підтримання життєдіяльності витрати, то стає зрозумілим, яку частину бюджету середнє українське домогосподарство може витратити на побутові послуги та на послуги культури, відпочинку і розваг. А при низькому рівні доходів це становить мізерні суми. Для порівняння слід зазначити, що населення Росії у 2003 році витрачало на послуги 12,6% свого бюджету проти 9,2% у 2000-му році. Отже, динаміка структури витрат українських домогосподарств не відображає підвищення життєвого рівня в країні і значно поступається не тільки країнам Центральної Європи, а й показникам по Росії.

Динаміка останніх років свідчить про незначні позитивні зрушення у користуванні населення платними послугами. Зокрема, це стосується не тільки сфери освіти та охорони здоров'я, які поступово все більше фінансуються не бюджетом, а безпосередньо користувачами послуг. З кожним роком домогосподарства дедалі більшу частину своїх ресурсів витрачають на оплату побутових послуг, які сприяють полегшенню хатньої праці та поліпшенню організації вільного часу, а також на послуги спорту, культури і розваг, що підвищують якість життя людей.

Загалом витрати на побутові послуги в структурі сукупних витрат домогосподарств зросли з 0,65% у 2002 році до 1,74% у 2006-му, а на послуги культури, спорту та відпочинку — відповідно з 0,26 до 0,38%. (табл. 1). Проте така динаміка є непоказовою і не відповідає високим темпам зростання доходів населення. Адже зростання реальних доходів населення за період 2002–2006 років більш ніж удвічі мало б сприяти відчутнішим позитивним змінам, і кількісним, і якісним, у структурі споживання домогосподарств.

Взагалі нинішня структура споживання населення України настільки віддалена від показників розвинутих країн світу, що будь-яке поліпшення ситуації на такому короткому часовому відрізку не могло б кардинально

² Як стартовий обрано 2002 рік, оскільки вважається, що через 2 роки після початку періоду економічного зростання відбуваються позитивні зміни у всіх аспектах рівня життя населення.

Таблиця 1

**Витрати домогосподарств України на побутові послуги
та послуги культури, спорту і відпочинку, 2006 р.**

Статті витрат на окремі види послуг	Витрати на окремі види послуг у % до сукупних витрат домогосподарства		Витрати на послуги, грн. на 1 домогосподарство на місяць	
	2002	2006	2002	2006
Послуги з будівництва житла, дач, гаражів	0,07	0,14	0,45	2,03
Послуги з капітального ремонту житла, дач, гаражів	0,12	0,46	0,78	6,60
Послуги з постійного утримання житла в належному стані і поточного ремонту	0,14	0,73	0,91	10,48
Ремонт меблів, інших предметів обстановки та покриття для підлоги	0,01	0,02	0,06	0,32
Ремонт великих та малих домашніх електропобутових приладів	0,05	0,03	0,36	0,35
Ремонт інших крупних товарів для відпочинку, культури і розваг	0,01	0,00	0,05	0,06
Ремонт та прокат одягу	0,02	0,02	0,11	0,37
Ремонт і прокат взуття	0,06	0,05	0,39	0,78
Домашні послуги	0,02	0,06	0,13	0,92
Послуги спорту і відпочинку	0,04	0,07	0,29	1,08
Послуги культури	0,22	0,31	1,42	4,42
Ресторани та кафе	0,47	0,89	3,12	12,84
Їдальні	0,61	0,85	4,02	12,30
Перукарні та інші заклади по особистому догляду	0,17	0,23	1,14	3,32
Загальні (сукупні) витрати)	100,00	100,00	658,3	1442,8

Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

змінити загальну картину. Навіть порівняно з такими країнами СНД, як Росія та Білорусь, населення України має значно гіршу структуру споживання, що вказує на фінансову неспроможність переважної більшості домогосподарств зменшити обсяги домашньої діяльності, виконуваної власними силами, за рахунок купівлі цих послуг.

Оскільки ступінь самозабезпечення домогосподарства в ринковій економіці має залежати від його дохідно-майнового рівня, то всі висновки щодо динамічних зрушень та досягнутих значень слід ув'язувати з диференціацією населення за рівнем доходів. Як зазначалося раніше, функція самозабезпечення може справляти найбільш суттєвий вплив на рівень життя середніх шарів суспільства.

Статистика домогосподарств України свідчить про протилежне – внесок доходів від самозабезпечення в загальний дохід домогосподарства практично не змінюється з кожним наступним децилем³. І якщо у першому децилі такі доходи становлять 16% загального бюджету, то у десятому – 13,1% (рис. 2).

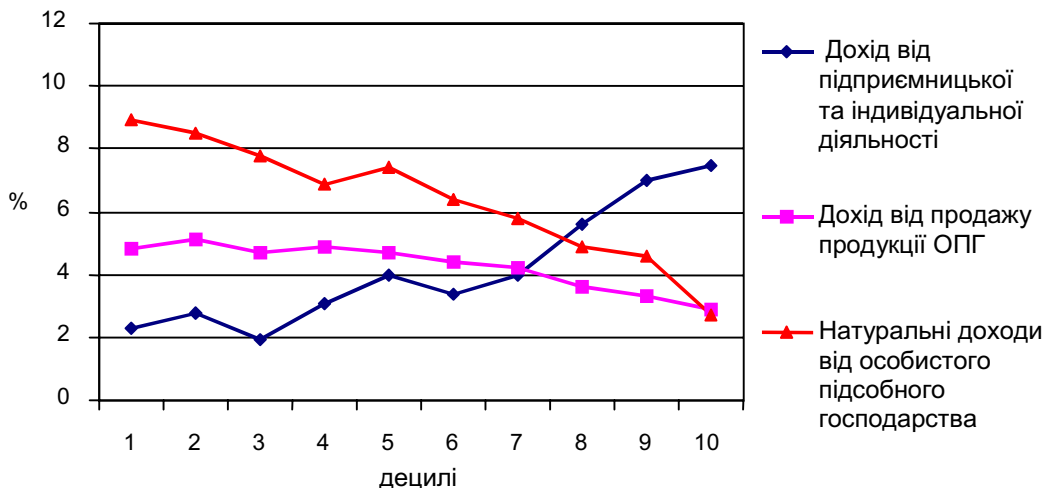

Рис. 2. Внесок доходів від самозабезпечення в загальний дохід домогосподарства за децильними групами, %, 2006 рік

Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

Однак слід означити відмінності у формуванні самозабезпечувальних доходів залежно від рівня добробуту домогосподарства. Так, якщо домогосподарства 1–5 децилів отримують здебільшого натуральні доходи та доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства, то у 6–8 децилях джерела самозабезпечення практично зближуються, а в 9–10 децилях спостерігається значне зростання доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності і незначна вага надходжень з інших джерел самозабезпечення. Таким чином, лише найбагатші дві децильні групи демонструють спрямування самозабезпечувальної функції у бік ринкової діяльності, а решта домогосподарств обирає традиційні шляхи неринкового самозабезпечення.

Витрати на основні види побутових та соціально-культурних послуг практично не диференційовані залежно від рівня добробуту домогосподарства. Так, сумарні витрати домогосподарств відповідної групи на домашні послуги плавно зростають від першого до п'ятого децилю в межах 1,8–4,9 млн. грн. на рік, а від шостого до дев'ятого – у межах 14,5–22,4 млн. грн. Лише у десятому децилі відбувається певний “стрибок” до 111 млн. грн.(рис.3). Платні домашні послуги

³ Для розрахунків побудовані децильні групи за рівнем сукупних еквівалентних витрат, з використанням шкали еквівалентності 1,0;0,7;0,7 (при визначенні середньодушових сукупних витрат витрати першого члена домогосподарства взято за 1, а всіх інших – дорослих і дітей – за 0,7).

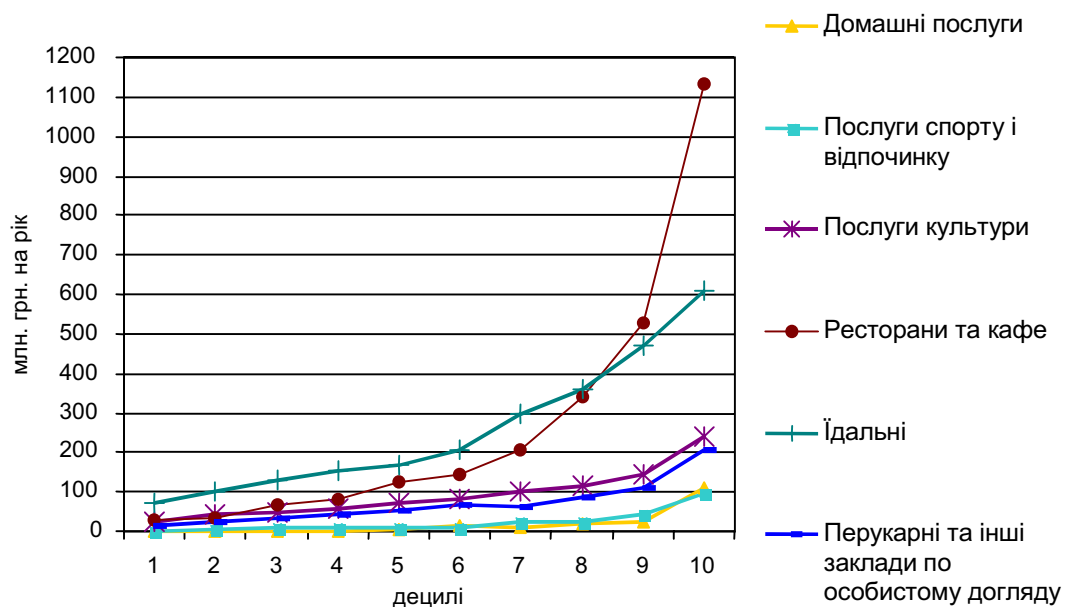

Рис. 3. Витрати домогосподарств на окремі види послуг за децильними групами, млн. грн. на рік, 2006 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

ги поки що не увійшли до традиційних витрат домогосподарств, оскільки навіть найбагатший десятий дециль витрачає на хатні послуги дещо більше 4 грн. на місяць (на одне домогосподарство в середньому по всій децильній групі) або менше однієї десятої відсотка своїх ресурсів.

Натомість, послуги спорту та відпочинку, які традиційно вважалися обов'язковою статтею витрат, сьогодні стали предметом розкоші і мало представлені в низькодохідних групах. Так, домогосподарства першого децилю за рік витрачають на ці цілі лише 0,41 млн. грн., у 2–6 децилях показник плавно зростає від 4,6 до 9,8 млн. грн. відповідно, а з сьомого по десятий децилі — вже з 25,8 до 97,1 млн. грн. Таким чином, регулярні щорічні витрати на відпочинок і заняття спортом характерні для домогосподарств 7–10 децилів.

Дещо інакше здійснюються витрати на послуги по особистому догляду (перукарські, косметичні тощо) та послуги культури — вони поступово зростають з кожним наступним децилем приблизно у межах від 14–24 млн. грн. на рік у першому децилі до 205–239 млн. грн. у десятому. Тобто зі збільшенням рівня доходів пропорційно зростають витрати на заклади культури та побутові послуги, пов'язані з особистим доглядом.

І зовсім по-іншому складається ситуація з послугами харчування поза домом, особливо, кафе та ресторанів — на ці види послуг витрати зростають з кожним наступним децилем, а в найбагатшій (десятій) групі вони різко збільшуються в кілька разів. Взагалі, витрати на кафе, ресторани та їдальні значно перевищують

всі інші види витрат на побутові та соціально-культурні послуги, а у найбагатшому 10-му децилі витрати на кафе та ресторани становлять понад 1130 млн. грн. на рік, тоді як витрати цієї групи на домашні послуги та послуги спорту і відпочинку складають (відповідно 111 та 97 млн. грн. на рік).

Таким чином, складається враження, що незалежно від рівня доходу, щорічні прагнення українських домогосподарств лежать не в площині підвищення якісних характеристик свого побуту, а в організації окремих видів дозвілля.

Прямим свідченням зростання рівня матеріального забезпечення домогосподарств можна вважати покращення показників володіння рухомим майном, яке спостерігається впродовж останніх років. Цей процес торкнувся як загальноживаних та широко розповсюджених, так і високо вартісних товарів домашнього вжитку.

Таблиця 2

**Забезпеченість домогосподарств товарами
тривалого використання, %, 2000–2006 рр.**

	2000	2001	2003	2004	2005	2006
Холодильники	89,0	89,3	91,6	91,7	93,5	94,3
Пральні машини	71,7	73,1	74,1	73,3	75,9	77,2
Посудомийні машини	–	–	–	0,1	0,2	0,1
Кольорові телевізори	65,9	68,5	76,2	79,4	85,8	88,7
Пилососи	54,5	54,5	55,2	55,7	61,6	63,9
Музичні центри	3,1	3,3	6,4	8,2	10,9	13,4
CD-програвачі	–	–	–	3,2	6,6	11,9
Комп'ютери	1,4	2,0	4,0	5,6	8,9	11,5
Мікрохвильові печі	1,4	1,7	3,3	4,7	8,9	14,3
Кухонні комбайни	3,1	3,2	3,8	3,4	4,6	5,2
Автомобілі	16,8	15,6	15,9	15,8	16,0	16,5
Супутникові антени	0,3	0,3	0,5	0,7	1,2	2,8
Кондиціонери	0,2	0,2	0,4	0,5	1,0	0,9
Мобільні телефони	–	–	–	12,2	30,2	48,8

Особливо високими темпами зростає забезпечення новими товарами, які стрімко увійшли у повсякденне життя. В першу чергу, це стосується мобільних телефонів, музичних центрів, CD-програвачів, комп'ютерів та мікрохвильових печей. За останні сім років рівень забезпечення мікрохвильовими печами зріс з 1,4 до 14,3%. Це, передусім може свідчити про зростання споживання напівфабрикатів, які не потребують багато часу та зусиль для приготування їжі, проте не сприяють покращенню здоров'я населення, особливо дітей. Решта товарів підвищеного попиту стосується засобів комунікації та розваг.

Загалом позитивні процеси зростання показників володіння сучасною технікою не свідчать про підвищення якісних характеристик життя населення. Зокрема, забезпеченість побутовою технікою для полегшення хатньої праці зростає

дуже повільно. Сьогодні пральні машини мають 77,2% домогосподарств порівняно з 73,1% сім років тому. Отже, забезпеченість таким важливим предметом тривалого використання практично не змінюється кількісно. Зрозуміло, що зростає питома вага сучасних пральних машин у загальній їх кількості — якщо у 2001 році лише 27,1% домогосподарств мали пральну машину строком служби менше 10 років, то у 2006 році цей показник становив 54,3%. Крім того, сьогодні пральні машини імпортного виробництва є у 56,5% домогосподарств проти 24,6% у 2001 році. Та майже чверть домогосподарств традиційно не забезпечені пральними машинами.

На особливу увагу заслуговує такий різновид побутової техніки, як посудомийні машини, що досить повільно входять у побут українських домогосподарств. Посудомийні машини дають змогу не тільки заощаджувати час на хатній роботі, а й економити високовартісний на сьогодні ресурс — воду. Викликає подив, що забезпеченість товарами для розваг, що коштують значно дорожче, зростає дуже високими темпами, а товарами, які полегшують хатню роботу та збільшують резерв вільного часу, практично не змінюється. Нині лише 0,1–0,2% домогосподарств мають у користуванні посудомийні машини.

Отже, населення сьогодні більше схильне витратити вільні кошти на розваги та товари для розваг, нехтуючи витрачанням коштів на збереження вільного часу для розваг та здоров'я. Динаміка зростання забезпеченості товарами тривалого користування показує, які саме товари населення вважає найнеобхіднішими для повсякденного життя, оскільки купує їх на досить обмежені кошти.

Сформовані нині у населення України життєві стандарти характеризуються не прагненням до комфортного життя, а бажанням задовольнити накопичені специфічні потреби попередніх років. Однак нехтування вільним часом на користь збільшення сімейного бюджету, сприйняття щоденного часу як безкоштовного та невичерпного ресурсу призводить до понаднормових фізичних навантажень, а врешті-решт до відсутності самозбережувальної поведінки у населення.

Таким чином, сьогодні в Україні ознакою низького рівня життя населення виступає значна роль самозабезпечувальної функції домашніх господарств. Незважаючи на вихід з економічної кризи та процес економічного зростання впродовж останніх семи років, і як наслідок, суттєвий прорив у структурі формування доходів домогосподарств, самозабезпечення залишається невід'ємною складовою підтримання достатнього рівня споживання. Причому, основні канали самозабезпечення зберігаються для всіх шарів суспільства, незалежно від рівня доходів домогосподарств. Дослідження, проведені за українськими даними післякризового періоду, поки що не підтверджують закон Енгеля⁴ і свідчать, що зростання доходів населення кардинально не змінило структуру споживання домогосподарств — питома вага витрат на харчування

⁴ Згідно з цим законом, зі зростанням доходів відбуваються зміни у структурі витрат — зменшується питома вага витрат на харчування та збільшується питома вага витрат на послуги.

знижується незначними темпами, а витрати на послуги залишаються на тому ж рівні. Сьогодні можна констатувати, що самозабезпечувальна функція домашніх господарств, активізована у 1990-х роках внаслідок економічної кризи та переходу до ринкових відносин, дещо зменшила своє значення, але не відійшла на другий план у підтриманні достатнього рівня споживання переважної більшості українських сімей.

Джерела

1. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем // Вопросы философии. — 1990. — №8. — С. 109–115.
2. Олейник А. Домашние хозяйства в переходной экономике: типы и особенности поведения на рынке // Вопросы экономики. — 1999. — №12.
3. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. — М., 1957. — 425 с.
4. Вержэ Даниэль (Verger Daniel). Международные вопросы: низкие доходы, ограниченное потребление или низкое благосостояние: статистические подходы к вопросам бедности в плане международного сравнения // Экономика и статистика (ECONOMIE ET STATISTIQUE). — 2005. — N° 383–384–385. — С. 7–45 (перевод с французского).

Аннотация. В статье определены особенности выполнения домохозяйствами экономической функции на разных этапах развития страны; исследованы современные тенденции и основные проблемы формирования жизненного уровня домохозяйств Украины, проанализирована роль самообеспечения в повышении материального статуса семьи.

Summary. The features of the implementation of economic function by households on the different stages of development are determined in the article; the modern tendencies and basic problems of forming of households' living standards in Ukraine are investigated; the role of self-providing in the increase of the material status of family is analyzed.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.09. 2007 р.

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК ЗАГРОЗ БЕЗПЕЧНОМУ СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

*А.Л. БАЛАНДА,
кандидат економічних наук, с.н.с.,
перший заступник директора
Інституту оперативної діяльності та державної безпеки*

Актуальність проблеми

Суспільні трансформації, що відбуваються в Україні, супроводжуються якісними змінами всіх сфер життєдіяльності соціуму. Поряд з позитивним у перехідних процесах, українське суспільство ніяк не може вийти зі стану ціннісно-нормативної дезінтеграції. При цьому загрозливих темпів набуло заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення дедалі більшою кількістю індивідів існуючих норм права та моралі, що призводить до загострення проблеми злочинності в державі. Злочинність завжди була невід'ємним елементом життєдіяльності будь-якого суспільства, спотворюючи механізми державного управління та знецінюючи досягнення соціально-економічного розвитку країни. З іншого боку, негативні соціальні фактори є найбільш значущими у формуванні кількісних та якісних показників злочинності.

Взаємовплив об'єктивних соціальних негараздів, притаманних перехідному періоду, та рівня злочинності в Україні актуалізують цю проблематику. Нагальною є необхідність розв'язання назрілих проблем. Аналіз показників злочинності в Україні та впливу на них соціальних факторів, основним серед яких нині виступає механізм суспільного розподілу, дасть змогу на теоретичному рівні глибше зрозуміти реальну криміногенну ситуацію в країні. Очевидним є теоретико-практичне протиріччя між прогресивними демократичними перетвореннями в українському суспільстві та динамікою злочинності й загостренням криміногенної ситуації.

Основоположною теорією, що дає уявлення про причини та наслідки різкої зміни ціннісно-нормативної системи суспільства, є вчення Е. Дюркгейма, а вигоди девіантної поведінки можна знайти в теорії аномії Р.Мертон.

Окремим науковим і прикладним проблемам злочинності в Україні останнім часом приділяється значна увага в дисертаційних дослідженнях, монографіях,

наукових статтях [1-5]. Однак праці більшості науковців не містять аналізу статистичних показників злочинності і стосуються переважно кримінально-правових аспектів проблеми.

Метою статті є дослідження кількісних характеристик та динаміки злочинності в контексті соціально-економічної трансформації українського суспільства, а **результатами** пропозиції щодо підвищення ефективності протидії злочинним проявам.

Злочинність у сучасному її розумінні є складним соціальним явищем з окремими ознаками системності, що істотно впливає на всі базові елементи функціонування держави, особливо на її безпеку. Серед найвразливіших сфер її впливу можна виділити такі: конституційний лад держави, якому загрожує заповнення державних інститутів представниками злочинного світу чи їх ставлениками з числа корупціонерів; територіальна цілісність держави внаслідок можливої регіоналізації України; права і свободи особи, які перебувають під загрозою можливості вироблення та здійснення злочинними структурами механізмів обмеження їх конституційних прав і свобод; матеріальні цінності, яким загрожує те, що в цілях досягнення нового обороту надприбутків, при невідпрацьованих механізмах приватизації і роздержавлення, мафіозні структури в Україні можуть стати власниками основного об'єму матеріальних цінностей; духовні цінності, яким загрожує культивування злочинних і корумпованих відносин.

Серед основних факторів впливу злочинності на базові суспільні цінності головними є формування асоціальної особистості, тінізація економічних відносин та зростання економічної злочинності. **Перший** фактор пов'язаний з механізмом мотивації злочинної поведінки, в основі якої – три елементи: потреби людини, наявні можливості їх задоволення та система ціннісних орієнтацій особи. Задоволення потреб безпосередньо залежить від можливостей, як законних, так і незаконних. Об'єктивні труднощі трансформаційного періоду, минулі та нинішні прорахунки у реалізації соціально-економічної політики держави обумовили різке обмеження для значної частини населення України легальних можливостей одержання достойного рівня доходів. Крім того, процеси „дикої” приватизації, за відсутності належного державного контролю, відкрили шлях до незаконного збагачення за рахунок розкрадання національного багатства. Якщо говорити саме про нужденність як основну причину вчинення злочину, то за даними дослідження, що проводилося у 1978 році ще тоді в УРСР, вона була такою лише у 3% випадків злочинної поведінки (в основному, крадіжок). За результатами експертних оцінок, протягом останніх років в Україні понад 40% злочинів має економічне підґрунтя. Можливість незаконними шляхами задовольнити свої матеріальні потреби відкриває шлях до злочину. Тут діє також і морально-психологічний чинник, тобто ціннісні орієнтації особи, які залежно від їх змісту, можуть унеможливлювати або ж сприяти розвитку злочинної мотивації. Однак, на жаль, ціннісні орієнтації українського суспільства сьогодні є дещо викривленими. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2006 році, 76,2 % опитаних відповіли, що за теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити (у 2005 році – 68,4%), більш того, 82,1 % (у 2005 році – 79,3%) опитаних зазначи-

ли, що „багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах, і проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить (77,2%)” [6, с. 21].

За таких умов, коли все впливовішого значення набуває десоціалізація особи, втрата життєвих орієнтирів, формування антисоціальних видів особистісної мотивації, не лише економічна, а й загальнокримінальна злочинність стають загрозою національній безпеці: чим більша частина населення стає причетною до протизаконної діяльності, тим більше людей відкрито демонструють свою асоціальність, ігнорування соціальних, у тому числі й правових норм та заборон.

В основі **другого** фактора лежать антисоціальні способи особистісної мотивації, криміналізація свідомості значної частини населення; він пов'язаний з такими деструктивними явищами, що з різних причин не знайшли належного відображення у кримінально-правових нормах, — це “тіньова” економіка та корупція. Так, на запитання “Як часто за останні п'ять років чиновники просили Вас про послугу або хабар за виконання своєї роботи?” всього 43 % опитаних наших співвітчизників відповіли “ніколи” (це найнижчий показник серед усіх європейських країн, у переважній більшості країн він становить близько 90%, передостаннє місце у Естонії — 63,8%) [7, с. 113].

Третій фактор пов'язаний, власне, зі злочинністю у сфері економічної діяльності. Для її аналізу необхідно провести оцінку стану, динаміки та структури зареєстрованих злочинів, а також економічних наслідків цієї злочинності стосовно матеріальних збитків (у грошовому виразі) для економіки у цілому, підприємств та приватних осіб.

Періоди кардинальних соціальних трансформацій завжди позначалися значним зростанням злочинності. Е.Дюркгейм пов'язував це з проявами аномії, тобто невідповідністю поведінки. Саме під час соціальних катаклізмів значно знижується почуття відповідальності особи перед суспільством, що робить малоефективними попередні норми. В Україні перехід до ринкових відносин, особливо у початковий період, супроводжувався процесами деструктивної деформації економічних відносин. Відсутність чіткої стратегії соціально-економічних перетворень, переоцінка ролі ринкових регуляторів призвели до виникнення та загрозливого поширення безнормативності у соціально-економічних відносинах, передусім в економічній сфері, внаслідок чого девіація в економічній поведінці стала нормою. Первинне накопичення капіталу за рахунок зuboжіння населення стало характерною ознакою вітчизняних економічних реформ і перетворилося на своєрідний генератор криміналізації суспільства.

Окрім того, протягом останніх років досягнуто лібералізації всіх факторів виробництва, за винятком заробітної плати (середній її розмір, зокрема, у промисловості є нижчим, ніж допомога по безробіттю в більшості країн з розвинутою ринковою економікою). Наслідком розшарування населення за доходами є значна деформація структури суспільства та руйнація суспільної свідомості. За таких умов значна частина населення дуже швидко десоціалізується, маргіналізується, втрачає мотивацію до ділової активності. Саме на цьому ґрунті поширюються численні соціальні “хвороби” суспільства (злочинність, наркоманія, дитяча безпритульність та бродяжництво тощо). В результаті країна втрачає перспективи розвитку, адже вагома частка суспільства випадає з соціально-еконо-

мічних і політичних процесів, переходить на утримання держави. Майнова диференціація та відсутність якісних змін у вирішенні соціальних проблем призводять до розмежування суспільства і в політичному вимірі (ставлення до державного устрою та суспільного ладу, до зовнішньополітичного вектора державної політики, оцінка дій влади). Зрештою, така соціальна і політична стратифікація суспільства, за неефективності соціальної політики, переростає у його поляризацію, яку можна розглядати як соціально-політичну кризу.

Низький рівень життя населення — це не просто соціальна проблема, це питання забезпечення національної безпеки, насамперед її кримінологічної складової, оскільки соціальне розшарування завжди є джерелом девіантної поведінки. Якщо держава не вирішує соціальних проблем, то значна частина населення вимушена самостійно шукати шляхи до самовиживання, тобто спрямовувати свій потенціал на „тіньовий” сектор економіки. У такій ситуації участь у “тіньових” економічних відносинах дає громадянам деяку свободу і матеріальну незалежність, однак держава не вживає дієвих заходів для переведення цих відносин у цивілізовані, врегульовані системою права.

Оскільки національна безпека відображає не лише її особливі ознаки у певній сфері діяльності, а й включає базові елементи всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства та має на меті забезпечення виживання існуючої соціальної системи, вона виступає, насамперед, як соціальна категорія. А криміналізація суспільних відносин становить загрозу національній безпеці, адже злочинність безпосередньо посягає на життєво важливі інтереси нації, унеможливаючи подальший прогресивний розвиток особи, суспільства, держави.

Крім цього, злочинність набуває характеру актуальної загрози національній безпеці не лише, і навіть не стільки, внаслідок масовості вчинення окремих видів злочинів, скільки з огляду на притаманне їй генетично прагнення до насилля, деформації основних соціальних цінностей, відносин, державних та суспільних інституцій.

Системність явища злочинності обумовлює її прагнення до самозбереження та розвитку, який можливий лише через диктатуру у відносинах із державою та формування кримінальної свідомості у суспільстві.

Злочинність як явище соціальне властива будь-якому рівню та характеру розвитку суспільства. Криміногенна ситуація визначається як сукупність обставин, що характеризують стан злочинності у державі, регіоні тощо, а також комплекс взаємозалежних чинників і явищ. Правова статистика характеризує тенденції зміни законодавчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності державних органів.

Загроза злочинності зростає у багатьох країнах світу. За даними Четвертого огляду ООН, злочинність у світі в середньому збільшується на 5% у рік, тоді як населення збільшується на 1–1,2%.

Аналіз статистичних даних злочинності показує, що періоди її активного прояву достатньо співвідносяться з періодами соціально-економічних потрясінь у суспільстві, економіка якого перебуває у стані депресивного розвитку. У такому зрізі статистика зареєстрованої злочинності дає змогу виявляти тотожність характеру суспільного розвитку країни та факторів злочинності. Щодо статистично-

го рівня злочинності, поширеності тих чи інших видів злочинів, глибини проникнення злочинності до соціально-економічних процесів, то оцінити їх реальні характеристики, виходячи з даних офіційної статистики, досить складно. Недосконалість офіційної статистики пояснюється дією ряду чинників.

Так, на зменшення кількості звернень громадян істотно впливає стан обліково-реєстраційної дисципліни у правоохоронних органах, яка ще є недостатньою. У свою чергу, частота звернень до них громадян з приводу вчинених чи прогнозованих злочинів визначається рівнем довіри до їх співробітників, який в українському суспільстві є надзвичайно низьким (менше громадяни довіряють лише страховим компаніям — табл. 1).

Крім того, при вчиненні ряду злочинів потерпілі громадяни не звертаються за допомогою до правоохоронних органів з причин: особистої безпеки, страху за свою репутацію тощо.

Таблиця 1

Індекс довіри (середній бал: шкала 1–5 балів)

	1994	2000	2006
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5
Церкві та духовенству	3,1	3,1	3,4
Податковій інспекції	—	—	2,5
Міліції	2,3	2,3	2,4
Прокуратурі	—	—	2,4
Судам	—	—	2,4
Армії	3,2	3,1	3,0
Страховим компаніям	—	—	2,2

Джерело: [6, с. 30]

Однак на статистичні показники злочинності останніх двох років найбільш вплинули законодавчі корективи співвідношення норм щодо адміністративної та кримінальної кваліфікації відповідальності за злочинне діяння: зниження показників сталося, в основному, через декриміналізацію окремих видів злочинів (йдеться, насамперед, про значне підвищення суми, при якій настає кримінальна відповідальність, до 525 гривень, а тому для значної кількості злочинів перестав існувати сам склад злочину).

Реалізація центральними органами виконавчої влади, у тому числі й правоохоронними органами на місцях, комплексу організаційно-правових та практичних заходів дещо змінили криміногенну ситуацію в державі, в останні роки вдалося не допустити небезпечного розвитку криміногенних процесів. Відбулися позитивні зміни у структурі та динаміці злочинності, зменшилася кількість зареєстрованих злочинів загальнокримінального характеру, зокрема, умисних вбивств, розбоїв, грабежів та злочинів, вчинених організованими групами і злочинними організаціями. Досягнуто деяких позитивних зрушень і в боротьбі з окремими видами економічних злочинів, протиправним обігом наркотиків, контрабандою, нелегальною міграцією та іншими.

Таким чином, виходячи з даних Держкомстату України, з 2000 року по 2006 рік рівень злочинності в державі (у абсолютних цифрах) досить істотно зменшився – з 567,8 тис. до 428,1 тис. злочинів (на 24,6%).

Таблиця 2**Правопорушення**

Рік	Всього зареєстровано злочинів	Всього засуджено осіб	Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності, (тис. осіб)	Кількість цивільних справ, розглянутих судами (з постановленням рішення), (тис. справ)
2000	567795	230903	9395,4	911,4
2001	514597	202609	6384,1	1057,0
2002	460389	194212	6472,4	1166,4
2003	566350	201081	7097,3	1259,3
2004	527812	204794	7013,7	1457,5
2005	491754	176934	6370,3	1116,2
2006	428149	160865	7677,9	817,7

Джерело: Держкомстат України

Разом з цим, якщо розглядати зазначену динаміку на фоні зміни демографічної ситуації в Україні, то на 1 січня 2001 року наявне населення України складало 48923,2 тис. чол., на 1 січня 2007 року воно скоротилося до 46646,0 тис. чол., тобто, у розрахунку на 100 тис. населення, загальний коефіцієнт злочинності в Україні впродовж 2000–2006 рр. зменшився лише на 2%.

Стан протидії кримінальним правопорушенням в Україні значною мірою впливає на соціально-економічну ситуацію. У результаті здійснення комплексу профілактичних заходів кількість зареєстрованих злочинів, у тому числі особливо тяжких та вчинених із застосуванням зброї, зменшилася. Проте нерозв'язання ряду проблем у сфері профілактики правопорушень пояснюється значною мірою відсутністю необхідних коштів, динамічними процесами, що відбуваються в економіці та соціальній сфері держави, а також банкрутством суб'єктів господарювання та частою зміною форм їх господарської діяльності, нестабільністю у сфері зайнятості, зростанням урбанізації та міграції населення, що не сприяє ліквідації таких соціальних явищ, як бідність і безробіття, жебрацтво та дитяча бездоглядність. Саме ці детермінанти негативно впливають на рівень злочинності та правопорушень, їх структуру, що призводить до виникнення нових форм та способів протиправної діяльності (табл. 3).

На сьогодні хоча і є тенденція до зниження, але залишається високим рівень тяжких насильницьких злочинів (умисних убивств, тяжких тілесних ушкоджень) та корисливо-насильницьких посягань (розбійних нападів, пограбувань). Набувають дедалі більшого поширення злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі або викраденням людини (у 2006 році їх кількість порівняно з 2005 роком зросла на 30,9%); ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості; ввезення, виготовлення, збут і роз-

Таблиця 3

Загальна злочинність. Зареєстровані, розкриті та нерозкриті злочини

			2005	2006	Динаміка, %
Усього злочинів	Зареєстровано		485725	420900	-13.3
	з них	особи встановлені	301295	268231	-11.0
		питома вага, %	62.0	63.7	—
		попереджено	4537	3585	-21.0
	розслідувано (розкрито)		335309	298306	-11.0
	не розкрито		184800	149921	-18.9
	відсоток розкриття		64.5	66.6	—
у т.ч.: тяжкі та особливо тяжкі	Зареєстровано		220839	175054	-20.7
	з них	особи встановлені	124409	102146	-17.9
		питома вага, %	56.3	58.4	—
	розслідувано (розкрито)		145167	118596	-18.3
	не розкрито		97129	72731	-25.1
	відсоток розкриття		59.9	62.0	—
Усього злочинів загально-кримінальної спрямованості	Зареєстровано		440618	378294	-14.1
	з них	особи встановлені	273186	241473	-11.6
		питома вага, %	62.0	63.8	—
		попереджено	4011	3115	-22.3
	розслідувано (розкрито)		303915	267802	-11.9
	не розкрито		167965	133680	-20.4
	відсоток розкриття		64.4	66.7	—
у т.ч.: тяжкі та особливо тяжкі	Зареєстровано		197520	154857	-21.6
	з них	особи встановлені	111031	90297	-18.7
		питома вага, %	56.2	58.3	—
	розслідувано (розкрито)		130251	104856	-19.5
	не розкрито		87190	63834	-26.8
	відсоток розкриття		59.9	62.2	—
Усього злочинів економічної спрямованості	Зареєстровано		45107	42606	-5.5
	з них	особи встановлені	28109	26758	-4.8
		питома вага, %	62.3	62.8	—
		попереджено	526	470	-10.6
	розслідувано (розкрито)		31394	30504	-2.8
	не розкрито		16835	16241	-3.5
	відсоток розкриття		65.1	65.3	—
у т.ч.: тяжкі та особливо тяжкі	Зареєстровано		23319	20197	-13.4
	з них	особи встановлені	13378	11849	-11.4
		питома вага, %	57.4	58.7	—
	розслідувано (розкрито)		14916	13740	-7.9
	не розкрито		9939	8897	-10.5
	відсоток розкриття		60.0	60.7	—

Джерело: Департамент інформаційних технологій МВС України, 2007 рік

повсюдження порнографічних предметів та сутенерство або втягування особи в заняття проституцією (відповідно їх кількість зросла на 94,1%, 56% та 69,6%).

На тлі загального зменшення зареєстрованої кількості злочинів не знижується кількість правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, зростає чисельність наркоманів (табл.4).

Таблиця 4

**Злочинність у сфері обігу наркотичних засобів,
психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів**

		2005	2006	Динаміка, %
Перебувало на обліку споживачів наркотиків		152418	154447	1.3
Рівень на 10 тис. населення		32.1	32.8	
Зареєстровано злочинів у звітному періоді		65017	64630	-0.6
з них	тяжких та особливо тяжких	24432	23777	-2.7
Розслідувано злочинів		63396	63119	-0.4
з них	тяжких та особливо тяжких	23560	23260	-1.3
Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст.306 КК)		183	163	-10.9
Незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст.307 КК)		18046	17902	-0.8
з них	збут	17103	17061	-0.2
Викрадення, привласнення наркотиків (ст.308 КК)		352	327	-7.1
Викрадення, привласнення обладнання для виготовлення наркозасобів (ст.313 КК)		208	225	8.2
Виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст.309 КК)		35410	35477	0.2
Схиляння до вживання наркотиків (ст. 315 КК)		965	954	-1.1
з них	неповнолітніх	343	321	-6.4
Організація або утримання наркопритонів (ст.317 КК)		2743	2662	-3.0
з них	для виробництва та виготовлення	1178	1018	-13.6
Виявлено осіб, вчинивших наркозлочини		43727	42582	-2.6
Проведено	оперативних закупок	6283	6885	9.6
	контрольних поставок	317	355	12.0
Викрито міжнародних каналів надходження в Україну наркозасобів		166	249	50.0

Джерело: Департамент інформаційних технологій МВС України, 2007 рік

Як показує аналіз, нелегальне завезення наркотиків і психотропів в Україну не припиняється. Кількість виявлених і ліквідованих каналів контрабандного постачання в Україну наркотичних засобів і психотропних речовин протягом 2001 – 2006 років зростає більш ніж у 6 разів й дорівнювала 249. Останнім часом зростає обсяг постачання психотропних речовин: амфетамінів, метамфетаміну, “екстазі” з території Польщі, а також різних нарковмісних препаратів з Румунії та Молдови.

Злочинність у сфері незаконного обігу наркотиків, як відомо, проблема молодіжна. Так, наприклад, у 2006 році кількість засуджених за злочини у цій сфері віком від 14 до 18 років, складала 11,5 %; від 18 до 25 років – 29,4 %; від 25 до 30 – 25,8 %.

Серед наркозлочинців кількість осіб, які навчаються, становить 78 %; службовців – 0,7 %; робітників – 7,8 %; студентів технікумів і ВНЗ – 0,9 %; тих, що працюють у комерційних структурах – 1,4 %; учнів шкіл, ПТУ – 1,1 %; інших категорій – 10,1 %.

Важливим показником характеристики осіб, які скоїли злочини у сфері незаконного наркообігу, є наявність чи відсутність трудової діяльності. Не мають постійного джерела доходу 70 % злочинців, 55 % з них – не працюють. Проте абсолютна їх більшість – близько 85 % проживає в містах.

Протягом останнього року істотне зростання кількості зареєстрованих споживачів наркотиків характерне для Житомирської, Київської, Львівської, Миколаївської, Сумської, Херсонської, Черкаської областей, м. Києва, м. Севастополя. У цілому по Україні у 2006 році цей показник порівняно з 2000 роком підвищився більш ніж на 50%. Це свідчить про загрозливу тенденцію зростання темпів наркотизації населення. Немедичним наркоспоживанням охоплено практично всі регіони України. Беручи до уваги рівень латентності, як штучної, коли працівники правоохоронних та інших державних органів не обліковують з різних причин показники протидії незаконному обігу наркотиків (НОН), так і природної, коли приховується злочинна діяльність у сфері НОН вже з боку наркоділків, маємо на сьогодні в Україні, на противагу офіційній статистиці, понад 1 млн. 200 тис. наркоспоживачів.

Незважаючи на здійснення на загальнодержавному та місцевому рівнях кроків соціально-економічного, політичного та правового характеру по активізації зусиль у протидії цим негативним соціальним явищам, проведення правоохоронними та іншими державними органами адміністративних, оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних та контррозвідувальних заходів із запобігання, локалізації та ліквідації проявів організованої злочинності, позиції організованої злочинності залишаються все ще міцними (за роки незалежності, станом на 1 січня 2007 року, викрито майже 13 тис. організованих злочинних груп та розкрито близько 100 тис. вчинених ними злочинів). А в економіці країни вони залишилися майже недоторканими, внаслідок чого рівні корупції та криміналізації життєво важливих сфер функціонування держави набули нечуванних масштабів і стали реально загрожувати її національній безпеці.

Все частіше від рук злочинців гине водночас двоє і більше осіб, винищуються цілі сім'ї, не припиняються вбивства підприємців та працівників комерційних

структур. Значна кількість таких злочинів вчинюється на ґрунті розподілу сфер впливу між злочинними угрупованнями, озброєних кримінальних “вияснень відносин”, у тому числі з використанням вогнепальної зброї та вибухівки. Жертвами криміналітету стають і представники органів державної влади і управління та правоохоронних органів.

Як випливає з рис. 1, протягом 2006 року виявлено 466 організованих груп і злочинних організацій (що на 15,4 % менше, ніж у 2005 р.), які вчинили майже 4 тис. злочинів, з яких 3,3 тис. злочинів, або 82 % мають ступінь тяжких та особливо тяжких і мають резонансний характер, що, в свою чергу, викликає справедливу недовіру населення до органів влади із-за неспроможності належно протидіяти цьому негативному явищу.

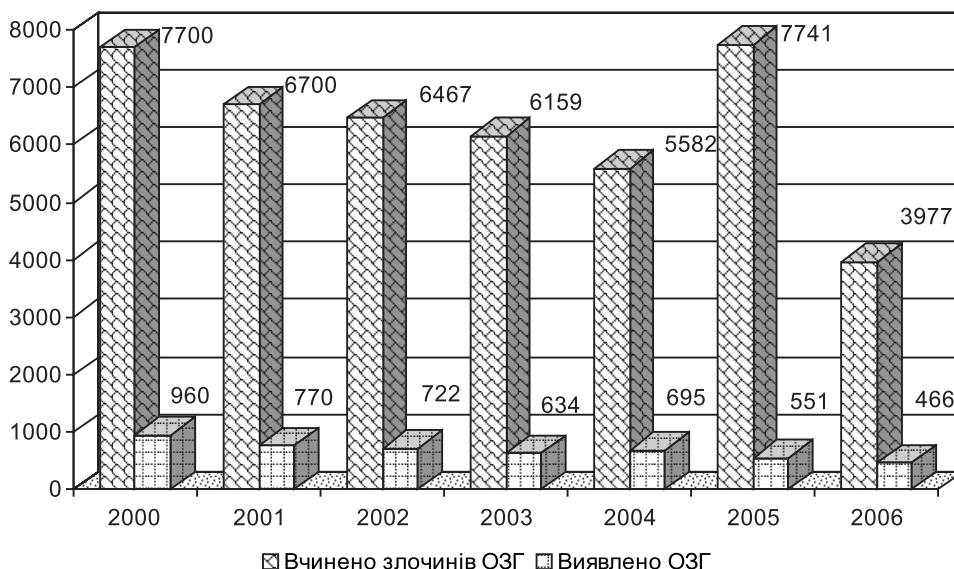

Рис. 1. Динаміка злочинів, вчинених організованими злочинними угрупованнями (в період 2000–2006 рр.)

Однією зі складових організованої злочинності є корупція. Корумпованість державного апарату, різних гілок влади вкрай негативно впливає фактично на всі сторони суспільного життя, насамперед, на діяльність політичних інститутів країни, правову і соціальну захищеність громадян, довіру населення до влади. Корупція є головною перешкодою для подолання організованої злочинності в країні.

Для більшості країн найтиповішими проявами корупції є підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за надання законних і незаконних благ і переваг, протекціонізм, тобто висунення працівників за принципами родинності, земляцтва, клановості, особистої відданості і дружніх стосунків з метою подальшого використання цих працівників у корисливих цілях. Слід зазначити, що не всі види корупційних діянь можна кваліфікувати як злочини. Їх типи можуть проявлятися в рамках певного складу злочину лише після їх нормативного закріплення як таких у Кримінальному кодексі України.

Незважаючи на те, що проблеми попередження та припинення корупції постійно перебувають у центрі уваги державних органів влади, правоохоронних органів, наукової громадськості та фахівців-практиків, в останнє десятиріччя в Україні криміногенна ситуація характеризується поширенням корупційних проявів. Це визнано не лише фахівцями в галузі юриспруденції, а й на найвищому політичному рівні нашої країни.

Статистика свідчить, що протягом 2005 року вчинено 17,9 тис. злочинів у сфері службової діяльності, з яких – 3,7 тис. фактів хабарництва, що в 1,6 разу більше, ніж у 2000 році, та на 18,8 % більше, порівняно з 2004 роком.

Як свідчать дані таблиці 5, на високому рівні залишається кількість викритих злочинів проти власності у цілому. Що стосується різкого зниження кількості викритих злочинів, що вчиняються шляхом привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (у середньому на 50 %) за останні роки, то це можна пояснити недостатньою чисельністю висококваліфікованих оперативних співробітників і значними втратами професійного ядра правоохоронних органів, оскільки виявлення злочинів такого виду потребує високого рівня знань та практичного досвіду.

Таблиця 5

Корупційні діяння кримінального характеру

Види злочинів		Зареєстровано злочинів за період						
		Р о к и						
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Злочини проти власності		17690	15383	13691	14366	16242	17535	16926
з них	привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	13289	10322	7993	7307	7403	7442	7371
	у тому числі: у великих та в особливо великих розмірах	4663	3457	3019	2845	2512	2010	2218
Злочини у сфері службової діяльності		18113	18871	18017	18146	16584	17922	16396
з них	зловживання владою або службовим становищем	6725	7947	7285	6827	5979	5834	4621
	перевищення влади або службових повноважень	х	972	1259	1448	1284	1537	1161
	хабарництво	2273	2304	2812	2980	3080	3660	3014
	службове підроблення	8063	х	х	5035	4712	5372	7600

Джерело: Департамент інформаційних технологій МВС України, 2007 рік

Статистичні дані про результати боротьби з корупцією характеризують лише один бік проблеми (активність правоохоронних органів та економічну шкоду), але в жодному разі не масштаби корупції в державі. Рівень корупції, враховуючи її латентний характер, залишається достатньо високим. Така ситуація значною

мірою стала наслідком того, що боротьба з корупцією здійснюється безсистемно, за відсутності стратегії запобігання і протидії їй. Необхідно приділяти насамперед більше уваги запобіганню корупції, виявленню й усуненню системних регулятивних чи організаційних прогалин, що створюють сприятливі умови для корупції.

Враховуючи те, що кількість злочинів у розрахунку на 100 тис. населення протягом 2000–2006 років істотно не зменшилася, рівень злочинності залежав, більшою мірою від факторів впливу на стан злочинності, і менше – від ефективності діяльності правоохоронних органів.

Цей висновок знаходить підтвердження в результаті аналізу динаміки таких важливих показників, як злочинна активність населення (співвідношення кількості осіб, які вчинили злочини, до загальної чисельності населення (рис. 2).

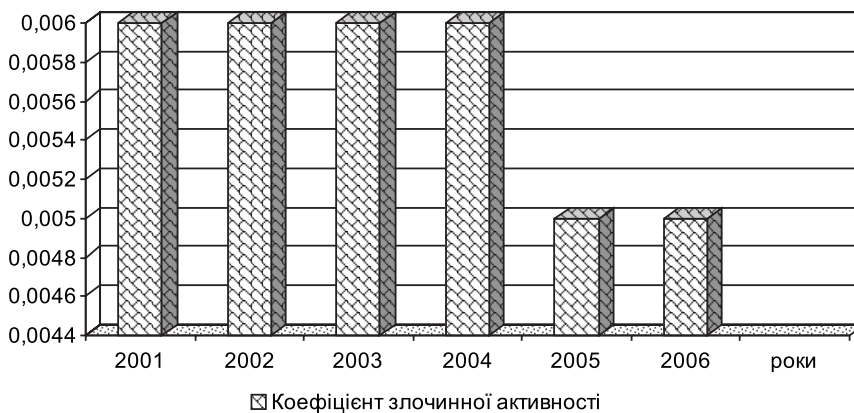

Рис. 2. Злочинна активність населення (2001–2006 рр.)

Майже незмінною залишається і кількість потерпілих внаслідок тяжких та особливо тяжких злочинів, а також віктимізація злочинності (співвідношення кількості осіб, які стали об'єктом злочинних посягань протягом певного проміжку часу, до загальної чисельності населення), що також залишалося майже незмінним (2001 рік – 0,01 / 376338/48457,1 ; 2002 рік – 0,01 / 356979/48202,5; 2003 рік – 0,01 / 351855/47812,9; 2004 рік – 0,01 / 328570/47451,6; 2005 рік – 0,01 / 309208/47105,2; 2006 рік – 0,01 / 255122/46646,0).

Висновки

Таким чином, від часу здобуття країною незалежності, структура злочинності в Україні зазнала серйозних змін. На початку 90-х років значно зросла вулична злочинність, яка наприкінці 90-х зменшилася, проте загрозливих масштабів набули масштаби корупції. Сьогодні загальний рівень злочинності становить 103,5 злочину на 10 000 населення, а розкриття злочинів – близько 65% від зареєстрованої кількості злочинів (згідно з даними Міністерства внутрішніх справ на початок 2007 року). Такий значний відсоток розкриття насправді свідчить про його неадекватність реальному стану речей (у розвинутих країнах цей відсоток не перевищує 50%).

Згідно із соціологічними опитуваннями щодо злочинності в Україні, загроза особистій безпеці не є для населення України проблемою номер один. Виходячи зі статистичних даних, злочинність і насильство не досягли загрозливого рівня для політичного і соціального устрою країни.

Однак для будь-якого суспільства природно перейматися будь-яким рівнем злочинності, хоч падає він, чи зростає за певний час порівняно з показниками попередніх років. На динаміку злочинності впливає ряд детермінант, які за механізмом дії і змістом можна згрупувати у три напрями: правового характеру; соціально-демографічні; соціально-економічні, політичні, управлінські.

Найістотніший, причинно-зумовлений вплив на злочинність і її динаміку як в Україні загалом, так і в окремих її регіонах чинять соціально-економічні, політичні та управлінські детермінанти. Вплив правових чинників, які у першу чергу покликані мінімізувати її прояви, залишається недостатньо ефективним.

Для значного поліпшення криміногенної ситуації в Україні необхідно упродовження принципово нових підходів до розробки заходів боротьби зі злочинністю. Вони мають передбачати виявлення конкретних механізмів її детермінації і причинності у різних сферах та на різних рівнях: місцевому, регіональному, національному та міжнародному. При цьому необхідно виходити не лише з об'єктивної ситуації в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах функціонування суспільства, а й враховувати характеристики різних соціальних груп, верств населення, спільнот, а також механізмів управління соціальними процесами на кожному рівні й у конкретному соціальному середовищі. Попередження та профілактика злочинності повинні мати концептуально виважену науково обґрунтовану основу, тобто йдеться про необхідність розробки реальної, недекларативної, системної програми національного масштабу.

Джерела

1. *Гвоздецький В.Д.* Організована злочинність як об'єкт соціально-філософського аналізу: Автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1997. — 30 с.
2. *Злочинність, правопорядок та права людини: Резюме дослідження / Міжнародна рада з розробки стратегії захисту прав людини / Джеймс Л. Кавалларо (підгот.), Галина Сенік (пер.).* — К.: ДП «Нора-друк», 2004. — 19 с.
3. *Литвак О. М.* Держава і злочинність / М.Й. Коржанський (наук.ред.). — К.: Атіка, 2004.— 303 с.
4. *Медицький І.Б.* Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2007. — 20 с.
5. *Шакун В.І.* Урбанізація і злочинність / Українська академія внутрішніх справ.— К., 1996. — 255 с.

6. *Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 94 с.
7. *Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н.* Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.

Аннотация. Исследуются проблемы анализа состояния преступности в Украине в контексте общей криминальной ситуации. Выделяются основные факторы влияния преступности на базовые общественные ценности, определены ряд ключевых проблем и новые подходы к повышению эффективности борьбы с преступностью.

Summary. Problems of the analysis of a condition of criminality in Ukraine in a context of the general criminal situation are researched. Major factors of influence of criminality are allocated for base public values, a line of key problems and new approaches to increase of efficiency of struggle against criminality are certain.

Стаття надійшла до редакції журналу 28.09.2007 р.

РАЗВИТИЕ ПОЛИТИКИ ЗАНЯТОСТИ В УСЛОВИЯХ СИСТЕМНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ ПОЛЬШИ

СИРОЙЧ ЗДИСЛАВ,
*доцент Варшавского
Высшего Учебного Заведения
имени М.Скłodовской-Кюри*

Системные перемены начались в Польше в 1989 году. В связи с этим происходящие в польской экономике процессы часто используются как относительная точка отсчета и объект сравнительного анализа при исследовании экономической трансформации в бывших постсоциалистических странах.

Целью статьи является периодизация системной трансформации в Польше (от начала перемен до вступления страны в Европейский Союз), характеристика ее отдельных этапов, а также представление некоторых взаимозависимостей входящих экономических и общественных перемен.

В экономической трансформации Польши можно выделить пять этапов (периодов): 1989–1991 гг. (этап “шоковой терапии”); 1992–1994 гг. (выход из экономического кризиса); 1995–1997 гг. (период ускоренного экономического подъема); 1998–2000 гг. (период четырех реформ и охлаждения экономики); 2001–2004 гг. (экономическая рецессия и активные усилия по подготовке экономики к членству в Европейском Союзе).

Данная классификация основана на динамике ВВП в Польше в период трансформации (рис. 1).

Наиболее важные перемены в экономике Польши произошли в 1989–1991 годах. В сентябре 1989 г. была разработана правительственная программа “план Бальцеровича” (по фамилии ее главного автора Л. Бальцеровича), которая предусматривала достижение двух основных целей: экономической стабилизации и создания основ рыночной экономики. Предполагалось внедрение экономической системы, основанной на частной собственности, конкуренции, конвертируемой валюте и активизации торговых отношений с зарубежными странами. Изменения планировалось провести быстро, пользуясь общественным одобрением и политической акцептацией.

Глубина и темпы предполагаемых перемен, а позже их настойчивое введение в жизнь, получили название радикальной, или “шоковой” терапии [1, с. 182–183].

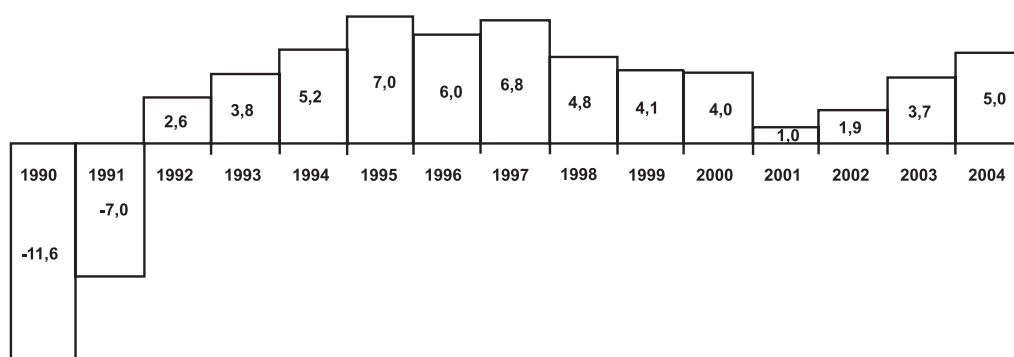

Рис. 1. Динаміка ВВП в Польщі в 1990–2004 гг. (в %)

Источник: Kolodko G.W. Instytucje i polityka a wzrost gospodarczy. Materiały na konferencje „Strategia szybkiego wzrostu gospodarczego w Polsce”, Warszawa 25–26 marca 2004 r. Maszynopis. – S.7

Системные реформы, предполагаемые правительственной программой, состояли из таких элементов как: ликвидация остатков системы центрального управления экономикой; приватизация; борьба с инфляцией; введение конвертируемости злота; политика твердой валюты; либерализация цен; налоговая реформа; отказ от автоматизма в финансировании экономических предприятий; достижение самостоятельности государственных предприятий; либерализация внешней торговли; демонополизация; льготы в деятельности иностранных инвесторов; создание рынка недвижимости; введение рынка ценных бумаг; коммерциализация банковского и страхового секторов; урегулирование принципов местного самоуправления и коммунальной собственности; социальная защита безработных [2, с. 363; 3, с.327–328].

Уже в 1990 г. в рамках реализации плана удалось радикально ограничить бюджетный дефицит и подавить гиперинфляцию. Также было подписано соглашение между Польшей и странами Парижского клуба о сокращении внешней задолженности. Успех проводимых реформ способствовал подписанию в 1991 г. Договора о содружестве Польши с ЕС.

В феврале 1990 г. вступил в силу “Закон о противодействии монополистическим практикам”, регулировавший правила и порядок противодействия монополистической практике хозяйственных субъектов: созданию конкурентных условий или развитию конкуренции; привилегированной продаже товаров определенным субъектам; спекулятивному влиянию на формирование уровня цен. Перечисленные выше действия запрещались, кроме тех случаев, когда они были необходимы для ведения хозяйственной деятельности и не влекли за собой значительное ограничение конкуренции.

Важным качеством нового экономического строя выступило изменение роли государства в экономике с характерными для нее дерегуляционными процессами и либерализмом.

Период 1992–1994 гг. характеризовался процессами выхода Польши из экономического кризиса.

Однако во второй половине 1992 г. проявились недостатки проводимой экономической программы, начались поиски новых решений по управлению функционированием экономики. Реформаторский подход к преобразованиям выразился в корректировке таких моментов как: рост государственного интервенционизма в процессе структурных перемен; продление временного горизонта перемен; особое внимание к вопросам промышленной политики.

Проводимая государством промышленная политика акцентировала внимание на увеличении периода проведения этой политики до 10 лет; в принятых постановлениях признавался тот факт, что промышленная политика является одной из составных частей экономической политики, проводимой правительством; разделялись компетенции центральных министерств и ведомств в области проектирования и внедрения инструментов промышленной политики.

В 1993 г. был также принят закон о финансовой реструктуризации банков и предприятий, благодаря которому попавшим в долги, но имеющим перспективы развития предприятиям разрешалось начать реализацию программ по т.н. “оздоровлению производства”.

Процесс приватизации осуществлялся путем преобразования ресурсов капитала (производства реорганизовались в одноличные общества Государственной казны, после чего продавались их акции или уделы); ликвидации (продавалось или передавалось в аренду имущество государственных предприятий); продажи производства в целом [4, с. 611–612].

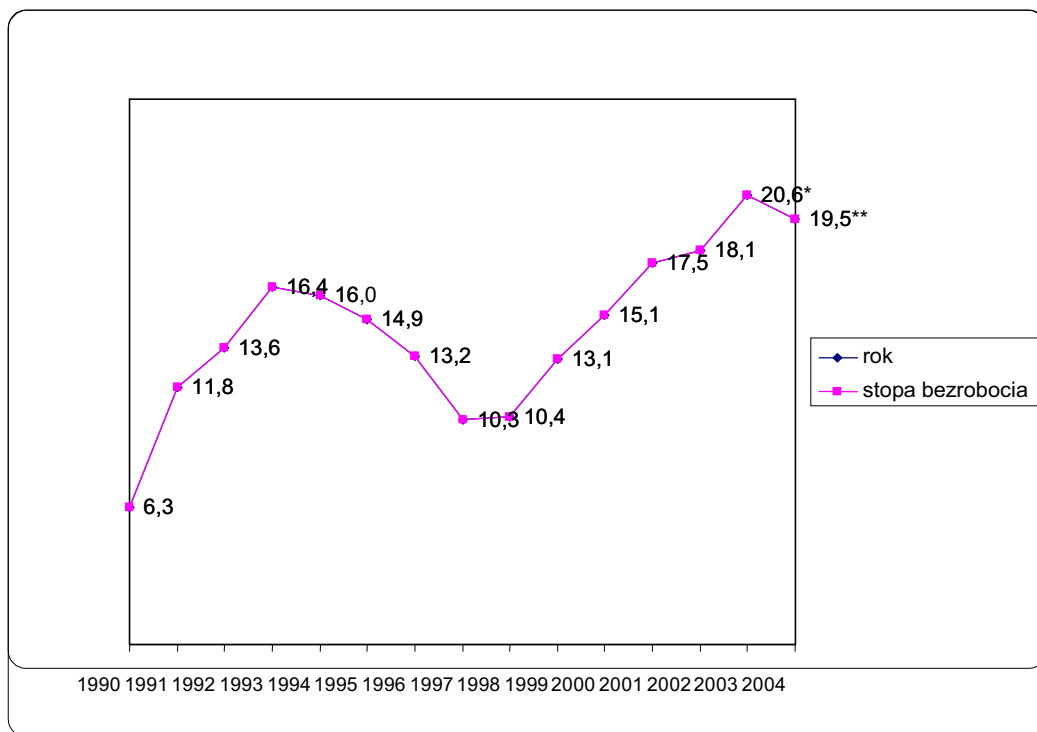
К наиболее значительным событиям этого периода следует отнести: введение единого налога для физических лиц; создание Агенства сельскохозяйственной собственности государственного казначейства, которое хозяйствовало на землях ликвидированных государственных сельских хозяйств; достижение договоренности с Лондонским клубом о сокращении задолженности; обновление принципов сотрудничества с Международным валютным фондом; присоединение Польши к Центральноевропейской организации свободной торговли (CEFTA); подписание договора со странами Европейской организации свободной торговли (EFTA).

К сожалению, общественные расходы первых лет трансформации были высокими, что привело к обострению проблем безработицы. В конце 1990 года было зарегистрировано 1,1 млн. безработных. Их число удвоилось в следующем году, а уровень безработицы превысил 12%, в 1992 году — превысил 14 %, а в 1993 — 16% (рис. 2). Безработица охватила почти 3 млн. людей.

Безработица в Польше появилась в результате проведения системной трансформации экономики. Однако на установление высокого уровня безработицы повлияли также и другие факторы:

- анахроническая и неподходящая к рыночной обусловленности структура хозяйства, доставшаяся в наследство от предыдущего типа экономики;
- невыгодная внешнеэкономическая и хозяйственная конъюнктура;
- неэффективная промышленная политика государства.

В июне 1994 г. была принята стратегия для Польши. Это экономическая программа, разработанная Г.В.Колодко, реализация которой была рассчитана на средний период времени, а целью ее было ускорение экономического развития,

*Изменение способа подсчета уровня безработицы.

**Уровень безработицы на конец I половины 2004 года.

Рис. 2. Уровень безработицы в Польше в 1990 – 2004 годах

Источник: Kolodko G.W. Instytucje i polityka a wzrost gospodarczy. Materiały na konferencje “Strategia szybkiego wzrostu gospodarczego w Polsce”, Warszawa 25–26 marca 2004 r. Maszynopis. – S.7

а также снижение общественных издержек проводимых реформ. Она закладывала средний темп роста ВВП не ниже 5%. Источником ее финансирования должны были стать государственные сбережения и прямые иностранные инвестиции. Согласно программе макроэкономическая политика предполагалась достаточно рестриктивной, с тем, чтобы удержать под контролем общественные расходы и государственную валюту. В то же время не должны были создавать излишнего ущемления совокупного спроса. Другой, не менее важной, целью Стратегии для Польши было стремление к быстрому развитию международной конкурентоспособности экономики.

1995–1997 гг. – это период ускоренного экономического развития Польши. Годовой прирост ВВП превышал в то время 5% и был вдвое выше, чем в большинстве стран ЕС. Среди важных для экономики событий тех лет следует назвать: деноминацию злотого (10000:1); введение свободного курса злотого; принятие Польши в члены Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР); начало переговоров по вопросу вступления Польши в ЕС, присоединение Польши к Всемирной торговой организации (ВТО).

Стратегия для Польши была успешно выполнена. В результате значительно сократился уровень безработицы, улучшилось материальное состояние значительной части населения.

Однако падение темпов экономического развития в результате так называемого охлаждения экономики и, как следствие, значительный рост безработицы ухудшили ситуацию в 1998–2000 гг. Ситуацию в государстве ухудшило введение в 1999 году без определенной подготовки т.н. “четырёх общественных реформ”.

Реформа государственной администрации состояла в возвращении трехступенчатого разделения страны на гмины, повяты и воеводства. По мнению автора, в эпоху глобализации и развития телеинформационных услуг такое решение было ошибочным. Оно способствовало бюрократизации общества и увеличению затрат на обслуживание населения, оттолкнуло жителей от самоуправления основной административной единицей, какой является гмина.

Пенсионная реформа была необходимостью. Государство не было в состоянии в будущем справиться с тяжестью финансовой нагрузки, которую представляли выплаты пенсией. Однако и эта реформа была неполной и несправедливой, поскольку сохраняла привилегии для некоторых групп профессий.

Хуже всех была проведена реформа здравоохранения, поскольку был ограничен доступ к медицинскому обслуживанию, начались огромные финансовые злоупотребления. Польское государство не в состоянии эффективно решить этот вопрос до сегодняшнего дня.

Также плохо была подготовлена реформа образования. Ее суть свелась к введению дополнительной ступени обучения — гимназий и удорожанию образования. Главные постановления реформы не были реализованы, а очередное правительство почти приостановило ее внедрение.

В экономической политике был принят подход так называемого охлаждения экономики с тем, чтобы избежать экономического кризиса. Однако ее реализация привела к обратному эффекту.

Введение четырех реформ, а также реализация концепции охлаждения экономики обусловили значительное снижение темпа экономического развития.

В 2001–2002 гг. произошла в Польше экономическая рецессия. Старые ошибки правительства дополнились новыми, связанными с распределением общественных средств согласно потребностям различных общественных групп, а также огромной коррупцией. Резко возрос уровень безработицы и снизился уровень жизни.

2003–2004 гг. — это время реализации попыток оздоровить общественные финансы и усиленных действий, направленных на достижение как можно более быстрой интеграции Польши с ЕС. Экономическая ситуация начала постепенно улучшаться. Однако преодолеть чрезмерные общественные затраты и безработицу не удалось.

Невыгодная хозяйственная ситуация усилила явление безработицы. В 2001 году она составила 3115 тыс.чел., в 2002 году — 3217 тыс. в 2003 году — 3176 тыс., достигая уровня безработицы (после изменений способа ее расчета) — 20,6%.

Число безработных, зарегистрированных в учреждениях труда в конце июня 2004 года (т.е. после вступления страны в Европейский Союз) составляло 3071,2 тыс. чел., или 19,5% занятого населения. Сохранялось большое территориальное дифференцирование безработицы (в Варминско — Мазурском воеводстве — 29,6%, а в Мазовецком воеводстве — 15,1%, женщины составляли 52,3%, а молодежь в возрасте до 34 лет — 53,1% безработных. Количество безработных, ищущих работу на протяжении длительного периода времени, составляло 53,2% общего числа зарегистрированных безработных [5, с. 558 — 559].

Несмотря на множество допущенных ошибок, период системной трансформации в Польше следует оценить положительно. К важнейшим положительным переменам следует отнести: повышение уровня жизни населения; институциональные перемены в экономике и стране в целом; децентрализацию государства и его экономической системы; активизацию частного сектора в экономике.

К негативным явлениям периода трансформации в Польше относятся: значительная дифференциация уровня жизни населения; недостаточное влияние науки на развитие экономики; нестабильность деятельности предприятий; пассивная роль общественных финансов в процессе экономического развития; отсутствие значительного успеха в борьбе с безработицей [6, с. 31—51].

Вступление страны в ЕС завершает основной этап системной трансформации в Польше. Дальнейшее трансформирование экономики будет проходить под сильным влиянием интеграции польской экономики с экономикой ЕС. Уже сегодня этот процесс дает измеримые результаты. Экономический рост достигает 7%. Безработица снизилась до 12% (в 2008 году предвидится ее снижение до менее 10%).

В ходе трансформационных реформ в Польше укреплялось понимание необходимости внесения кардинальных изменений в социальную сферу и формирования социально ориентированного рыночного хозяйства. На этом пути на первых порах перед польским государством возникли существенные осложнения, вызванные тем, что первичная реструктуризация экономики проходила на основе спонтанной приватизации предприятий и ценовой либерализации. В результате осуществляемых мер возникла ценовая гиперинфляция, что привело к снижению уровня жизни населения. Если индекс розничных цен в 1987 и 1988 годах возрос соответственно на 25,5% и 59%, то в 1989 — уже в 2,6 раза, а в 1990 году — в 5,8 раза [7, с. 127].

Либерализация цен проводилась одновременно с введением конвертируемости валют, что ускорило реаллокацию производственных фондов и способствовало переходу экономики к современной структуре производства и, впоследствии, к стабилизации и повышению жизненного уровня.

Взаимосвязь проведения радикальных экономических реформ с социальной политикой опиралась на концептуальные разработки видных экономистов либерального направления, например, М.Калецкого, К.Ласки, В.Бруса. Реструктуризация экономики сопровождалась созданием большого количества совместных предприятий. Если учесть, что за счет их деятельности наблюдался рост занятости и повышение производства продукции, то влияние трансформационного спада на социальную сферу нельзя оценивать как кризисное. На втором и тре-

тем этапах доля населения, занятого в частном секторе сельского хозяйства, возросла на 12%, промышленности — на 24%, услуг — на 12%.

Отмечались скачкообразные темпы приростов производительности труда. В 1999 году они были наиболее высокими за годы реформ (9%). В последующие годы отмечался их спад, хотя в последнее время наблюдается тенденция к устойчивому росту показателя производительности труда. Примерно аналогичная картина просматривается и по показателям годовых приростов потребительских расходов населения. После некоторого снижения в течение 1998 — 1999 годов отмечается повышение их динамики после 2001 года.

В целом этот период времени характеризуется ростом реальных доходов населения и средней заработной платы, размер которой повысился с 300 до более чем 400 долл. США в месяц.

Несмотря на постоянный экономический рост, не удалось в целом решить основные общественные проблемы: ограничить безработицу, снизить степень дифференциации доходов, противодействовать углублению бедности, предоставить гарантии доступа к бесплатному медицинскому обслуживанию и т.д.

Такая ситуация была обусловлена прежде всего возможностями бюджета государства, масштабом социальных нужд, а также огромной отсталостью цивилизационного развития.

Особо следует остановиться на оценке ситуации на рынке труда, который за годы трансформационного спада неоднократно подвергался негативному влиянию снижения прироста ВВП и промышленного производства. В целом фиксируется негативная динамика годовых приростов численности занятых и нормы безработицы. Если в 1995 году прирост занятых был равен 1,8%, 1997 — 2,8%, 2003 году — -12,3%, то в последние годы он составил -10,7 — -0,1%. Фактически прослеживается тенденция к уменьшению численности занятых [7, с. 135]. Причины этого явления могут быть как внутреннего, так и внешнего характера.

Более сложная ситуация наблюдается с трудоустройством граждан. Безработица в Польше увеличивалась по мере снижения темпов экономического роста. Норма безработицы (отношение численности безработных к численности рабочей силы) увеличилась с 13,3% в 1995 г. до 17,7% в 2005 году, хотя, начиная с 2003 года, наблюдается ее снижение [8, с. 135].

В определенной степени возникновение этих явлений — следствие применения в Польше активных программ занятости. Проведение активной политики на рынке труда способствовало внедрению целого ряда мер, основными из которых являются следующие:

- “незатратные программы”, финансирование которых осуществляется из фонда поддержки отделений занятости. Эти программы осуществляют посредническую деятельность при трудоустройстве и обеспечивают возможность профессиональной ориентации;
- “затратные программы” финансируются из фондов службы занятости (для нетрудоспособных граждан — из Государственного фонда реабилитации инвалидов) и направлены на расширение таких активных форм занятости, как общественные работы, предоставление кредитов для создания новых рабочих мест от открытия собственного дела, возмещение

страховых взносов работодателей в случае трудоустройства безработного, профессиональная подготовка, субсидирование выпускников образовательных учреждений и т.д.;

- создание т.н. “клубов труда”, в которых предоставляется помощь безработным по адаптации к новым условиям жизни.

К основным общественным проблемам относится также бедность. Явление бедности в современной Польше идентифицируется с началом процесса трансформации. Уровень бедности / процент лиц ниже уровня бедности / в 1991–1993 годах достиг 32–34 %, а в 2000 году составил около 54 % численности населения страны [8, с. 329]. Бедность в разной степени коснулась отдельных групп населения. В самой трудной ситуации находятся: пенсионеры, инвалиды, многодетные семьи, безработные, дети и молодежь.

Главным фактором, генерирующим бедность в Польше, является безработица. Подтверждением этого тезиса является региональное распределение бедности. В основном, она характерна для территорий с высокими показателями безработицы (западная и северная часть страны). Бедность появляется также на так называемой восточной стене, которая характеризуется низким уровнем урбанизации, малой индустриализацией и низким уровнем развитости инфраструктуры. Реже зато можно встретиться с бедностью в больших городских агломерациях.

Отрицательно следует оценить функционирование в Польше системы здравоохранения, отличающееся недостаточной эффективностью, что приводит к усилению общественного недовольства качеством оздоровительных услуг, что связано также с низкой зарплатой медицинских работников.

Удовлетворение нужд населения страны в оздоровлении зависит от источников финансирования, а также от развитости инфраструктуры здравоохранения. Как финансирование, так и инфраструктура до сих пор вызывают опасение. Количество медицинских центров уменьшилось с 9912 в 1990 году до 8188 в 2000 году, число больничных коек в 2000 году уменьшилось в сравнении с 1990 годом более чем на 8 % [8, с. 164]. Финансирование из Национального фонда здоровья увеличилось / до более 30 млрд. злотых /, но и этого недостаточно.

Охрана здоровья в Польше переживает кризис, вызванный трудностью проводимых реформ, неподготовленностью общественного мнения к восприятию реформ в сфере медицины. Реформирование сферы здравоохранения может быть эффективным в случае проведения радикальных преобразований не только в экономической сфере, но также перемен в сознании людей.

На протяжении анализируемого периода в Польше увеличилось количество домашних хозяйств и одновременно произошло снижение темпов строительства жилья (по сравнению с 1985 годом, в 2000 году оно уменьшилось в два раза — с 189,6 тыс. м² до 87,6 тыс. м² [8, с. 100]. Правительству до сих пор не удалось решить жилищной проблемы, отсутствует концепция развития строительства. К этому следует добавить, что в Польше снова возникло явление бездомности, количество бездомных достигает 300 тыс. чел. [8, с. 95].

Однако среди положительных результатов системной трансформации следует отметить позитивные сдвиги в функционировании системы высшего образова-

ния. Количество вузов, по сравнению с 1990 годом, увеличилось в четыре раза (до 400), а число студентов — в пять раз — с 378 тыс. в 1989/1990 учебных годах до почти двух миллионов в 2003/2004 учебных годах [9, с. 322 — 323].

Такой динамический рост был возможен благодаря возникновению высших частных школ.

Вступление Польши в Европейский Союз связано с надеждой на лучшее будущее. Однако существующая трудная общественная ситуация должна быть решена прежде всего собственными силами.

В 1989 — 2004 годах в Польше были реализованы смешанные концепции общественной политики: либеральные и просоциальные [9, с. 250]. Либеральное отношение управляющих к системной трансформации увеличило доступ к различному виду экономических благ. Улучшение макроэкономической ситуации привело к усилению внимания к решению проблем, связанных с функционированием общественного сектора. Однако в данный момент времени реализованная просоциальная модель общественной солидарности является мало эффективной в связи с нехваткой соответствующего количества бюджетных средств на обеспечение реализации общественных интересов.

Шансом для улучшения хозяйственной ситуации, а также материальной ситуации общества являются общественные и структурные фонды Европейского Союза.

Исходя из существующей ситуации, положительным может быть открытие рынка труда многих государств для поляков, что позволит уменьшить уровень безработицы. Однако большинство эмигрантов на запад Европы не вернется на Родину, что является огромной потерей для польского хозяйства и польского общества.

Шансом для улучшения общественной ситуации является также постоянное увеличение числа общественных негосударственных организаций в Польше. Их насчитывается более нескольких тысяч [9, с. 244]. Деятельность этих организаций улучшает условия проживания инвалидов, бездомных и других представителей социально незащищенных слоев населения.

Опыт системной трансформации в Польше свидетельствует, что не всегда успех экономических реформ сопровождается повышением уровня жизни населения страны. В ближайшей временной перспективе в Польше, по нашему мнению, будут реализованы попеременно три модели общественной политики /в зависимости от политической ориентации стоящей у власти элиты /:

- либеральная;
- социалиберальная;
- общественной солидарности.

Таким образом, в результате проведенного анализа этапов и сущности системной трансформации в Польше, можно сделать следующие **выводы**:

1. Несмотря на определенные трудности, проведенную в 1989 — 2004 годах экономическую политику следует оценивать положительно. В анализированном периоде значительно повысился уровень жизни людей. Однако углубилась имущественная дифференциация доходов населения, региональная дифференциация.

2. Анализированный период перемен можна разделить на подпериоды, что и сделал автор, опираясь на показатели темпа экономического роста. Проводимая следующими правительствами непоследовательная экономическая политика имела значительное влияние на темпы этого роста.

3. Трансформационные перемены привели к обострению социальных проблем в обществе, таких как безработица, нищета или бездомность. Усиление этих явлений было тесно связано с макроэкономической ситуацией в стране.

4. Проводимая последующими правительствами государственная политика не была достаточно привязана и скоординирована с экономической политикой. Проявлялось это прежде всего через недостаточность бюджетных средств, выделяемых на финансирование социальных расходов общества. Сохранение такой ситуации вызывало и будет вызывать многие общественные конфликты, ведущие прежде всего к усилению социальной напряженности в обществе.

Источники

1. *Balcerowicz L.* Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przelomu epok. – Warszawa: Wyd. Naukowe PWN, 1997. – 387 s.
2. *Kalinski J., Landau Z.* Gospodarka Polski w XX wieku. – Warszawa: PWE, 1998. – 391 s.
3. *Szpak J.* Historia gospodarcza powszechna. – Warszawa: PWE, 1997. – 350 s.
4. *Stankiewicz W.* Historia mysli ekonomicznej. – Warszawa: PWE, 2000. – 614 s.
5. *Maly rocznik Statystyczny Polski*, 2004, GUS, Warszawa.
6. *Polska 2001.* Raport o stanie gospodarki. – Radom: Wyd. Instytutu Technologii Eksploatacji, 2001. – 335 s.
7. *Кудров В.* Рыночная трансформация в странах Центрально-Восточной Европы: к оценке накопленного опыта //Общество и экономика. – 2006. – № 6. – С.123–167.
8. *Frackiewicz L.* Polityka społeczna. Zarys wybranych problemow. – Katowice: Wyd. Slask, 2002. – 328 s.
9. *Auleytner J.* Polska polityka społeczna. Ciaglosc i zmiany. – Warszawa: Wyd. WSP TWP, 2004. – 341 s.

Аннотация. В статье анализируются этапы системной трансформации экономики Польши, их положительные и отрицательные макроэкономические и социальные последствия.

Summary. The stages of system transformation of economy of Poland, their positive and negative macroeconomic and social consequences, are analyzed in the article.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.12. 2006 р.

**ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗАГРОЗ
НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ
У СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВІЙ СФЕРІ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

О.Я. КРАВЧУК,
*Інститут демографії
та соціальних досліджень НАНУ*

Вступ

XXI сторіччя знаменується тим, що значно посилюється взаємозалежність країн, включаючи їхню економіку, соціальну сферу, екологію, культуру. Ця взаємозалежність і взаємопроникнення, які одержали назву “глобалізація”, дедалі більше визначають стан і напрями розвитку країн.

У світі відбувається складний і суперечливий процес глобалізації економіки, у рамках якого здійснюються глибокі перетворення у всій системі світового господарства, у національних економіках, у сфері соціально-трудових відносин. Глибокі зміни в процесах трудової діяльності, організації праці, у структурі зайнятості, трудових відносинах ставлять перед економічною наукою проблему дослідження еволюції світового ринку праці. Розподіл і використання трудових ресурсів набуває трансграничного характеру, тому виникає завдання наукового обґрунтування концептуальних засад попередження загроз національній безпеці на основі визначення ступеня конструктивності регулювання соціально-трудових відносин у рамках національної держави та наднаціональних об’єднань.

Методологія глобалізації як економічної концепції лише починає створюватися. Ще не тільки не визначена термінологія та методи аналізу в рамках глобалізації, а й самі явища, якими слід оперувати, не сформовані. У глобалізацію як концепцію нової економіки вкладаються і факти та прогнози існуючої реальності, й надії, небезпеки, очікування людства. Використання методології глобалізації при аналізі міжнародних відносин та формулюванні національних інтересів і пов’язана з цим зміна структури гуманітарних потреб людей залежать не лише від волі людини, а й від об’єктивної ситуації в країні та у світі в цілому.

Глобалізація впливає на трудові відносини, національні ринки праці та зайнятість населення. Національні сегменти робочої сили формують єдиний світо-

вий ринок праці. Констатація світової робочої сили відображає єдність її ринку в сучасних умовах, особливо тому, що національні держави, незалежно від політичних систем, прийняли правила ринкової економіки.

Актуальність дослідження світового ринку праці в умовах глобалізації визначається як значимістю цієї підсистеми для сучасної ринкової економіки, так і необхідністю переосмислити ті перетворення, які відбулися за останні двадцять років у світовій економіці, та оцінити їх вплив на соціально-трудова сферу.

Постановка завдання

Протягом останніх десятиліть глобалізація реально проявляється та досліджується як ключова тенденція світогосподарського розвитку.

Глобалізація світогосподарських зв'язків – посилення взаємовпливу та взаємозалежності різних факторів і сфер економіки в області світогосподарських відносин. Це багатофакторна взаємодія різноманітних явищ міжнародного життя (соціальних, політичних, релігійних та ін.). Процес глобалізації охоплює всю систему міжнародних економічних відносин (МЕО). Глобалізація припускає екстенсивні та інтенсивні напрями розвитку. Вона несе переважно позитивні початки, але може мати й негативні наслідки. У цей час відбуваються глибокі зміни у всій системі міжнародних відносин. Структури національного виробництва та фінансів стають взаємозалежними, що прискорюється збільшенням кількості укладених і реалізованих зовнішніх угод [13, с. 57–79]. Жодна національна економіка, незалежно від розмірів країн (великі, середні, малі) і рівня розвитку (розвинені, зростаючі, перехідні), не може більше бути самодостатньою, виходячи з національних факторів виробництва, технологій і потреби в капіталі. Будь-яка держава не здатна раціонально формувати та реалізовувати економічну стратегію розвитку без врахування пріоритетів і норм поведінки основних учасників світогосподарської діяльності.

Дослідження проблем глобалізації та їх впливу на сферу соціально-трудових відносин як наукового напрямку перебуває в стадії становлення. Серед поглядів учених, які досліджують подібні проблеми, спостерігається широкий діапазон у підходах і методології аналізу глобалізації, трактуванні змісту, рушійних сил, механізмів і термінів дії. Проблеми регулювання соціально-трудових відносин в умовах глобалізації розглянуті в роботах У. Бека, Е. Вайцзеккера, І. Валлерстейна, Дж. Стігліца, Т. Фрідмана та інших авторів. В Росії та Україні ці питання досліджувалися в працях Білоруса О.Г., Бузгаліна А.В., Волькова О.Г., Делягіна М.І., Долгова С.І., Дорогунцова С.І., Іноземцева В.І., Кочетова Е.Г., Міхеева В.В., Неклеса А.А., Пирожкова С.І., Скаленко А.К., Ткача А.А. та ін. Методологія формування світового ринку праці представлена в роботах Геєця В.М., Жирицького А.К., Кіян Т.М., Ридванова Н.Ф., Цвильова Р.І., Чухна А.А.

Однак комплексна проблема глобальної трансформації та національної регіоналізації ринку праці вивчена недостатньо. Визначення методологічних основ аналізу світового ринку праці, виявлення його якісно нових характеристик і тенденцій розвитку в умовах глобалізації є надзвичайно важливим. Вивчення світових тенденцій розвитку економіки необхідне для розуміння процесів, що відбуваються в сфері соціально-трудових відносин, для вибору на цій основі відпо-

відного вектора розвитку ринку праці України. Становлення економіки знань і посилення міжнародної конкуренції приводить до того, що ринок праці постає найважливішим фактором розвитку економіки. Специфіка ринку праці України, пов'язана із трансформацією економіки, вимагає аналізу тенденцій світового ринку праці та розробки на цій основі ефективного механізму регулювання національного ринку праці.

Метою цієї статті є виявлення загроз національній безпеці та визначення концептуальних засад їх попередження в соціально-трудовій сфері на основі розробки методологічних принципів оцінки соціально-економічних наслідків глобалізації в період переходу до постіндустріалізму.

Результати. Глобалізація як процес зародилася не в останні десятиліття. Сам термін “глобалізація” виник понад 400 років тому, але найбільшого поширення набув у середині минулого сторіччя. Глибоко досліджувати глобалізацію почали не так давно, але досить інтенсивно — тільки основних шкіл з цієї проблематики налічується шість. Сучасна економічна енциклопедія трактує глобалізацію як категорію, що відображає процес обміну товарами, послугами, капіталом і робочою силою, що виходить за межі офіційних державних кордонів і з 60-х років минулого сторіччя набуває форми постійного та неухильно зростаючого переплетення національних економік [15, с.67]. Це визначення, на наш погляд, досить широко відображає характер і сутність процесу глобалізації.

Концептуально методологічну основу дослідження нових соціально-економічних явищ і процесів в умовах глобалізації та становлення постіндустріального суспільства визначає системний підхід. Однозначно оцінити вплив глобалізації економіки на світові процеси в соціально-трудовій сфері не можна. Є переваги й недоліки.

Вихідним концептуальним положенням виступає теза, яка стверджує, що глобалізація — це прогресуючий поділ праці у світовому масштабі, який досяг високого рівня [10, с.219]. Це проявляється в посиленні конкуренції на товарних ринках через стимулювання міжнародного торговельного обміну внаслідок політики лібералізації торгівлі.

Позитивне значення глобалізації важко переоцінити: незмірно множаться можливості людства, більш повно враховуються всі сторони його життєдіяльності, створюються умови для гармонізації [5; 7; 13]. Глобалізація світової економіки створює серйозну основу для вирішення загальних проблем людства. Як переваги процесів інтернаціоналізації можна назвати: поглиблення спеціалізації та міжнародного поділу праці; економія на масштабах виробництва; вигреш від вільної торгівлі; стимулювання подальшого розвитку та поширення нових технологій; загострення міжнародної конкуренції; підвищення продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні та поширення передових технологій; можливість мобілізації більш значного обсягу фінансових ресурсів; створення серйозної основи для вирішення загальних проблем людства, об'єднання зусиль світового співтовариства та координація дій у різних сферах.

Ступінь позитивного впливу глобалізаційних процесів на економіку окремих країн залежить від місця та статусу, що вони займають у світовій економіці. Несправедливий розподіл благ від глобалізації породжує загрозу конфліктів на

регіональному та національному рівнях. Глобалізація приводить до виникнення нової моделі світу — 20:80. 80% усіх ресурсів контролює так званий “золотий мільярд”, що охоплює лише п’яту частину населення планети. Процвітаючі 20% країн розпоряджаються 85% світового ВВП. З 1960 року розрив між найбагатшими й найбіднішими країнами більш ніж подвоївся, що підтверджує неспроможність усяких обіцянок справедливості в наданні допомоги країнам, що розвиваються. Взаємозалежність, властива світовому розвитку на початку та у середині XX століття, змінюється однобічною залежністю “третього світу” від “першого”. Наводяться дані, що від глобалізації в остаточному підсумку виграє лише 15% мешканців у західному світі, тоді як залишаються практично не порушеними нею такі масиви, як Китай, Індія, Південно-Східна Азія та Латинська Америка [8, с. 105–112].

На наш погляд, можна виділити три типи загроз національній безпеці: існуючі для всіх країн; такі, що потенційно виникають у менш розвинених; наявне можливі в промислово розвинених країнах [2; 6; 14].

В умовах економічної глобалізації можливий прояв руйнівного впливу відцентрових сил, пов’язаних із цим процесом, що може призвести до розриву традиційних зв’язків усередині країни, деградації неконкурентоспроможних виробництв, загострення соціальних проблем, утвердження відповідних моделей поведінки. Як проблеми, що потенційно здатні викликати негативні наслідки від глобалізації, можна назвати: нерівномірність розподілу переваг від глобалізації в окремих галузях національної економіки; можливість переходу контролю над економікою окремих країн від суверенних урядів до більш сильних держав; можлива дестабілізація фінансової сфери, потенційна регіональна або глобальна нестабільність через взаємозалежність національних економік на світовому рівні.

Найбільш хворобливі наслідки глобалізації можуть відчуті на собі менш розвинені країни, що належать до так званої світової периферії. Основна маса з них, беручи участь в інтернаціоналізації як постачальники сировини та виробники трудомісткої продукції, виявляються у всебічній залежності від передових держав і мають доходи менше, нестабільні та залежать від кон’юнктури світових ринків. Глобалізація для таких країн породжує, крім перелічених вище, й інші загрози: збільшення технологічного відставання від розвинутих країн; зростання соціально-економічного розшарування суспільства, що являє собою процес розпаду соціальних груп, розрив традиційних зв’язків між людьми, втрату індивідами об’єктивної приналежності і відчуття причетності до конкретної спільності, до певної професійної або етнічної групи; зубожіння основної маси населення; посилення залежності від стабільності та нормального функціонування світогосподарської системи; обмеження ТНК здатності держав проводити національно орієнтовану економічну політику; зростання зовнішнього боргу міжнародним фінансовим організаціям та іноземним інвесторам, що перешкоджає подальшому прогресу.

Промислово розвинені країни також можуть постраждати від процесів глобалізації. До соціально-економічних проблем, що потенційно мають місце в розвинених країнах у зв’язку із процесами глобалізації, належать: зростання без-

робіття в результаті впровадження нових технологій, що приводить до скорочення робочих місць у промисловості, посилює соціальне напруження; зміна структури виробництва та переміщення масового випуску трудомістких видів товарів до країн, які розвиваються, що важко вдаряє по традиційних галузях цих країн, викликаючи там закриття багатьох виробництв; ТНК, що висунулися на передній план, нерідко ставлять власні інтереси вище державних, у результаті чого роль національних економік слабшає, і частина функцій переходить до різних наддержавних організацій та об'єднань.

Однією із найбільших соціально-економічних загроз називають масштабне зростання безробіття. Прогнозується, що для функціонування світової економіки в цьому сторіччі буде досить 20% населення. Більше робочої сили не буде потрібно. П'ятої частини всіх, хто шукає роботу, вистачить для виробництва товарів першої необхідності та надання всіх дорогих послуг, які світове співтовариство зможе собі дозволити. У 80% населення будуть колосальні проблеми. Як загрозу можна відзначити потенційне зростання безробіття в результаті перерозподілу компаніями країн з високою вартістю робочої сили частини своїх виробничих потужностей у країни з низькою оплатою праці. Експорт робочих місць може виявитися небажаним для економіки ряду держав. Але найчастіше за таких умов компанії розвинутих країн припиняють випуск збиткової продукції та переходять до виробництва товарів, що потребують використання висококваліфікованого персоналу. Відбувається перерозподіл робочої сили. У результаті робітники з більш низькою кваліфікацією залишаються незатребуваними, у їхньому середовищі росте безробіття, їхні доходи падають. А як негативний наслідок глобалізації вказується помітне збільшення розриву в рівнях заробітної плати кваліфікованих та менш кваліфікованих працівників [8, с. 217–242].

Наступну загрозу справедливо пов'язують із мобільністю робочої сили. Масова міграція населення, що набуває глобального характеру, перетворюється на серйозне джерело загострення соціально-економічної ситуації у світі. Дестабілізуючими факторами є нові форми зайнятості та глобалізація ринку робочої сили. Приплив дешевої робочої сили ззовні загострив конкуренцію на ринку праці розвинутих країн, що привело до ускладнення в них міжетнічних відносин і росту націоналізму. Негативні наслідки свободи переміщення робочої сили вже давно визнають як потенційну небезпеку, а сьогодні в багатьох країнах її вважають цілком реальною. Тому майже всі держави ввели ті або інші форми контролю над вільним переміщенням робочої сили. Але, слід зазначити, що найбільш підготовлена робоча сила, яка становить собою високу цінність, вирізняється більшою мобільністю та здатна ефективно відшукати свою ринкову нішу. В умовах глобалізації всі країни спробують залучати талановитих фахівців і кваліфікованих працівників, охоче надавши їм візи та приваблюючи на свій ринок. Виникнення міжкрайнового перепливу робочої сили призведе до глобального підвищення продуктивності праці, оскільки це буде досягнуто оптимумом у розподілі трудових ресурсів.

Однією із суттєвих проблем сучасності є потенційна глобальна нестабільність через взаємозалежність національних економік на світовому рівні. У результаті локальні економічні коливання або кризи в одній країні можуть мати регіональні

або навіть глобальні наслідки. Така можливість є не лише теоретичною, а й цілком реальною, що підтверджує фінансова криза в Азії.

Таким чином, економічна глобалізація несе із собою не тільки переваги, а й негативні наслідки та потенційні проблеми. Вона супроводжується: взаємозалежністю фінансових ринків; ростом спекулятивних валютних потоків між державами та вторинними фінансовими ринками; станом платіжної та торговельної розбалансованості, що у сукупності значно обмежує можливість формування незалежної макроекономічної політики на національних рівнях [2]. Особливо жорстко така обмеженість у визначенні перспектив економічного росту стосується політики в сфері праці.

Проявом недоліків та національної небезпечності впливу глобалізації економіки на соціально-трудоу сферу є поглиблення вже існуючої нерівності в сфері зайнятості, у сфері продуктивності праці, доходів, матеріального добробуту та постає перешкодою в розвитку соціально-трудових відносин [7, с. 96–112]. За останні 10 років глобальна економіка зростала приблизно на 2–3% у рік. За цей же час розрив між багатими та бідними країнами збільшився у 10 разів. За даними дослідників, прогресивне входження у світ глобалізуючої економіки можливе тільки тоді, коли середньодушовий дохід населення перевищуватиме 800 доларів США на місяць, що вимагає від роботодавців постійно працювати в напрямі підвищення заробітної плати [8, с. 165–172].

Глобалізація, підвищуючи рівень продуктивності праці за рахунок новітніх технологій, призводить до скорочення чисельності працюючих, і насамперед робітників. Для попередження цього необхідно в першу чергу підвищувати інвестиції в капітал на всіх рівнях.

Ми поділяємо думку дослідників, які вважають, що найважливішим проявом глобалізації економіки є посилення регіональної інтеграції. Негативом такого явища вони справедливо вважають послідовне закриття можливостей для розвитку постіндустріального світу. Автори досліджень стверджують, що в межах передових західних країн формується замкнута господарська система. Цей процес відбувається в чотирьох напрямках: концентрація в постіндустріальному світі більшої частини інтелектуального та технологічного потенціалу людства; зосередження основних торговельних оборотів у межах співтовариства розвинутих країн; замкнутість інвестиційних потоків; різке обмеження міграційних процесів із “третього світу” в закриті регіони планети [13, с. 51–62].

Деякі розвинені регіони мають потребу в закордонній робочій силі. При цьому залучають як висококваліфікованих працівників (учених та професіоналів з менш розвинених країн у США, Канаду, Німеччину, Ізраїль й ін.), так і громадян із вторинного ринку праці – низькокваліфікованих. При цьому переслідують такі цілі, як сприяння поліпшенню фінансово-економічної ситуації за рахунок дешевшої робочої сили та заповнення непрестижних робочих місць, важких і шкідливих виробництв. Особливу роль для розвинутих країн відіграє використання трудового потенціалу вчених, на підготовку яких не потрібно витратити великі кошти, а віддачу – мають відразу.

Проблема інтелектуальної міграції є надзвичайно гострою й для України. За різними оцінками, в 90-х роках ХХ сторіччя Україна втратила від 15 до

20% інтелектуального потенціалу в наслідок еміграції найбільш підготовленої робочої сили. І це не випадково. Вплив процесів глобалізації на стан ринку праці наочно бачимо на прикладі України, де реальністю є “вимивання” з національного ринку праці не тільки перспективних учених, а й робітників з високим та середнім рівнями освіти. Створення таких робочих місць, які погіршують професійну структуру та перспективи зайнятості в галузях, що можуть і повинні стати пріоритетними, призводить до росту незатребуваності накопиченого людського капіталу. Потенційна або реальна загроза втрати робочих місць під впливом глобалізації створює в суспільстві атмосферу непевності та негативно впливає на підтримку балансу інтересів між найманими робітниками та роботодавцями [2; 5; 7].

Складовою процесів глобалізації є зростаюча мобільність робочої сили, інтенсифікація міграційних процесів, наслідки якої є суперечливими. Для країн, які не проводять зважену міграційну політику, серйозним випробуванням для національних ринків праці постає: зростаюча конкуренція з боку країн з низьким рівнем заробітної плати; скорочення кількості робочих місць, які зайняті корінним населенням; зниження середнього рівня заробітної плати, особливо некваліфікованої та навіть кваліфікованої робочої сили. Інтенсифікація процесів глобалізації супроводжується масовим прагненням роботодавців знижувати заробітну плату та зменшувати витрати на поліпшення умов праці. Це не може негативно не відбитися на зайнятості.

Негативний вплив глобалізації на соціально-трудові відносини в цілому та на зайнятість населення, зокрема, розвиває стійку тенденцію до використання політики трудового протекціонізму — захисту національних ринків праці. Трудовий протекціонізм — це завжди синтез і наслідок політичного, економічного, фінансового та товарного протекціонізму. До методів захисту відносять такі регулятори, як квотування та ліцензування імпорту, вибір шляхів технологічного розвитку, цілеспрямовану експертизу міжнародних технологічних та економічних проектів, регулювання валютних курсів. Однак на ринку праці використовуються також свої специфічні методи захисту: адміністративне обмеження емігрантів (робочої сили), регулювання ціни на робочу силу (заробітної плати) на національному ринку праці та ін. У цих умовах, як вважають експерти МОП, доцільно проводити відповідну фінансову та промислову політику на національному рівні, що сприятиме конкурентоспроможності внутрішнього виробництва та ефективній перебудові підприємств, тимчасово захищаючи при цьому внутрішній ринок у його найбільш уразливих для імпорту галузях з низькою доданою вартістю [12, с. 45–52].

Особливо гостро економічна глобалізація позначається на галузевій структурі зайнятості в Україні. Досить навести такий приклад. При більших запасах вугілля в Україні одна за одною закриваються вітчизняні шахти. Видобуток вугілля за останні 10 років скоротився майже в 3 рази. Тому в шахтарських регіонах час від часу виникає соціальна напруженість. У той же час внаслідок недостатності вугілля для металургійної промисловості його завозять із-за кордону. У кілька разів скоротилося виробництво в легкій промисловості та машинобудуванні, а з ним і зайнятість у цих галузях. Однак підвищується питома вага про-

дукції в екологічно шкідливих галузях, таких як металургія. Все це посилює безробіття, вимагає значних коштів на перекваліфікацію вивільнених працівників, на більшій за обсягом виплати соціальної допомоги, дає поштовх до еміграції переважно молодих і середнього віку фахівців з більшим практичним досвідом [10, с. 235–237].

Однозначно оцінити вплив глобалізації економіки на соціально-трудова сферу практично неможливо, адже баланс позитивних і негативних наслідків постійно змінюється. Країнам необхідно адекватно реагувати на глобалізаційні процеси, щоб адаптуватися до нових умов і скористатися шансами, які надає інтернаціоналізація світової економіки. Негативні аспекти глобалізації пов'язують із потенційними конфліктами, якими вона чревата, хоча їх можна пом'якшити шляхом розвитку глобального співробітництва на основі угод політичного характеру, створення та функціонування міжнародних інститутів.

Міжнародна організація праці (МОП) не залишається осторонь від процесів економічної глобалізації. Україна як рівноправний член міжнародного співтовариства, бере активну участь у роботі МОП. У зв'язку з нинішнім посиленням негативного впливу глобалізації на соціально-трудова відносини МОП зосереджує свою увагу насамперед на: контролі міжнародних трудових норм; захисті прав людини; забезпеченні рівних можливостей громадянам; сприянні зайнятості населення; структурній перебудові; поліпшенні умов життя; захисті навколишнього середовища. Для пом'якшення негативних наслідків глобалізації світової економіки в соціально-трудова сфері 86-я сесія МКТ 18 червня 1998 р. схвалила декларацію МОП про основні принципи та права в сфері праці і механізми їх реалізації. Визначено чотири концептуальні принципи, а саме: свобода об'єднання та визнання права на ведення колективних переговорів; скасування всіх форм примусової або обов'язкової праці; заборона дитячої праці; неприпустимість дискримінації в сфері праці та зайнятості [7, с. 114]. На думку фахівців МОП, ратифікація країнами світу міжнародних трудових норм, якими є Конвенції, прийняті цією організацією, включення даних норм у національне законодавство мають сприяти оптимізації відносин між працею та капіталом, зміні ситуації, коли перевага у формуванні умов трудових договорів усе більше відповідає інтересам роботодавців [12]. За сучасних умов принципового значення набуває проблема відкритості економіки України. Фахівці МОП, аналізуючи її, дійшли висновку, що в країнах з перехідною економікою, у тому числі й в Україні, економіка стала однією з найбільш відкритих. Водночас досвід більшості країн світу беззастережно свідчить, що процеси лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків регулюються в масштабах держави найбільш серйозно та рішуче. Тому не випадково, як уже підкреслювалося, що Україна має обмежене коло двосторонніх договорів щодо міграції населення.

Висновки

Вирішення нагальних проблем соціально-трудова сфери безпосередньо пов'язане з реформуванням національної політики зайнятості. За сучасного стану ринку праці України неприпустимо політику зайнятості формувати та реалізовувати у вузькому її розумінні, як комплекс заходів, що проводяться на регіо-

нальному рівні за участю державної служби зайнятості. Відпрацьовуючи власну модель регулювання національного ринку праці, необхідно враховувати сучасні тенденції формування політики зайнятості в країнах з розвинутою ринковою економікою. Відповідно до сучасного бачення правлячих кіл розвинутих країн та актуальної концепції подолання загроз національній безпеці в соціально-трудої сфері на етапі її постіндустріального розвитку, вузловим її центром має стати соціальна політика, орієнтована на вирішення проблем зайнятості. Аналіз політики зайнятості розвинутих країн дає змогу зробити такі висновки концептуального характеру:

- заходи державної політики зайнятості на ринку праці, спрямовані переважно на перенавчання безробітних і розвиток суспільних робіт є недостатніми для вирішення проблем зайнятості;
- сподівання на те, що проблеми зайнятості можна вирішити тільки гнучкістю ринку праці, є безпідставними;
- є необхідність збереження сильних позицій держави в розробці та реалізації політики зайнятості, забезпечення інтеграції останньої в загальну економічну політику;
- оптимізувати параметри ринку праці можна за умови об'єднання важелів державного та договірного регулювання соціально-трудої відносин на принципах соціального партнерства;
- найбільш ефективними варто визнати заходи, що становлять зміст активної політики на ринку праці та спрямовані на попередження значних масштабів безробіття, стимулювання сукупного попиту на робочу силу, якнайшвидше повернення незайнятих до складу функціонуючої робочої сили;
- вирішення проблем зайнятості потребує формування системи соціального захисту безробітних, котра повинна змушувати їх до пошуку нового робочого місця.

Особливо актуальними та надзвичайно необхідними для України є висновки щодо необхідності збереження та посилення позицій держави у виробництві та реалізації політики зайнятості, а також найбільш ефективних засобів активної політики на ринку праці та попередження значних масштабів безробіття, що може бути досягнуто переважно за рахунок створення економічно доцільних робочих місць і раціонального використання діючих. Таким чином, саме за активної участі держави в Україні має бути вирішене найскладніше питання забезпечення національної безпеки: відпрацьовування та реалізація найбільш раціональних протекціоністських методів захисту національного ринку праці, підвищення рівня “закритості” окремих територіально-економічних зон, сегментів трудової сфери.

Джерела

1. *Барет-Рид П.* Глобализация и экономическая безопасность / Интервью с генеральным директором Бюро МОТ в Москве // Человек и труд. — 2003. — №3. — С.1–6.
2. *Будзан Б.* Глобализация: новый вызов менеджменту Украины // Зеркало недели. Межд. обществ.-полит. еженедельник. — 2002.— № 29 (404).

3. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Теория социально-экономических трансформаций. (Прошлое, настоящее и будущее экономик “реального социализма” в глобальном постиндустриальном мире). — М.: ТЕИС, 2003. — 680 с.
4. Геець В.М. Концепція економічної безпеки України. — К.: Логос, 1999. — 56 с.
5. Глобалізація і безпека розвитку: Моногр. / Кер. авт. кол. О.Г. Білорус; Ін-т світової екон. і міжнар. відносин НАН України.— К.: КНЕУ, 2001. — 733 с.
6. Дорогунцов С.І. Безпека розвитку і безпека стабільності — відповідь на виклики глобалізації / С.І.Дорогунцов, О.М.Ральчук, А.М.Федорищева. — К.: Знання, 2004. — 40 с.
7. Колот А.М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: Монографія. — К.: КНЕУ, 2003. — 230с.
8. Мартынов В.А., Дынкин А.А. Мир на рубеже тысячелетий (прогноз развития мировой экономики до 2015г.). — М.: Новый век, 2001. — 348с.
9. Пирожков С.І. Концептуальні підходи до формування систем національної безпеки України // Стратегічна панорама. — 2003. — № 1. — С. 93–106.
10. Скаленко А.К. Глобальные резервы роста: Пер. с укр. / Науч. ред. и предисл. чл.-кор. НАНУ О.Г. Белоуса. — К.: информ.-издат. центр “Интеллект”, 2002. — 428 с.
11. Справедливая глобализация: создание возможностей для всех / Доклад Всемирной комиссии по социальным вопросам глобализации // Генеральная Ассамблея ООН. Экономический и Социальный Совет. — Женева: МТБ, 2004. — 202 с.
12. Сотрудничество в условиях перемен: Деятельность МОТ в 2001–2004 гг. / Доклад Генерального директора МОТ // Седьмое Европейское региональное совещание, Будапешт, февраль 2005г. — Женева: МБТ, 2005. — 88 с.
13. Ткач А.А., Вольков О.Г. Соціально-економічна трансформація суспільства в умовах глобалізації. — Запоріжжя, 2003. — 134с.
14. Толстов С. Конфліктогенність сучасних світових процесів: виклики для національної безпеки України. Фрагмент статті “Десять кроків у ХХІ століття: міжнародна та національна безпека в уявленні сучасників” // Політична думка. — 2001. — №3.
15. Экономическая энциклопедия / Гл. ред. Л.И.Абалкин. — М.: ОАО “Издательство “Экономика”, 1999. — 657 с.

Анотація. Рассмотрено методологическую основу исследования новых социально-экономических явлений и процессов в современных условиях глобализации и формирования постиндустриального общества. Показаны процессы глобализации в отраслевой структуре занятости в Украине. Освещены преимущества и недостатки процессов глобализации как в развитых странах, так и в странах с переходной экономикой.

Summary. Metodological principle of research of new social – economic facts and processes in present conditions of globalization and post – industrial society formation has been considered . The globalization processes in industrial employment of Ukraine are shown. The advantages and drawbacks of globalization in developed countris and countris with transitional economy have been stated.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.09.2007 р.

РЕФОРМУВАННЯ ОПЛАТИ ПРАЦІ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ: ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇН СНД ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

І.М. НОВАК,
*кандидат економічних наук, провідний
науковий співробітник Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

З метою створення механізму підтримання оптимальних міжгалузевих та міжпосадових співвідношень в оплаті праці у 2002 році Кабінет Міністрів України затвердив Єдину тарифну сітку розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери (ЄТС). Починаючи з 1 червня 2007 року в Україні запроваджено другий етап ЄТС з диференціацією 3,93 рази між 1-м та 25-м розрядами, при цьому відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 04.04.2007 №602 розмір посадового окладу (тарифної ставки) працівника 1 тарифного розряду ЄТС з 1 квітня 2007 року встановлюється на рівні законодавчо визначеного розміру мінімальної заробітної плати. Згідно із Законом України “Про Державний бюджет України на 2007 рік”, мінімальна заробітна плата з 1 липня дорівнює 440 грн., а з 1 жовтня – 460 грн. на місяць, що становить відповідно лише 78,4% та 81,0% величини прожиткового мінімуму для працездатної особи (з 01.04.2007 – 561 грн. та з 01.10.2007 – 568 грн.). Відтак, тарифна ставка працівників перших п’яти розрядів ЄТС не досягає навіть величини прожиткового мінімуму для працездатної особи, а тарифна ставка працівника 13-го (середнього) розряду становить лише близько 1,6 прожиткового мінімуму для працездатної особи.

У цьому контексті слід зазначити, що світовий досвід ґрунтується на забезпеченні диференціації в оплаті праці у 5–6 разів [1], а за результатами досліджень Інституту праці (Росія), різниця у складності найбільш та найменш кваліфікованих робіт становить 5–5,5 разів. Але, наприклад, в Японії це співвідношення не перевищує 3–4 разів, однак розмір мінімальної заробітної плати там становить близько однієї тисячі доларів на місяць [2]. Отже, навіть запровадження в Україні третього етапу ЄТС з діапазоном 4,51 рази не можна вважати достатнім заходом щодо вирішення існуючих проблем в оплаті праці працівників бюджетної сфери, оскільки на основі чинної ЄТС сьогодні неможливо забезпечити реалізацію мотиваційної функції заробітної плати, що належним чином стимулювала б пра-

цівників до підвищення кваліфікації, рівня освіти та інших професійних досягнень.

Актуальні проблеми оплати праці в бюджетній сфері досліджують Д.Богиня, М.Волгін, М.Гриценко, Ю.Кокін, А.Колот, Е.Лібанова, В.Новіков, Г.Осовий, Л.Ржаніцина, В.Торлопов, Л.Червінська та інші.

Аналіз наукових праць з обраної проблематики свідчить про те, що питання оплати праці у бюджетній сфері є найбільш актуальними саме для пострадянських держав, оскільки принципи її фінансування переважно за рахунок видатків державного бюджету суттєво відрізняються від практики розвинутих країн. Водночас недосконалість механізмів оцінки та стимулювання праці призводить до відсутності зв'язку між кваліфікацією та рівнем оплати праці, поширення бідності серед працівників бюджетної сфери, інших негативних наслідків. Втім, шляхи формування політики оплати праці у бюджетній сфері поки що залишаються недостатньо дослідженим напрямом. Викладені аргументи визначають *актуальність* тематики вивчення та аналітичного узагальнення досвіду країн СНД з цього напрямку на сучасному етапі розбудови України як соціальної держави.

Метою даної роботи є дослідження досвіду окремих країн СНД з питань оплати праці працівників бюджетної сфери та його узагальнення для забезпечення формування відповідних основних пріоритетів національної політики.

Регулювання заробітної плати працівників організацій бюджетної сфери у *Російській Федерації* знаходиться в сфері прямого державного регулювання на федеральному рівні, рівнях суб'єктів Федерації та місцевих органів самоврядування. Оплата праці в бюджетній сфері здійснюється на основі 18-ти розрядної Єдиної тарифної сітки, що введена у 1992 р. з метою встановлення єдності в організації заробітної плати у бюджетній сфері на основі принципу рівної оплати за рівно складну працю. У листопаді 2001 року, згідно з постановою Уряду Російської Федерації, різниця між першим та вісімнадцятим розрядами ЄТС була скорочена з 10,07 до 4,5 разів (табл. 1).

Таблиця 1

**Тарифні коефіцієнти Єдиної тарифної сітки з оплати праці
працівників організацій бюджетної сфери Російської Федерації**

Розряди	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Коефіцієнти	1,00	1,11	1,23	1,36	1,51	1,67	1,84	2,02	2,22
Розряди	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Коефіцієнти	2,44	2,68	2,89	3,12	3,36	3,62	3,90	4,20	4,50

Однак зменшення міжрозрядних коефіцієнтів не супроводжувалось адекватними заходами щодо підвищення ставки першого розряду до рівня прожиткового мінімуму. Наслідками цього стали зниження стимулюючої ролі оплати праці, зацікавленості в підвищенні рівня кваліфікації. В останні роки середньомісячна заробітна плата працівників бюджетної сфери становить лише 50–70% середньоросійського рівня і навіть за найвищими розрядами ЄТС не досягає

величини прожиткового мінімуму для працездатного населення. Однією з головних проблем у цій сфері залишається нестабільне економічне становище суб'єктів Федерації, більшість з яких отримують трансферти з федерального бюджету та матеріальну допомогу на утримання бюджетних галузей.

У листопаді 2002 року на засіданні уряду були схвалені основні принципи концепції реформи системи оплати праці працівників бюджетної сфери, яка передбачала відмову від нарахування заробітної плати у бюджетній сфері на основі Єдиної тарифної сітки (ЄТС) із заміною її оплатою праці на основі галузевих систем, для чого необхідно було розробити окремі тарифні сітки для різних галузей та підгалузей. Запропоновано три основні критерії, від яких залежатиме величина оплати праці: місце роботи, професійний стаж та займана посада. При визначенні розмірів заробітної плати мають ураховуватися рівень освіти, стаж, займана посада, тип бюджетної організації, її спеціалізація, кваліфікаційна категорія працівника, його почесні звання, складність роботи тощо, а запроваджені тарифні системи повинні максимально враховувати галузеві та регіональні особливості.

Галузеві тарифні системи мають складатися з трьох частин: оплата праці робітників, тарифні ставки яких визначатимуться на основі ЄТКС; схеми посадових окладів спеціалістів та службовців, диференційовані залежно від складності праці, соціальної значущості праці та кваліфікації виконавців; посадові оклади керівників закладів, диференційовані за обсягами робіт та спеціалізацією закладів. Зазначені системи охоплюватимуть: тарифні ставки і посадові оклади працівників галузі, встановлювані на основі тарифікації й атестації робіт і працівників; системи доплат і надбавок за умови праці, що відхиляються від нормальних, а також компенсаційні й стимулюючі виплати. Реформа включатиме впорядкування надтарифних виплат, поліпшення нормування праці, встановлення обсягів фінансування з бюджетів усіх рівнів. Отже, перед кожною галуззю ставиться завдання сформувати ефективний зарплатний механізм, що буде безпосередньо пов'язаний з кількістю та якістю праці й забезпечуватиме раціональне використання наявних коштів.

Крім того, концепція передбачає, що федеральний центр передає вирішення питання про рівень заробітної плати до суб'єктів Федерації, встановлюючи на загальноросійському рівні лише величину мінімального розміру оплати праці та наділяючи регіональні й муніципальні органи влади правом запроваджувати місцеві системи оплати праці, виходячи з власних фінансових можливостей, а також функцією забезпечення фінансування видатків на заробітну плату працівників бюджетної сфери. При цьому співвідношення федеральних розмірів ставок і окладів з аналогічними показниками в суб'єктах Федерації враховується при розрахунках трансфертів та розмірів фінансової допомоги. На федеральному рівні визначатимуться також розміри ставок і окладів працівників установ цього рівня.

Позитивні аспекти запропонованої концепції реформи системи оплати праці працівників бюджетної сфери полягають у наступному.

- ◀ Перехід до галузевої побудови систем оплати праці дає змогу більш гнучко врахувати особливості, зміст та умови праці у кожній конкретній га-

лузі та відобразити їх у тарифних сітках, ставках, посадових окладах, доплатах і надбавках, при цьому атестація перестає бути єдиним чинником, що визначає ціну праці, а головними факторами зарплатної диференціації стають рівень освіти, кваліфікація, спеціальний стаж, складність та якість праці.

- ✧ Змінюється структура заробітної плати на користь тарифної частини, впорядковується система надтарифних виплат, удосконалюється нормування праці; порядок формування фондів оплати праці бюджетних організацій передбачатиме врахування надтарифної частини, обсягів бюджетних асигнувань та наявність позабюджетних коштів.
- ✧ Забезпечується максимальне розширення прав регіональних та муніципальних органів влади в частині прийняття рішень щодо розмірів тарифних ставок та окладів, стимулюючих і компенсаційних виплат у підвідомчих їм організаціях та установах.
- ✧ Регіонам надається право самим визначати розмір заробітної плати працівників бюджетної сфери залежно від досягнутої в регіоні якості життя, величини прожиткового мінімуму та власних фінансових можливостей, відтак регіони, що мають додаткові фінансові можливості, можуть запроваджувати місцеві доплати.

Втім, існують також *негативні аспекти* реформи оплати праці у бюджетній сфері, що загалом стосуються таких положень:

- ✧ галузеві системи втрачають переваги ЄТС щодо забезпечення реалізації принципу рівної оплати за рівно складну працю, формування міжгалузевої єдності основ організації заробітної плати, передусім щодо рівності у співвідношеннях тарифної оплати за аналогічними професійно-кваліфікаційними групами працівників;
- ✧ ЄТС враховує кваліфікацію працівника, тоді як з нової системи оплати праці цей чинник виключено, що веде до зменшення й без того слабкої мотивації до підвищення професійного рівня працівників бюджетної сфери;
- ✧ перехід на галузеві тарифні сітки створює умови для посилення галузевого лобізму, крім того, регіональна складова концепції призведе до розшарування всередині галузей залежно від місця проживання;
- ✧ Федеральна влада гарантує виплату лише мінімальної заробітної плати;
- ✧ реалізація пропозицій щодо надання ЄТС рекомендаційного характеру, а регіонам — права самостійно визначати умови оплати праці у бюджетних галузях, може призвести до різких відмінностей у рівнях оплати праці працівників через зростаючу соціально-економічну диференціацію регіонів;
- ✧ оскільки переважна більшість суб'єктів Федерації є дотаційними, в них не буде можливості платити достойну заробітну плату за новою схемою, з'являться неперспективні регіони;
- ✧ постає проблема взаємовідношення між тарифними ставками працівників, що оплачуються за рахунок бюджету суб'єкта Федерації, та тих, хто працює в організаціях, що фінансуються з федерального бюджету;

- ◀ перехід на галузеві системи оплати праці за рахунок коштів з регіональних і місцевих бюджетів може призвести до скорочення чисельності працівників, зайнятих у бюджетній сфері, що негативно відіб'ється на якості послуг, формуванні трудового потенціалу та зайнятості населення.

З огляду на вищевикладені застереження, а також у зв'язку з неоднозначним сприйняттям суспільством запропонованої реформи, пов'язаної зі скасуванням ЄТС, її реалізація в Російській Федерації відкладена. Триває пошук найбільш ефективних механізмів реформування оплати праці в бюджетній сфері, якими буде передбачено збереження за Федеральним центром контролю не лише щодо рівня заробітної плати, а й системи її нарахування на всій території країни.

У Республіці Білорусь оплата праці в бюджетній сфері здійснюється на основі Єдиної тарифної сітки працівників, запровадженої постановою Міністерства праці від 23.03.2001 №21, що містить 27 розрядів, різниця між 1 та 27 розрядами становить 7,84 разів (табл. 2).

Таблиця 2

Єдина тарифна сітка працівників Республіки Білорусь

Розряди	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Коефіцієнти	1,00	1,16	1,35	1,57	1,73	1,90	2,03	2,17	2,32	2,48	2,65	2,84	3,04	3,25
Розряди	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	
Коефіцієнти	3,48	3,72	3,98	4,26	4,56	4,88	5,22	5,59	5,98	6,40	6,85	7,33	7,84	

Постановою Міністерства праці та соціального захисту Республіки Білорусь від 04.09.2002 №1211 запроваджено корегувальні коефіцієнти до тарифних ставок і окладів працівників організацій, що фінансуються з бюджету та користуються державними дотаціями, розраховані відповідно до встановленої Радою Міністрів Республіки Білорусь тарифної ставки першого розряду та коефіцієнтів Єдиної тарифної сітки працівників Республіки Білорусь (табл. 3).

Таблиця 3

Коефіцієнти до тарифних ставок (окладів) працівників організацій Республіки Білорусь, що фінансуються з бюджету та користуються державними дотаціями

Розряди	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Коефіцієнти	1,80	1,73	1,52	1,35	1,27	1,19	1,15	1,12	1,08	1,05
Розряди	11	12	13	14	15-16	17-18	19-20	21-22	23-25	26-27
Коефіцієнти	1,01	0,98	0,97	0,96	0,95	0,94	0,93	0,92	0,91	0,90

Відтак, тарифні ставки (оклади) працівників організацій, що фінансуються з бюджету та користуються державними дотаціями, розраховуються шляхом послідовного множення тарифної ставки першого розряду, затвердженої Урядом

Республіки Білорусь, на відповідні тарифні коефіцієнти Єдиної тарифної сітки працівників Республіки Білорусь й корегувальні коефіцієнти.

У *Казахстані*, виходячи із застосовуваної там методології оплати праці в бюджетних організаціях, підґрунтям для розрахунку розмірів посадових окладів (ставок) працівників є базовий посадовий оклад як єдиний базовий показник. За нормальної тривалості робочого часу розмір заробітної плати працівників, які виконують більш кваліфіковану роботу, порівняно з працівником 1 розряду, визначається диференційовано, виходячи з встановлених коефіцієнтів для розрахунку посадових окладів (ставок) залежно від складності виконуваної роботи (норм праці, трудових обов'язків), рівня кваліфікації [3].

У *Киргизії* нині немає механізму оплати праці в бюджетній сфері, що визначав би принципи та стандарти формування фонду оплати праці. Міністерства та інші органи державної влади регулюють фонди оплати праці шляхом прийняття відомчих нормативно-правових документів. Існуюча система винагороди недостатньо гнучка, що не дозволяє стимулювати активних та ініціативних працівників за рахунок зменшення винагороди для працівників, які не мають досягнень, у межах одного підрозділу або відділу.

Основні напрями удосконалення оплати праці в бюджетній сфері, що запроваджуються в країні, охоплюють:

створення уніфікованої системи регулювання оплати праці в бюджетних установах шляхом прийняття відповідного закону та нормативно-правової бази з його реалізації з виключенням відповідних статей зі спеціальних галузевих законів, наприклад, “Про статус військовослужбовців”, “Про охорону здоров'я” тощо, та інших законів, що запроваджують премії, доплати й надбавки до базової заробітної плати;

розвиток відомчої нормативно-правової бази з регулювання оплати праці в бюджетній сфері з урахуванням специфічних галузевих принципів водночас із необхідністю делегування розширених повноважень бюджетним установам щодо регулювання фондів оплати праці та матеріального стимулювання найбільш успішних працівників.

Основою удосконалення нормативної бази з оплати праці у бюджетній сфері визначено її формування на принципах інтегральності, гнучкості, рівності та раціональності.

Передбачається така етапність реалізації визначених пріоритетів:

2006–2007 роки — розробка та прийняття закону про оплату праці працівників бюджетних установ;

2008 рік — розробка та прийняття нормативно-правового акта про оплату праці працівників бюджетних установ;

2006–2009 роки — розробка пропозицій щодо удосконалення урядової структури та скорочення чисельності державних службовців, розробка нормативів чисельності в бюджетних установах з урахуванням специфіки галузей;

2008–2009 роки — поетапне запровадження законодавчої та нормативно-правової бази, прийнятої у 2006–2009 роках [4].

Основні висновки щодо удосконалення оплати праці у бюджетній сфері. Проаналізований досвід окремих країн СНД щодо оплати праці працівників бюджетної

сфери дає можливість зробити висновок, що за сучасних умов існують дві основні моделі її організації. Перша (Росія, Білорусь, Казахстан) ґрунтується на використанні єдиних підходів до оплати праці в усіх галузях бюджетної сфери, тоді як друга (Киргизія) виходить з практики її галузевого регулювання.

Показовим є те, що процеси реформування оплати праці у бюджетній сфері, які відбуваються у вищезначених країнах, характеризуються протилежними тенденціями. Зокрема, Білорусь та Киргизія рухаються в напрямі уніфікації та централізації схем оплати праці. При цьому відмінною рисою досвіду Білорусі є запровадження Єдиної тарифної сітки не лише для бюджетних галузей, а й для всіх працівників. Щодо перспектив реформування оплати праці у бюджетній сфері Киргизії слід зазначити, що, водночас зі створенням уніфікованої системи регулювання оплати праці в бюджетних установах, передбачено також збереження й розвиток відповідної відомчої нормативно-правової бази з урахуванням специфічних галузевих принципів.

Натомість, досвід Росії свідчить, що в практиці цієї країни логіка розвитку визначеної сфери є цілком протилежною: від чинної централізованої системи регулювання з використанням ЄТС до децентралізації не лише за галузевою, а й за регіональною ознаками. У цьому контексті становлення практики оплати праці в бюджетній сфері Україна за роки незалежності пройшла шлях, подібний до того, яким рухається Киргизія, та який вже подолала Білорусь.

Практичні результати запровадження проаналізованого досвіду реформування оплати праці у бюджетній сфері вимагають від нашої країни виваженого використання окремих його елементів, з урахуванням, наприклад, специфічних особливостей регулювання макроекономічних процесів, що є властивими економічній системі Білорусі, а також зважаючи на неоднозначні оцінки та процеси соціально-політичного характеру, якими супроводжуються спроби децентралізації системи оплати праці у визначеній сфері в Російській Федерації.

З урахуванням вищевикладених положень, формування національної моделі оплати праці в бюджетній сфері має ґрунтуватися на таких *принципах*:

- забезпечення державних соціальних стандартів та соціальних гарантій в сфері оплати праці на національному рівні;
- використання ЄТС для забезпечення реалізації принципу рівної оплати за рівно складну працю, формування міжгалузевої єдності основ організації заробітної плати, насамперед, щодо рівності у співвідношеннях тарифної оплати за аналогічними професійно-кваліфікаційними групами працівників;
- мотивація праці та підвищення професійного рівня працівників виходячи з головних чинників диференціації оплати праці: рівня освіти, кваліфікації, спеціального стажу, складності та якості праці;
- створення гнучкої системи матеріального стимулювання шляхом регулювання надтарифної частини заробітної плати — заохочення найбільш успішних працівників за рахунок зменшення винагороди працівникам, які не мають професійних досягнень;
- формування надтарифної частини заробітної плати з урахуванням галузевих особливостей оплати праці та можливостей місцевих бюджетів.

Впровадження цих принципів дасть змогу сформувати систему оплати праці, що забезпечуватиме реалізацію основних трудових прав і гарантій, створюватиме дієві механізми заохочення працівників до професійного удосконалення та підвищення ефективності праці, враховуватиме галузеву специфіку та регіональні можливості стимулювання зайнятих у бюджетній сфері.

Необхідною передумовою запровадження ЄТС у повному обсязі та забезпечення її ефективності є встановлення мінімальної заробітної плати, а отже посадового окладу для працівника 1 розряду, на рівні не меншому, ніж 1,5 величини прожиткового мінімуму для працездатної особи. Лише за цієї умови є можливою реалізація конституційних прав на отримання заробітної плати не нижчої від встановленої законом і забезпечення рівня життя не нижчого від встановленого прожиткового мінімуму для сім'ї з двох працюючих та одного утриманця. Проте слід зазначити, що з урахуванням орієнтації соціально-демографічної політики України на заохочення підвищення народжуваності розмір посадового окладу для працівника 1 розряду має дорівнювати принаймні подвійній величині визначеного законом прожиткового мінімуму.

Аналіз використовуваних іншими країнами СНД підходів до реформування оплати праці у бюджетній сфері приводить до висновку щодо необхідності посилення немонетарної складової матеріальної винагороди в системі оцінки результатів праці працівників бюджетної сфери в Україні.

Невід'ємним елементом заробітної плати, а також “мотиваційним інструментом, який інтегрує методи матеріального і нематеріального стимулювання праці, ... дає можливість не лише задовольнити потреби працівників”, забезпечити реалізацію ними власних конституційних прав у сфері праці, “а й безпосередньо вплинути на виробничий процес” [5] є соціальний пакет, під яким в широкому сенсі слід розуміти надання роботодавцем працівнику додаткових, порівняно із законодавчо визначеними, матеріальних благ у вигляді пільг, компенсацій, привілеїв та соціальних гарантій.

Поширення практики використання соціального пакета сприятиме формуванню в Україні сучасного, конкурентного ринку праці, створенню та розвитку засад корпоративної культури в суспільстві, підвищенню конкурентоспроможності національної робочої сили, зокрема в бюджетній сфері. З другого боку, поширення практики використання соціального пакета як інструменту підвищення заробітної плати матиме наслідком створення умов для розвитку ринку послуг, що формують його зміст, зокрема у сфері добровільного страхування (медичного, пенсійного тощо).

Запровадження соціального пакета може здійснюватись за допомогою наявних законодавчих механізмів, таких як договірне регулювання колективних трудових відносин, нормативне регулювання праці у локальних правових актах, письмова форма укладення трудового договору.

Джерела

1. Волгин Н. На смену ЕТС должны прийти региональные, отраслевые и корпоративные схемы. www.chelt.ru/2001/6/volgin_6.html

2. *Каково бюджетникам в сетях Единой сетки?* www.chelt.ru/2001/2001/1/ets_1.html
3. *В реализацию* Послания Президента Республики Казахстан от 18 февраля 2005 года “Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации”. www.enbek.kz/news/newsditail.php?recordID=32
4. Medium-term budget framework of the Kyrgyz Republic for 2007-2009. www.pf.kg/uploads/medium_term_budget_framework_published_by_mef.doc
5. *Поліщук І.* Не зарплатою единою. Принципи комплектації соціального пакета компанії // Український діловий тижневик «Контракти». — 2004. — № 51. — 20 грудня.

Аннотация. Статья посвящена анализу современной ситуации в Украине и опыта отдельных стран СНГ по вопросам реформирования оплаты труда работников бюджетной сферы. Сделаны наиболее важные выводы по адаптации проанализированного зарубежного опыта и его использованию для обеспечения формирования национальной политики в обозначенной сфере.

Summary. The article is devoted to the analysis of a modern situation in Ukraine and experience of the separate CIS countries concerning reforming a payment of workers of budgetary sphere. The most important conclusions on adaptation of the analysed foreign experience and its use for providing of formation of national policy in the emphasized sphere were made.

Стаття надійшла до редакції журналу 25.09. 2007 р.

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ОПЛАТИ ПРАЦІ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Е.Б. БОЙЧЕНКО,
*асистент кафедри “Економіка підприємств”
Донбаської Національної академії будівництва та архітектури*

Постановка проблеми та її актуальність. Зміни, що відбуваються в економіці країни, відображаються в структурі зайнятості населення, вимогах працедавців до якісних характеристик робочої сили, умовах і системі оплати праці та розподілі кадрів у галузях економіки.

Проблеми зайнятості жінок зумовлюються нині не тільки досліджуваними причинами високого рівня безробіття чи конкурентоспроможністю їх на ринку праці, умовами праці, трудовою мобільністю, а й рівнем заробітної плати, розподілом у окремих галузях і за професіями. Це виявляється, перш за все, у нерівних можливостях при наймі на роботу, перспективах професійного зростання і просування по службі, а також в оплаті праці однакової складності. Крім того, жінки стикаються з більшою вірогідністю опинитися серед безробітних (нерівні з чоловіками шанси у разі вивільнення). Тому набуває актуальності комплексне вивчення динаміки зміни галузевої сегрегації, а також виявлення чинників, що впливають на неї. Розв'язання цієї проблеми потребує ретельного наукового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринок праці як один з елементів ринкової економіки досить детально розглядається у сучасних вітчизняних дослідженнях. У працях українських вчених, таких як Е. Лібанова, О. Грішнова, Д. Богиня, А. Колот, В. Близнюк, С. Вегера подано теоретичні, методичні та прикладні аспекти дослідження актуальних проблем ринку праці. Зокрема, Е. Лібанова та О. Грішнова значну увагу приділяють аналізу жіночого сегмента на ринку праці України. При цьому вчені констатують, що жіноча праця продовжує відрізнятися від чоловічої видом роботи, оплатою, становищем, характером включення до складу робочої сили тощо.

Однак у даний час у вітчизняній науці немає досліджень, які б у комплексі розглядали причини і наслідки впливу рівня заробітної плати на галузеву сегрегацію на ринку праці.

Метою статті є визначення впливу рівня заробітної плати на галузеву сегрегацію на регіональному ринку праці (на прикладі Донецької області).

Виклад основного матеріалу. В умовах, коли велика частина населення Донецької області працює за наймом (69,7% загальної кількості зайнятих у 2005 р.), рівень заробітної плати є одним з найважливіших показників, оскільки багато в чому визначає матеріальний добробут [1].

На розмір заробітної плати впливає багато чинників, наприклад, загальний трудовий внесок у результати праці, а також її умови, посада, освітній та кваліфікаційний рівень тощо. Рівень освіти серед працюючих жінок України досить високий (рис.1) навіть за світовими стандартами, що значною мірою є спадщиною радянського періоду розвитку суспільства. Від рівня освіти жінки залежить її економічне становище, зокрема, працевлаштування та фінансова незалежність.

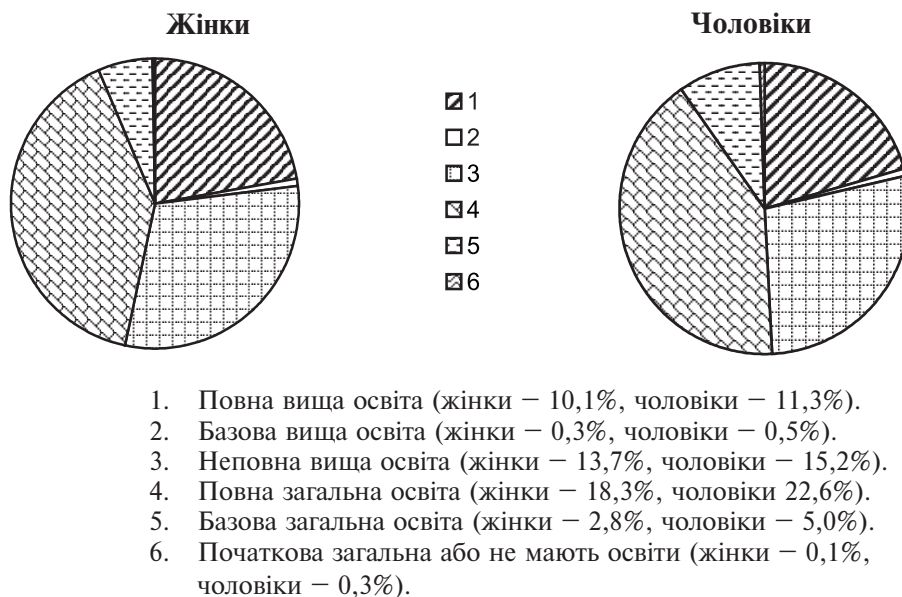

Рис. 1. Розподіл економічно активного населення Донецької області за освітою та статтю у 2005 р. (у середньому за рік) *

* Розраховано за джерелом: [1].

За даними Державного комітету статистики України, у Донецькій області жінки отримують заробітну плату в середньому на 41,7% меншу, ніж чоловіки (табл. 1) [1]. При цьому середня заробітна плата у 2005 р. в Україні складала 806,19 грн., у Донецькій області — 961,61 грн.

Порівняння середнього рівня заробітної плати за видами економічної діяльності (рис.2) є важливим показником економічного стану чоловіків і жінок. Розрив у заробітній платі цих категорій населення свідчить не про дискримінацію жінок за принципом оплати праці, а про причини, що викликають це явище, та про певні диспропорції у трудових відносинах. Зрозуміло, що за рівну працю чоловіки і жінки отримують однакову винагороду. Та проблема полягає у тому, що жінки здебільшого обіймають менш престижні й нижче оплачувані посади; мають різні з чоловіками можливості у підвищенні кваліфікаційного рівня; використовуються на роботах, що здебільшого не відповідають їх професійно-квалі-

Таблиця 1

**Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків
у Донецькій області за видами економічної діяльності***

Вид економічної діяльності	2001			2003			2005		
	Середньомісячна заробітна плата, грн.		Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %	Середньомісячна заробітна плата, грн.		Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %	Середньомісячна заробітна плата, грн.		Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %
	жінки	чоловіки		жінки	чоловіки		жінки	чоловіки	
Всього	283,12	482,8	58,6	411,42	694,43	59,2	714,89	1225,56	58,3
Сільське господарство та мисливство	224,22	248,27	90,3	302,17	343,79	87,9	564,29	662,41	85,2
Лісове господарство	135,25	147,36	91,8	265,48	272,47	97,4	540,38	524,77	103,0
Рибне господарство	204,25	227,76	89,7	316,12	400,30	79,0	447,11	756,25	59,1
Промисловість	333,43	578,85	57,6	477,26	793,83	60,1	793,39	1374,54	57,7
Будівництво	277,12	390,87	70,9	417,11	598,22	69,7	700,33	1058,97	66,1
Оптова та роздрібна торгівля	238,98	356,06	67,1	326,86	401,75	81,4	587,69	774,29	75,9
Готелі і ресторани	119,66	158,36	75,6	254,32	377,88	67,3	492,52	825,74	59,6
Транспорт	409,11	507,26	80,7	562,44	768,46	73,2	876,14	1164,09	75,3
Фінансова діяльність	665,56	945,02	70,4	832,27	1256,85	66,2	1331,77	2126,94	62,6
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги користувачам	X	X	X	411,37	572,23	71,9	743,90	1028,90	72,3
Державне управління	368,95	403,25	91,5	522,53	620,37	84,2	960,77	1296,42	74,1
Освіта	214,40	298,07	71,9	320,98	451,89	71,0	601,54	802,46	75,0
Охорона здоров'я та соціальна допомога	179,08	205,51	87,1	270,15	326,33	82,8	517,17	597,15	86,6
Колективні, громадські та особисті послуги	X	X	X	286,46	418,12	68,5	523,92	1769,54	29,6

* Розраховано за джерелами: [2, 3, 4]

ліфікаційному рівню; серед жінок більш поширена вимушена неповна зайнятість тощо [5, с.28]. Це можна пояснити і тим, що законодавство забороняє використання праці жінок на важких та шкідливих роботах, де оплата праці значно вища. А чоловіки, які працюють на таких виробництвах, отримують пільги і компенсації, що відповідно впливає на рівень оплати їхньої праці.

Для більшості працюючих жінок головним є збереження робочого місця. При цьому багато хто з них згодні працювати за невелику заробітну плату, лише

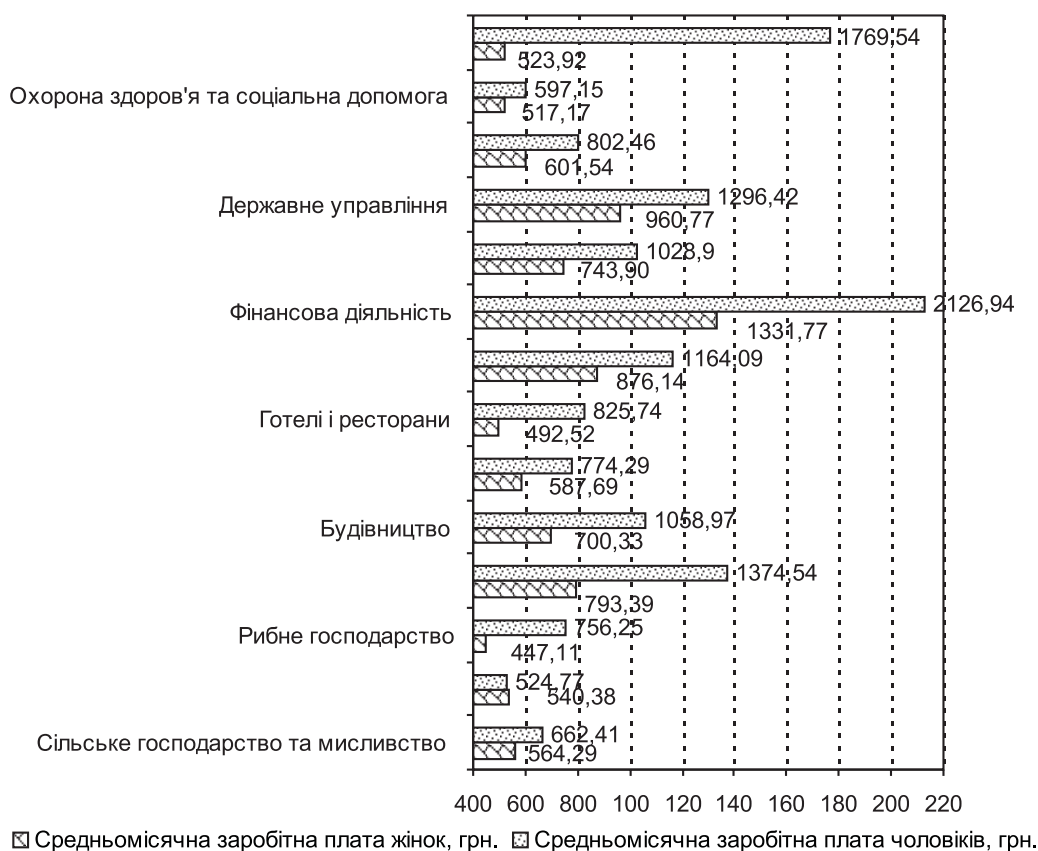

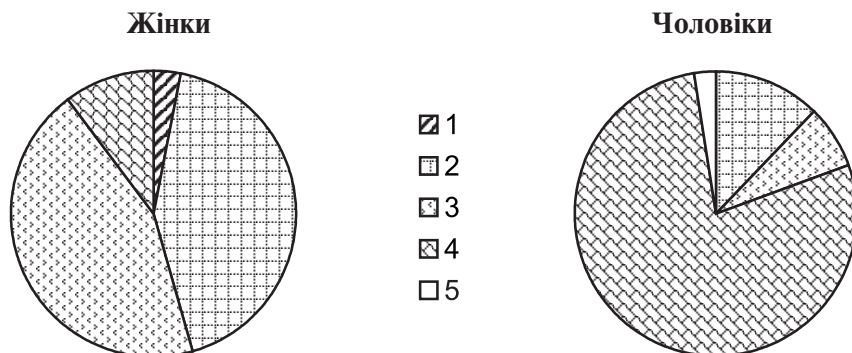
Рис. 2. Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків за видами економічної діяльності у Донецькій області у 2005 р. (у середньому за рік)*

* Розраховано за джерелом: [1].

б мати постійний дохід і зберегти соціальні гарантії, що надаються за місцем зайнятості. Це спонукає жінку погоджуватись на низькооплачувану або непрестижну роботу, яка не відповідає ані її освітньому рівню, ані кваліфікації чи власним схильностям.

Отримані результати аналізу свідчать, що у 2005 році 89,7% жінок було зайнято у галузях із заробітною платою нижчою за середню у Донецькій області (рис.3). У найнижче оплачуваних галузях в області, де середня заробітна плата менша ніж дві третини середнього її розміру (сільське, лісове і рибне господарство, торгівля, готельний бізнес, освіта, охорона здоров'я та соціальна допомога, колективні, громадські та особисті послуги), зайнято 41,9% жінок.

Середньомісячна заробітна плата жінок, за даними Держкомстату України, у Донецької області становить 58,3% середньомісячної заробітної плати чоловіків. Найбільша різниця у заробітній платі жінок і чоловіків спостерігається у таких видах економічної діяльності, як колективні, громадські та особисті послуги —

1. До 500 грн. (жінки – 3,1%, чоловіки – 0%).
2. Від 500 грн. до 700 грн. (жінки – 42,6%, чоловіки 12,1%).
3. Від 700 до 961,61 грн. (середня заробітна плата у 2005 р. у Донецькій області) (жінки – 44,0%, чоловіки – 7,4%).
4. Від 961,61 до 1500 грн. (жінки – 10,2%, чоловіки – 78,1%).
5. Понад 1500 грн. (жінки – 0,1%, чоловіки – 2,4%).

Рис. 3. Розподіл працівників Донецької області за розмірами заробітної плати

(% до загальної кількості працюючих) у 2005 р. (у середньому за рік)*

* Розраховано за джерелом: [1].

29,6% заробітної плати чоловіків, далі йде промисловість – 57,7%, готелі і ресторани – 59,6%, фінансова діяльність – 62,6%, будівництво – 66,1%. Навіть у таких переважно “жіночих” галузях, як охорона здоров’я та освіта, заробітна плата жінок становила відповідно 86,6% і 75,0% заробітку чоловіків.

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок про те, що в області сформувалася двосекторна модель ринку праці, у рамках якої ринок праці підрозділяється на два неконкуруючі сектори: первинний і вторинний, мобільність між якими дуже утруднена. На регіональному ринку праці спостерігається тенденція витіснення жінок у вторинний сектор, що характеризується невисокою оплатою праці, нестабільною зайнятістю, високою плинністю кадрів, безперспективністю службового зростання та ін.

Різницю у заробітній платі чоловіків і жінок можна пояснити і нерівномірним їх розподілом за окремими галузями економіки та професіями.

Сегрегація, тобто нерівномірний розподіл чоловіків і жінок за окремими галузями і професіями, є однією з основних характеристик ринку праці. Залежно від розподілу чоловіків і жінок за окремими галузями економіки або за професійними групами сегрегацію поділяють відповідно на галузеву і професійну.

Професійна сегрегація – це стійка тенденція опанування людьми різними професіями, посадовими позиціями і видами діяльності, залежно від їхньої статі. Розрізняють вертикальну та горизонтальну професійну сегрегацію. Вертикальна виявляється у тому, що чоловіки і жінки нерівномірно розподілені за позиціями посадової ієрархії. Причиною цього явища може бути низька доступність

престижних посад для жінок. При горизонтальній сегрегації чоловіки і жінки з певних причин нерівномірно розподілені за галузями і професіями. Прикладом сегрегації, яка починається вже на рівні освіти, може бути відмова жінкам у прийомі на навчання на певні спеціальності, з мотивацією турботи про їхнє здоров'я, важкими і шкідливими умовами майбутньої праці [6, с.40].

Для вимірювання галузевої сегрегації застосовують індекс відмінностей (або індекс Дункана). Він визначає відсотковий склад чоловіків або жінок, які повинні змінити рід занять, щоб вирівняти чисельність за статтю у кожній групі, виділений за професійною ознакою [7, с. 265]:

$$D = \sum_{i=1}^n \frac{|M_i - F_i|}{2}, \quad (1)$$

де F_i – відсоткова частка жінок у професії i ;

M_i – відсоткова частка чоловіків у професії i .

Якщо індекс дорівнює 100, то професії або галузі повністю розподілені за однією з груп, якщо 0, то кожна з груп рівномірно подано у всіх професіях або галузях.

Дані щодо галузевої сегрегації за статтю наведені у табл. 2. Розраховано за джерелами: [2, 3, 4].

Оцінка галузевої сегрегації має важливе значення, оскільки впливає на різницю у рівні заробітної плати чоловіків і жінок. У даний час спостерігаються тенденції до концентрації жінок у бюджетних галузях, таких як охорона здоров'я та соціальна допомога, освіта, які характеризуються низькою заробітною платою. Це сприяє збільшенню розриву в доходах між чоловіками і жінками.

У науковій літературі існують різні методики розділення сфер зайнятості за статевою ознакою. Наприклад, у працях Р. Анкера галузь вважається “жіночою” або “чоловічою”, якщо частка зайнятих у ній представників однієї статі перевищує 80% [8]. А. Беллер визначає галузь як “чоловічу”, якщо відсоток чоловіків, що працюють у цій галузі, перевищує на 5% їх частку в загальній кількості зайнятих [9]. Водночас деякі російські фахівці галузь відносять до “чоловічої” або “жіночої”, якщо частка зайнятих у ній жінок менше 33%.

Для аналізу диспропорцій чи ознак галузевої сегрегації за статтю можна запропонувати використовувати підхід, в якому галузь, де частка жінок менше 33%, вважається “чоловічою”, а ті, де частка жінок понад 67% – “жіночою”. Галузі, що залишилися, виділяють у третю категорію – “рівноважну” (рис.4).

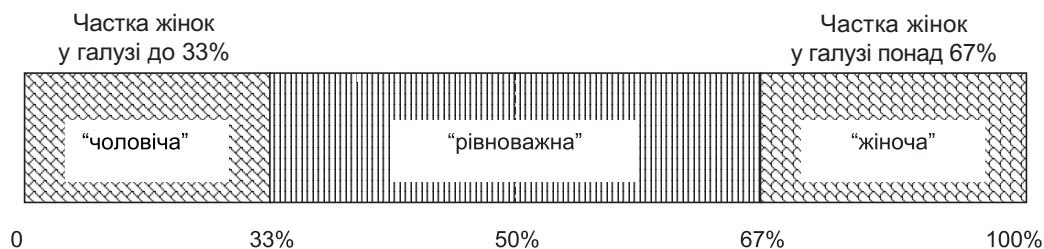

Рис. 4. Розподіл галузей економіки за статевою ознакою

Таблиця 2

Галузева сегрегація за статтю у Донецькій області

Вид економічної діяльності	2001				2003				2005			
	Частка жінок у професії, % (F)	Індекс Дункана (D)	Співвідношення середньомісячної зарплати у галузі та середньої по економіці, %	Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %	Частка жінок у професії, % (F)	Індекс Дункана (D)	Співвідношення середньомісячної зарплати у галузі до середньої по економіці, %	Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %	Частка жінок у професії, % (F)	Індекс Дункана (D)	Співвідношення середньомісячної зарплати у галузі до середньої по економіці, %	Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %
Всього	50,0	0	100	58,6	51,4	1,4	100	59,2	51,7	1,7	100	58,3
Сільське господарство та мисливство	38,0	12	62,4	90,3	39,8	10,2	59,5	87,9	41,3	8,7	63,9	85,2
Лісове господарство	30,0	20	36,8	91,8	28,0	12,0	49,2	97,4	26,5	23,5	55,4	103,0
Рибне господарство	11,8	38,2	63,7	89,7	26,2	23,8	68,6	79,0	26,1	23,9	62,6	59,1
Промисловість	38,2	11,8	124,3	57,6	39,4	10,6	122,0	60,1	39,0	11	112,7	57,7
Будівництво	32,2	17,8	91,1	70,9	28,5	21,2	99,3	69,7	26,6	23,4	91,5	66,1
Оптова та роздрібна торгівля	60,7	10,7	73,9	67,1	52,2	2,2	65,6	81,4	50,0	0	70,8	75,9
Готелі і ресторани	79,2	29,2	43,3	75,6	73,3	23,3	51,8	67,3	72,9	22,9	68,5	59,6
Транспорт	39,6	10,4	117,8	80,7	48,1	1,9	121,6	73,2	47,2	2,8	106,1	75,3
Фінансова діяльність	73,6	23,6	194,5	70,4	73,1	23,1	171,8	66,2	73,2	23,2	179,8	62,6
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги користувачам	x	x	x	x	54,4	4,4	88,0	71,9	55,8	5,8	92,2	72,3
Державне управління	57,3	7,3	93,0	91,5	55,4	5,4	103,3	84,2	74,7	24,7	117,4	74,1
Освіта	80,7	30,7	60,5	71,9	80,6	30,6	62,7	71,0	83,2	33,2	73,0	75,0
Охорона здоров'я та соціальна допомога	85,5	35,5	47,8	87,1	86,5	36,5	50,6	82,8	87,0	37	57,9	86,6
Колективні, громадські та особисті послуги	x	x	x	x	69,1	19,1	59,3	68,5	68,1	18,1	119,3	29,6

Розподіл галузей економіки на “жіночі” і “чоловічі” можна пояснити сформованими поглядами у суспільстві щодо ролі і місця чоловіків і жінок та традиційним уявленням про “чоловічі” та “жіночі” професії. Специфіка розподілу чоловіків і жінок за заняттями обумовлюється фізіологічними особливостями статей, вимогами до виконавців певних професійних видів робіт і умовами їх здійснення.

Структура зайнятості жінок України за заняттями характеризується, порівняно з чоловіками, нижчою часткою в “елітній” групі законодавців, серед вищих державних службовців, керівників і водночас значно меншою часткою занять переважно фізичною працею. Натомість серед жінок вчетверо більше, ніж серед чоловіків, технічних службовців, у два з половиною рази — працівників сфери обслуговування та послуг, вдвічі вищою є частка фахівців [10, с.38].

Традиційно жінки на своїх робочих місцях мали незначні перспективи. З погляду професійного зростання, лише 5% жінок стають керівниками, тоді як серед чоловіків майже кожен другий фахівець з аналогічним рівнем освіти зайнятий на керівних посадах [11, с.8].

Розподіл працівників у Донецькій області за видами економічної діяльності розглянуто у табл. 3.

Таблиця 3

**Динаміка чисельності працівників
за видами економічної діяльності у Донецькій області***

Вид економічної діяльності	2001			2003			2005		
	Чисельність штатних працівників, осіб	У тому числі жінки	% до облікової чисельності штатних працівників	Чисельність штатних працівників, осіб	У тому числі жінки	% до облікової чисельності штатних працівників	Чисельність штатних працівників, осіб	У тому числі жінки	% до облікової чисельності штатних працівників
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Всього	1410300	704500	50,0	1328271	682185	51,4	1289924	666707	51,7
Сільське господарство та мисливство	83500	31700	38,0	59227	23552	39,8	53058	21911	41,3
Лісове господарство	1000	300	30,0	864	242	28,0	884	234	26,5
Рибне господарство	1700	200	11,8	1940	508	26,2	1615	421	26,1
Промисловість	625000	239000	38,2	624209	245656	39,4	616288	240370	39,0
Будівництво	70900	22800	32,2	49010	13987	28,5	50855	13509	26,6
Оптова та роздрібна торгівля	47100	28600	60,7	55068	28742	52,2	64574	32259	50,0
Готелі і ресторани	4800	3800	79,2	5027	3683	73,3	5164	3763	72,9
Транспорт	101300	40100	39,6	113514	54643	48,1	110381	52118	47,2
Фінансова діяльність	13800	10200	73,6	16330	11930	73,1	18684	13673	73,2
Операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги користувачам	x	x	x	50294	27356	54,4	51683	28814	55,8

Вид економічної діяльності	2001			2003			2005		
	Чисельність штатних працівників, осіб	У тому числі жінки	% до облікової чисельності штатних працівників	Чисельність штатних працівників, осіб	У тому числі жінки	% до облікової чисельності штатних працівників	Чисельність штатних працівників, осіб	У тому числі жінки	% до облікової чисельності штатних працівників
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Державне управління	56900	32600	57,3	63317	35073	55,4	43256	32302	74,4
Освіта	131300	105900	80,7	135431	109172	80,6	126987	105608	83,2
Охорона здоров'я та соціальна допомога	105400	90100	85,5	122159	105620	86,5	116095	101059	87,0
Колективні, громадські та особисті послуги	x	x	x	31881	22021	69,1	30321	20654	68,1

* Розраховано за джерелами: [2, 3, 4].

Основною сферою жіночої зайнятості, тобто галузями, де частка жінок становить понад 67%, є: охорона здоров'я та соціальна допомога (кількість чоловіків не перевищує 14%), освіта (жінки складають близько 4/5), державне управління, фінансова діяльність, готелі і ресторани (зайнятих жінок 73%), колективні, громадські та особисті послуги (галузь, що найбільш наближається до “рівноважної”, оскільки частка зайнятих у ній жінок становить 68,1%). Таким чином, у “жіночих” галузях працює 277059 жінок, або майже 42% від усіх зайнятих жінок у галузях економіки. Слід зазначити, що “жіночими” є галузі, де потрібний високий рівень освіти. До “рівноважних” галузей належать: промисловість, сільське господарство та мисливство, транспорт, оптова та роздрібна торгівля, операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги користувачам. Тут працює 375472 жінки (56,3%). “Чоловічими” галузями є лісове і рибне господарство, будівництво, але й там є 14164 жінки, що складає 2,1%.

Висновки

Таким чином, дослідження впливу рівня заробітної плати на галузеву сегрегацію на регіональному ринку праці Донецької області дало можливість зробити такі висновки.

1. В усіх галузях економіки (крім лісового господарства) середньомісячна зарплата чоловіків перевищує зарплату жінок, незважаючи на високу професійну та освітню підготовку останніх.
2. Різниця у заробітній платі пояснюється не дискримінацією жінок за принципом оплати праці, тому що за рівну працю вони одержують однакову винагороду. Причина в тому, що жінки обіймають менш престижні і нижче оплачувані посади, обмежені у кар'єрному зростанні. До того ж законодавство забороняє використовувати працю жінок в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, робота в яких припус-

- кає пільги і компенсації, що відповідно впливає на рівень оплати праці.
3. Ринок праці характеризується нерівномірністю у розподілі чоловіків і жінок у різних сферах діяльності. У даний час спостерігається тенденція до концентрації жінок у галузях, де низька заробітна плата.
 4. Розподіл галузей на “жіночі” і “чоловічі” можна пояснити сформованими у суспільстві поглядами щодо ролі і місця чоловіків і жінок та традиційними уявленнями про “чоловічі” й “жіночі” професії. Специфіка розподілу чоловіків і жінок за заняттями обумовлюється психофізіологічними особливостями статей, вимогами до виконавців певних професійних видів робіт і умовами їх здійснення.
 5. Дієвим методом, що сприяє формуванню ефективної жіночої зайнятості, можна вважати удосконалення системи оплати праці, особливо у так званих “жіночих” галузях, яка б ґрунтувалася на науковій оцінці складності праці. Заробітна плата, адекватна рівню освіти і кваліфікації, сприяла б підвищенню статусу жінки і визнанню її праці висококваліфікованою, що потребує професійної підготовки, а також дала б змогу підвищити значущість і престижність посад, які обіймають жінки.

Джерела

1. *Державний комітет статистики України. Економічна активність населення Донецької області у 2005 році/* Головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2006. — 107с.
2. *Державний комітет статистики України. Праця Донецької області. —2005: Статистичний збірник/* Головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2006. — 270 с.
3. *Державний комітет статистики України. Праця у Донецькій області у 2003 році : Статистичний збірник/* Головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2004. — 233 с.
4. *Державний комітет статистики України. Праця у Донецькій області у 2001 році : Статистичний збірник. — № 7,183/* Головне управління статистики у Донецькій області. — Донецьк, 2002. — 78 с.
5. *Вегера С. Жінки у системі соціально-трудових відносин в Україні//* Україна: аспекти праці. — 2000. — №8. — С.27–32.
6. *Лібанова Е., Макарова О. Доступ жінок до ринку праці: ситуація сьогодення й можливості розширення/* Національна тристороння конференція “Жінки на ринку праці України”. — К., 1998. — 210 с.
7. *Борисов А.Б. Большой экономический словарь. — М.: Книжный мир, 2004. — 895 с.*
8. *Anker R. Theories of Occupational Segregation by Sex: An Overview//* International labor Review. — 1997. — 136 p.

9. *Beller A. A.* Occupational Segregation by Sex: Determinants and Changers// *Jornal of Human Resources*. – 1982. – P.235–250.
10. *Курило І.О.* Статистичне дослідження гендерних особливостей соціально-економічної структури населення// *Статистика України*. – 2005. – №4. – С.37–43.
11. *Довженко В.* Становище жінок на ринку праці України в умовах соціально-економічної трансформації суспільства: шляхи вирішення проблеми/ Національна тристороння конференція “Жінки на ринку праці України”. – К., 1998. – 210 с.

Аннотация. Проведен сравнительный анализ среднего уровня заработной платы женщин и мужчин по видам экономической деятельности. Исследовано влияние заработной платы на распределение работников по отраслям экономики. Дана оценка отраслевой сегрегации на региональном рынке труда Донецкой области.

Summary. There was conducted the comparative analyses of middle wage level of women and men according to the types of economic activity. There was investigated the influence of wages on the distribution of workers on branches of economy. There was given the estimation of a particular branch segregation at the regional labour market of the Donetsk region.

Стаття надійшла до редакції журналу 17.07.2007 р.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ТА УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ

*Т.І. ГРІНКА,
кандидат економічних наук, старший викладач
Кіровоградського національного технічного університету*

Постановка проблеми. Важливим етапом методологічної розробки наукової проблеми організації ефективного використання робочої сили є визначення і аналіз факторів підвищення ефективності використання робочої сили. Необхідність їх дослідження і систематизації спричинена: по-перше, соціально-економічними умовами, що змінюються і призводять до зміни характеру впливу факторів на процес використання праці; по-друге, значною зміною ролі робочої сили за існуючого стану зайнятості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження даного аспекту показало, що роль і значення різних факторів підвищення ефективності праці у конкретні історичні періоди при вирішенні різноманітних економічних і соціальних завдань були не однакові. На певних етапах суспільного розвитку одні з них об'єктивно ставали пріоритетними, а інші продовжували діяти в сукупності, не втрачаючи також свого значення [1,2].

Проблемам класифікації факторів ефективності використання робочої сили у наш час присвячена велика кількість економічних досліджень [3, 4, 5, 6, 7], в яких вони розглядаються з різною мірою деталізації, різними класифікаційними ознаками.

Найбільш поширене у вітчизняній економічній літературі є дослідження факторів за характером впливу, сферою, рівнем впливу та іншими ознаками. Зокрема, науковці виокремлювали та висвітлювали організаційні, матеріально-технічні, економічні, соціально-психологічні фактори тощо. Їх перелік не є вичерпним, як і методичні й методологічні підходи до вивчення зайнятості населення. Та незважаючи на їхню різнобічність жодне з відомих їх групувань не може бути покладене до основи розробки сучасного комплексу методів і засобів механізму управління господарським комплексом. Нерідко в запропонованих класифікаціях об'єктом впливу є лише ефективність праці персоналу (на практиці це зводиться до факторів продуктивності праці), ефективність виробництва або галузі промисловості. Але такий підхід значно звужує об'єкт дослідження і відповідно сферу регулюючих засобів та їх результативність щодо управ-

ління використанням робочої сили. Адже в реальності ми спостерігаємо кумулятивний наслідок їх дії у взаємозв'язку у вигляді результатів (продукту, товару тощо) трудової діяльності зайнятих у виробництві.

Невирішена частина обраної проблеми. Автор поділяє наукову точку зору, що з трансформацією сфери зайнятості на постіндустріальних засадах з'являються нові тенденції, що спроможні вплинути на зрушення в ефективності використання робочої сили. Це обумовлює застосування принципово нових підходів до дослідження факторів розвитку сфери зайнятості.

Метою цієї статті є спроба чітко визначити характер та напрям впливу кожного із зазначених факторів на стан і розвиток трудової діяльності з урахуванням їхньої взаємозалежності.

Виклад основного матеріалу та отриманих результатів. Новітній методологічний підхід до вирішення даної проблеми має передбачати оцінку вектора та динаміки зрушень у сфері використання робочої сили за більш широкою концептуальною схемою з усвідомленням багатофункціональності і поліструктурності цього процесу, а також того, що кожна його складова є особливою формою прояву сутності, що набуває певної модифікації під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку. Отже, комплексний аналіз сфери трудової діяльності вимагає соціально-економічного її дослідження в розвитку, єдності всіх її складових.

У контексті викладеного комплексна оцінка ефективності використання робочої сили має передбачати:

- аналіз реального стану праці у виробництві з обґрунтуванням чинників, які формують параметри ефективності використання робочої сили;
- оцінку динаміки і співвідношень у структурі персоналу;
- обґрунтування заходів щодо удосконалення використання робочої сили з метою більш повного задоволення її потреб;
- обґрунтування шляхів удосконалення оплати праці і підприємницьких доходів на основі зростання ефективності праці;
- визначення конкретних підходів до організації праці і управління персоналом підприємства (організації).

При цьому методика оцінки факторів ефективності використання робочої сили має базуватися, за нашим переконанням, на загальноекономічному підході. Тобто виходячи з безперервного зв'язку між соціально-економічними факторами, що діють на рівні економіки (загальними для всієї трудової діяльності), на рівні підприємства (трудового колективу) і стосовно конкретного працівника. Це дасть змогу досягти максимального ефекту щодо результативності залучення робочої сили до процесу виробництва, оптимальної реалізації інтересів усіх суб'єктів економічної діяльності.

Йдеться про багатокритеріальну систему, що орієнтована на раціональне використання усіх видів ресурсів, рух яких забезпечується робочою силою. Це передбачає органічний зв'язок і наступність усього комплексу короткострокових завдань та перспективних заходів і напрямів забезпечення бажаного рівня ефективності праці — підвищення організаційно-технічного рівня виробництва, удосконалення системи управління кадрами, поліпшення соціально-психологічного клімату в колективах, розвиток трудової ініціативи працівників. У методичному

аспекті важливо виходити з того, що оцінка сучасних чинників впливу на використання робочої сили має:

- включати аналіз макроекономічного середовища та нагромадженого соціально-економічного потенціалу економічного простору, в якому відбувається перебіг процесів використання робочої сили;
- охоплювати складові організаційно-економічного механізму соціально-економічного розвитку в частині, що впливає на розвиток сфери зайнятості та ефективність праці персоналу підприємств;
- бути щільно пов'язаною з висвітленням діючих економічних регуляторів соціально-економічної політики в цілому, а аналіз існуючої практики регулювання сфери праці — з одержаними конкретними соціально-економічними результатами;
- передбачати виокремлення серед численних регуляторів ефективності використання робочої сили тих, які безпосередньо впливають на сферу праці на виробництві, і тих, які стимулюють зростання продуктивності просторово-галузевої системи зайнятості населення.

Такий підхід дає можливість виділити найбільш впливові, активні фактори, розглянути категорію ефективності використання робочої сили у розвитку і діалектичному протиріччі, що важливо не тільки для аналізу, а й для прогнозування подальших напрямів розвитку за змін в окремих групах факторів, тобто становить основу моделювання сценаріїв розвитку. В узагальненому вигляді класифікацію факторів впливу на ефективність використання робочої сили згідно з визначеними групами подано в табл. 1.

Таблиця 1

Класифікація факторів ефективності використання робочої сили

Ознака (критерій) класифікації	Агреговані чинники
Обґрунтованість (впливу)	об'єктивні і суб'єктивні
Термін дії (тривалість)	стабільні (постійно діючі), дискретні (випадкові, епізодичні, тимчасові)
Комплексність (багатоаспектність) впливу	складні (комплексні), прості (однопорядкові)
Сутність (зміст)	соціально-економічні, матеріально-технічні, організаційно-економічні
Системність	загальні (генеральні) та специфічні; основні і другорядні
Рівень реалізації в системі управління виробництвом	макроекономічні, мезоекономічні (галузеві, міжгалузеві), мікроекономічні (внутрішньовиробничі)
Характер зворотної дії (зв'язку)	регульовані, слабо регульовані, нерегульовані
Джерело виникнення	внутрішні (ендогенні) і зовнішні (екзогенні)
Глибина впливу	якісні та кількісні, інтенсивні та екстенсивні
Результативність впливу	заохочувальні (стимулятори) та обмежувальні (дестимулятори), захисні і заборонні
Напрями впливу	нормативні, соціально-економічні, техніко-технологічні, організаційно-виробничі, соціально-психологічні, демографічні, природні екологічні

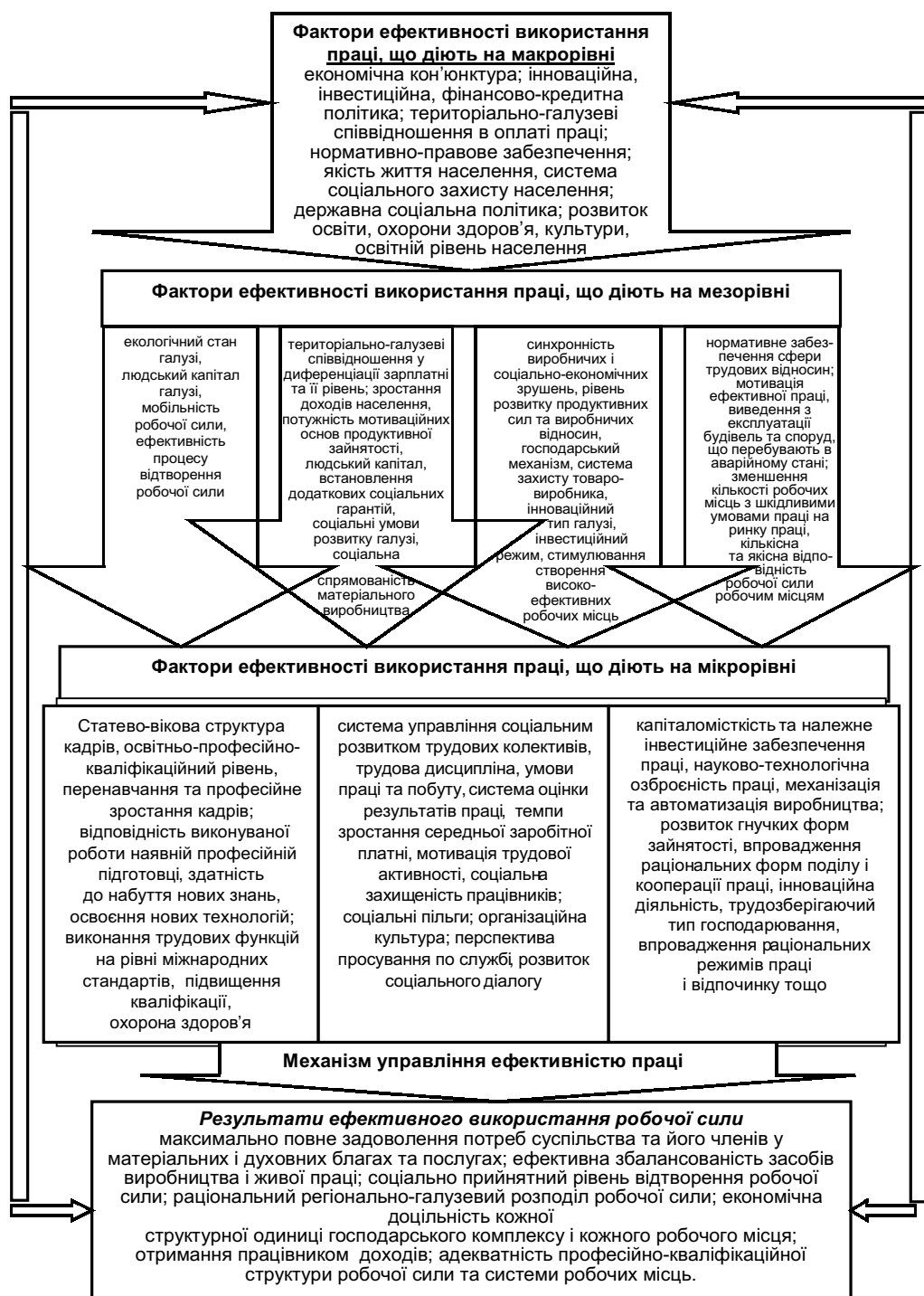

Рис.1. Фактори формування і перспективного розвитку сфери зайнятості

Як доповнення до структурної схеми, автором розроблено функціональну систему класифікації факторів підвищення ефективності використання робочої сили, безпосередньо пристосовану до вирішення задач ефективності праці. Відповідно до цієї схеми розроблено класифікацію критеріїв ефективності використання робочої сили (рис.1), де фактори ефективності праці втілені в критерії оцінки ефективності використання робочої сили, тобто із рушійної сили — в оціночну ознаку.

Такий методологічний прийом, зрештою, забезпечує єдність і цілісність теоретичного задуму та емпіричного результату проведеного дослідження.

Дослідження показало, що в контексті даної проблеми високу вагомість має поділ факторів за рівнем керованості на такі, як: регульовані, слабко регульовані, нерегульовані. З них інтерес становить перша група факторів, оскільки їх урахування значною мірою обумовлює ступінь використання ресурсів, якість управління, а отже, визначає результати господарської діяльності підприємств. До регульованих автор відносить фактори, що характеризують якість управління персоналом, рівень організації виробництва і праці, ступінь використання ресурсів та ін.

Висновки. Формат інноваційної моделі розвитку та забезпечення умов для переходу суспільства до постіндустріального інформаційного стану передбачає зростання виробництва та розширення місткості ринку праці, підвищення ролі інтелектуального капіталу і менеджменту, зростання якості трудового життя, розширення життєвих перспектив населення. Обґрунтовані соціально-економічні фактори ефективного використання робочої сили та запропонована їх класифікація дають змогу, на думку автора, досягти мобілізації факторів, що впливають не тільки на ефективність суспільної праці, а й на підвищення ефективності конкретного виробництва.

Джерела

1. *Скотт Д. Синк.* Управление производительностью: планирование, измерение и оценка, контроль и повышение: Пер. с англ./Общ. ред и вступ. ст. В.И.Данилова-Данильяна. — М.: Прогресс, 1989. — 528 с.
2. *Габ В.И.* Оценка эффективности функционирования промышленных производств. — К.: Вища школа, 1989. — 158 с.
3. *Семикіна М.В.* Регулювання конкурентоспроможності у сфері праці. — Кіровоград: Мавік, 2004.
4. *Василик А.* Система чинників формування та розвитку інтелектуального капіталу в Україні//Україна: аспекти праці. — 2007. — №6. — С.39 — 43.
5. *Тельнов А.* Розробка структури впливу факторів на якість праці// Економіст. — 2007. — №3. — С.26 — 28.
6. *Головань В.* Соціально-економічні фактори формування та використання тру-

дових ресурсів на підприємствах сільського господарства// Україна: аспекти праці. – 2006. – №8. – С.9 – 14.

7. *Шаульська Л.В.* Стратегія розвитку трудового потенціалу України. Монографія. – Донецьк: Ін-т економіки пром-сті НАН України, 2005. – 502 с.

Аннотация. В статье рассмотрены факторы эффективности использования рабочей силы, создающие предпосылки для улучшения результатов производства (или общества). Автор рассматривает хозяйственную систему как многокритериальную, ориентированную на рациональное использование всех видов ресурсов, движение и направление которых обеспечивается рабочей силой.

Summary. The article is devoted to highlighting the factors of the effective use of labour force as deep substantial cause that creates conditions for improvement of the results of production (or society). The author considers management system as multicriterial which is aimed at rational use of resources direction of which is provided by labour force.

Стаття надійшла до редакції журналу 28.02.2007 р.

КОМПЛЕКСНИЙ ІНДЕКС СУСПІЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я: ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ І ЗАСТОСУВАННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ФАКТОРІВ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

*Л.І. КРАСНІКОВА,
кандидат економічних наук, доцент, професор
кафедри фінансів Національного університету
“Києво-Могилянська академія”
Т.О. ПОДВИСОЦЬКА,
молодший експерт аналітичного центру
“Бюро економічних і соціальних технологій”*

Вступ. Здоров'я є однією із фундаментальних складових якості населення, що формується і змінюється під впливом великої кількості факторів, в тому числі і економічних. Потреба як суспільства в цілому, так і окремої особи у збереженні та зміцненні здоров'я є однією із базових, одним із рушійних чинників покращення добробуту та економічного зростання. Між станом суспільного здоров'я і економічними показниками є певний взаємозв'язок. Несприятлива економічна ситуація, як правило, зумовлює погіршення здоров'я населення, а незадовільний стан здоров'я, в свою чергу, негативно позначається на продуктивності праці й багатьох макроекономічних показниках.

Постановка проблеми. У країнах з перехідною економікою в період економічного реформування активізувались не тільки економічні, а й кардинальні соціальні зміни. Складний період політичних і соціально-економічних трансформацій вимагає чітких й різноманітних індикаторів, які дали б змогу виявити певні соціально-економічні тенденції на різних стадіях перетворень. Одним із таких індикаторів може бути показник “суспільного здоров'я”, за якими можна було б відстежити реакцію населення на зміни, що відбуваються. Поняття “громадського (суспільного) здоров'я” є багатоаспектним і складним для інтерпретування. Коли йдеться про суспільне здоров'я, тобто здоров'я населення та окремих його груп, немає єдиного критерію, за яким можна визначити стан здоров'я. Для кількісної оцінки “суспільне здоров'я” розглядають як умовне статистичне поняття, що характеризується за комплексом показників. Важливою є відповідь на запитання: від яких факторів і якою мірою залежить здоров'я людей? При “вимірюванні” стану здоров'я населення постає потреба в узагальнюючому показ-

нику, який враховував би різні (демографічні, соціальні, екологічні) фактори впливу. В даному дослідженні для розрахунку комплексного узагальнюючого показника здоров'я автори використовують метод головних компонент. Для оцінки впливу здоров'я на рівень доходу було проведено емпіричне оцінювання економіко-математичної моделі впливу здоров'я на економічне зростання у різних групах країн з акцентуванням уваги на країнах з перехідними економіками.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких розглядалась дана проблема. Вивчення здоров'я населення та впливу на нього різних (економічних, демографічних і соціальних) чинників є важливою складовою досліджень якості населення, розвідок у царині економіки охорони здоров'я тощо. Дослідженню здоров'я та чинників, що на нього впливають, багато уваги приділялось у працях таких науковців, як Тапіліна В.С., Пирожков С.І., Назарова І.Б., Величковський Б.Т., Стешенко В.С., Лібанова Е.М., Левчук Н.М, Іващенко О.І., Рошцін С.Ю., Поляков Л.Є., Малинський Д.М., Дж. Роббінс і інші.

Інтерес до досліджень ролі фактора здоров'я щодо економічного зростання значною мірою було ініційовано доповіддю Світового банку, присвяченій обговоренню стану здоров'я [1]. Вагомий внесок у теоретичні й емпіричні дослідження, в яких аналізують вплив фактора здоров'я на економічне зростання, а також описують взаємозв'язок здоров'я з іншими економічними факторами, що посилюють його вплив на макроекономічні показники, було зроблено такими вченими, як Майкл Гроссман, Роберт Фогель, Роберт Барро та Хавьер Сала-і-Мартін, Девід Блум, Девід Канінг, Пітер Ховіт, Грегорі Манків та ін. Недостатньо дослідженим залишається питання щодо впливу фактора здоров'я на економічне зростання у країнах з перехідною економікою.

Враховуючи тенденції існуючих досліджень з даної проблематики, **метою** статті є вивчення різних факторів впливу на формування здоров'я суспільства, побудова комплексного узагальнюючого показника суспільного здоров'я, а також емпірична оцінка та аналіз впливу здоров'я, вираженого комплексним показником, на економічне зростання у різних групах країн, з особливою увагою щодо країн з перехідними економіками.

Виклад основного матеріалу. Збереження та зміцнення здоров'я населення, поліпшення якості медичної допомоги, розробка конкретних лікувальних і профілактичних заходів неможливі без знання основних характеристик, тенденцій та закономірностей динаміки стану здоров'я населення.

Поняття “здоров'я” прийнято розглядати як складне методологічне, філософське і водночас практичне, яке могло б використовуватись у повсякденній діяльності медичних працівників. Офіційне визначення здоров'я міститься в статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я : “Здоров'я – це стан повного фізичного, душевного та соціального добробуту, а не тільки відсутність хвороб чи фізичних дефектів”. Для кількісного описання фактора здоров'я, виникає потреба у визначенні єдиного статистичного показника, здатного відобразити узагальнюючу властивість фактора здоров'я, і який можна використовувати поряд з іншими у статистичному аналізі.

Перехід від множини показників до одного максимально інформативного узагальнюючого показника відповідає загальній тенденції поширення системного підходу, коли здійснюється перехід від сприйняття окремих елементів до оцінювання всього комплексу властивостей. Для розрахунку такого комплексного показника здоров'я автори пропонують використання *методу головних компонент*, що відкриває можливості узагальнення латентних властивостей явищ та процесів, притаманних здоров'ю.

Існує кілька підходів до побудови узагальненого показника здоров'я.

З 1960-х рр. розвинуті країни світу почали застосовувати комплексний показник — *коефіцієнт життєстійкості населення*, який визначається із урахуванням:

- середньої очікуваної тривалості життя;
- смертності немовлят;
- якості продуктів харчування;
- бюджетних витрат на соціальні, медичні та екологічні програми.

Критичне значення цього коефіцієнта знаходиться на рівні одного бала, максимальне — п'ять балів. Країн, які мали б максимальний коефіцієнт життєстійкості за даними 1990-х рр., виявлено не було, коефіцієнт на рівні чотирьох балів мали Швеція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, на рівні трьох балів — США, Японія. Коефіцієнт життєстійкості населення нових незалежних держав, що утворились на території СРСР, у тому числі України становить 1,4.

Оцінювання рівня здоров'я населення, як правило проводять за такими групами показників:

- Медичні (захворюваність і частота окремих преморбідних станів, смертність загальна та немовлят, фізичний розвиток та інвалідність).
- Соціального благополуччя (демографічна ситуація, санітарно-гігієнічні показники факторів навколишнього середовища, спосіб життя, рівень медичної допомоги, соціально-гігієнічні показники).
- Психічного благополуччя (захворюваність на психічні хвороби, частота виникнення невротичних станів і психопатій, психологічний мікроклімат) [2].

Із зазначених вище показників найпоширенішими є медичні, хоча окремі показники є здебільшого показниками “нездоров'я” (захворюваність, інвалідність, смертність), ніж здоров'я, тобто чим вони вищі, тим гіршим є стан здоров'я.

Всесвітньою організацією здоров'я було розроблено перелік критеріїв соціального добробуту, до якого входять:

- відсоток ВВП, який витрачається на потреби охорони здоров'я;
- доступність первинної медико-санітарної допомоги;
- охоплення населення безпечним водопостачанням;
- відсоток осіб, яким робили імунізацію проти шести особливо поширених серед населення країн, що розвиваються, інфекційних хвороб (дифтерії, коклюшу, правця, кору, поліомієліту і туберкульозу);
- відсоток жінок, яких обслуговує кваліфікований персонал у період вагітності та під час пологів;

- відсоток дітей, які народилися з масою тіла меншою за 2500 г;
- середня тривалість життя;
- рівень грамотності населення.

Стан здоров'я населення в узагальненому вигляді можна охарактеризувати як якісними критеріями — за розподілом на групи здоров'я, так і кількісними критеріями — індексом здоров'я. Сутність індексу здоров'я полягає в тому, що численні розрізнені показники, що характеризують стан здоров'я, замінюються одним, за яким можна порівнювати різні групи країн. На даний час є ряд індексів, які прямо чи опосередковано враховують здоров'я як один із факторів впливу. До них можна віднести такі узагальнюючі індекси, як індекс людського розвитку¹, який активно застосовують спеціалісти Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), індекс регіонального розвитку, розроблений спеціально для регіонів України спеціалістами Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України², індекси соціоприродного розвитку³ та інші.

Необхідність більш поглибленого вивчення стану суспільного здоров'я та можливість порівняння його серед різних груп країн вимагає побудови комплексного показника, який одним числовим значенням міг би дати узагальнюючу оцінку складним соціально-економічним, демографічним і екологічним явищам, що набувають дедалі більшого поширення. В ідеалі такий індекс здоров'я має включати максимально можливу кількість факторів, які прямо і опосередковано впливають на суспільне здоров'я. Однак чим складніший та інформативніший показник, тим більш проблематичним є збір повних вихідних даних для його розрахунку за всіма країнами світу.

При побудові комплексного індексу суспільного здоров'я автори використовували класифікацію факторів здоров'я американського вченого Дж. Роббінса⁴, згідно з якою кожен чинник (фактор) покликаний кількісно відобразити один із множини ключових аспектів суспільного здоров'я. Виходячи з того, що оцінювались різні за рівнем розвитку доходів групи країн, автори намагались дібрати такі показники здоров'я, які були б доступні і зіставні за різними групами країн.

Для розрахунку індексу кожен із побудованих індикаторів повинен відповідати наступним критеріям:

- 1) відображати один із ключових аспектів поняття здоров'я;
- 2) мати доступні і зіставні дані по всіх країнах світу.

Виходячи з даних критеріїв для кількісної оцінки комплексного індексу суспільного здоров'я, використовувались такі показники:

Демографічні:

- очікувана тривалість життя;

¹ Human Development Report 2006, <http://hdr.undp.org/reports/>

² Людський розвиток в Україні 2007 рік (колектив авторів) /Щорічна науково аналітична доповідь/ За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2007. — 328 с.

³ Бушуев В.В., Голубев В.С. Индексы социоприродного развития России и стран мира.// Общественные науки и современность. — 2001. — №5. — С. 153–162.

⁴House, James S. Understanding Social Factors and Inequalities in Health: 20th century progress and 21st century Prospects/ Journal of Health and Social Behavior. — 2001,— Vol. 43 (June).— 125–142.

- рівень смертності на 1000 осіб;
- рівень народжуваності на 1000 осіб;
- коефіцієнт фертильності (кількість новонароджених на одну жінку).

Екологічні:

- викиди CO₂.

Захворюваності:

- коефіцієнт імунізації.

Організаційні:

- кількість терапевтів на 1000 населення.

Такий добір факторів було обумовлено доступністю і зіставністю даних для країн різних груп у рамках класифікації, запропонованої Дж. Роббінсом. Авторами було дібрано кілька показників, які могли б кількісно відобразити певний ключовий аспект виміру суспільного здоров'я.

Враховуючи багатоаспектність визначення поняття “здоров'я”, такий підхід дає можливість на першому етапі дослідження сконструювати комплексний індекс здоров'я, а на другому – розрахувати вплив фактора здоров'я на економічне зростання у різних групах країн.

Індекс суспільного здоров'я було оцінено з використанням методу головних компонент на базі статистичного пакета обробки даних STATA 8.2. У результаті розрахунків було отримано “індекс суспільного здоров'я” з наступними лінійними комбінаціями змінних.

$$\text{Health index} = 0,38443i_DPT + 0,30807i_mzls + 0,28300CO_2 - 0,43885b_rate - 0,09433d_rate - 0,43768f_rate + 0,40750lf_exp + 0,34367phys, \quad (1)$$

де i_DPT , i_mzls – коефіцієнти імунізації,

CO_2 – кількість викидів двоокису вуглецю,

b_rate – коефіцієнт народжуваності на 1000 осіб,

d_rate – коефіцієнт смертності на 1000 осіб,

f_rate – коефіцієнт фертильності,

lf_exp – очікувана тривалість життя,

$phys$ – кількість терапевтів на 1000 осіб.

Індекс здоров'я було розраховано для кожної із країн вибірки. Встановлено, що у країнах із високим рівнем доходів розрахований індекс суспільного здоров'я значно вищий, ніж у країнах із середнім і низьким рівнями доходів. Важливе значення індексу полягає в можливості порівняння складових суспільного здоров'я в різних групах країн, а також порівняння у динаміці відносно минулих періодів, що робить можливим проведення оцінки ефективності політики у сфері охорони здоров'я. Отримані результати дають певне уявлення про фактори впливу та їх значущість, допомагають визначити пріоритети або напрями як у діяльності системи охорони здоров'я, так і в повсякденному житті пересічної людини. Зрозуміло, що конкретні заходи щодо покращення та збереження здоров'я мають ґрунтуватись на результатах статистичного аналізу впливу окремих факторів на матеріалах певної країни. Це дасть можливість уточнити наведені вище оцінки для певних конкретних умов.

Обрахований показник забезпечує інтуїтивне розуміння зв'язку між індексом здоров'я та продуктивністю. Постає запитання: чи дійсно країни з кращим показником здоров'я у середньому продуктивніші, чи, можливо, багатші країни, внаслідок вищого доходу, можуть покращувати власний рівень здоров'я? Відповідь на це запитання можна отримати у результаті оцінювання моделі економічного зростання з врахуванням фактора здоров'я, змодельованого розрахованим вище комплексним індексом суспільного здоров'я.

Задля емпіричного оцінювання впливу комплексного індексу суспільного здоров'я на економічне зростання автори побудували панель даних із 135 країн за період з 1998 по 2003 роки. Дані для проведення розрахунків було отримано зі статистичних баз даних Світового банку "World Development Indicators 2005", Міжнародної організації праці, статистичної бази Всесвітньої організації охорони здоров'я "Health for All".

Змінну нагромадження капіталу на кожен період дослідження по кожній із країн було розраховано методом "нескінченних запасів" (perpetual inventory method) за методологією Саммерса і Хестона (1991). Для врахування впливу якості політичних інститутів на економічне зростання авторами додатково було враховано дві змінні — торгівля товарами (відношення суми товарного експорту та імпорту до ВВП) і кількість компаній країни, які розміщуються у лістингу фондових бірж. Передбачається, що чим вище значення кожної змінної, тим краща якість політичних інститутів [3].

У моделях економічного зростання, в яких враховується людський капітал, як правило, освіта є визначальним фактором, оскільки підвищення рівня освіти призводить до підвищення ефективності всіх факторів виробництва. Враховуючи, що в країнах пострадянського простору немає достатньо сильної кореляції між освітою і продуктивністю, комплексний індекс суспільного здоров'я міг би краще пояснити людський капітал в моделях економічного зростання. Щодо країн з перехідними економіками, нині ще не проведені емпіричні дослідження, які оцінювали б вплив фактора здоров'я на економічне зростання в країнах пострадянського простору. Для оцінки впливу фактора здоров'я, апроксимованого комплексним індексом суспільного здоров'я, на економічне зростання автори використовували метод, запропонований американським економістом Девідом Блюмом [4].

Щоб порівняти вплив фактора здоров'я на продуктивність у країнах з перехідною економікою відносно інших груп країн, окремо було оцінено специфікацію моделі, яка включає в себе фіктивні змінні. Ці змінні набувають значення 1 для країн з перехідною економікою та 0 — для інших груп країн.

Застосування методу головних компонент для різних факторів здоров'я поряд із застосуванням їх до країн із перехідними економіками є новизною даної роботи порівняно з методологією, запропонованою Девідом Блюмом (2001).

Зазначена вище методологія передбачає здійснення таких кроків.

- 1) Конструювання агрегованої виробничої функції, що включає багатовимірний людський капітал, або, іншими словами, змінну, виражену у двох вимірах: освіта і здоров'я, де фактор здоров'я апроксимовано

комплексним індексом здоров'я, а освіту – як частку письменних у загальній чисельності населення віком 15 років і старші.

- 2) Оцінка всіх параметрів виробничої функції і визначення міри відносного впливу кожного фактора на економічне зростання.

Припустимо, що агрегована виробнича функція аналогічна до функції Кобба-Дугласа, тоді досліджувана модель набуде вигляду:

$$Y = AK^\alpha L^\beta e^{\varphi_1 S + \varphi_2 \text{health_index}}, \quad (2)$$

де, Y – валовий внутрішній продукт;

A – загальна продуктивність факторів;

K – капітал (розрахований методом “нескінченних запасів”);

L – праця, апроксимована кількістю населення працездатного віку;

S – частка письменних у загальній чисельності населення віком 15 років і старші;

health_index – комплексний індекс суспільного здоров'я, який включає в себе різні змінні, що можуть апроксимувати фактор здоров'я розрахований попередньо за формулою (1);

φ_1, φ_2 – відповідні коефіцієнти.

Для емпіричного оцінювання, наведену вище модель було зведено до логарифмічного вигляду:

$$\ln Y_{it} = \ln A + \alpha \ln L_{it} + \beta \ln K_{it} + \eta_1 S + \eta_2 \text{Health_index} + \varepsilon_{it}, \quad (3)$$

де $\ln Y_{it}, \ln L_{it}, \ln K_{it}$ є логарифмами валового доходпраці і капіталу відповідно, комплексний індекс здоров'я і показник освіти не є в логарифмічній формі через припущену форму виробничої функції,

ε_{it} – залишковий член.

Очевидно, що представлене вище регресійне рівняння (3) у незмінному вигляді може призвести до виникнення проблеми ендогенності. В даному випадку нас цікавить вплив комплексного індексу здоров'я на зростання випуску продукції, однак, з іншого боку, зростання випуску продукції може спричинити поліпшення умов оздоровлення і в цілому призвести до покращення стану здоров'я населення. Наприклад, чим більші успіхи країни в економічному зростанні, тим більші інвестиції можуть бути зроблені у поліпшення громадського здоров'я. Статистично проблема ендогенності може призвести до кореляції між “здоров'ям” (незалежна змінна) і залишковим членом ε_{it} , що призведе до викривлення результатів, отриманих методом найменших квадратів.

Для усунення проблеми ендогенності авторами було використано метод інструментальних змінних.

В результаті оцінювання отримано такі дані (табл. 1).

Специфікація моделі (1.1) із застосуванням функції робастості була отримана шляхом подолання більшості можливих економетричних недоліків. Специфікація моделі (1.1) приділяє особливу увагу дослідженню країн з перехідною економі-

Таблиця 1

Результати оцінювання багатofакторного індексу суспільного здоров'я

Змінні	(1.1)
Капітал	0.18*
Праця	0.68*
Рівень освіти	0.003*
Dummy_змінна на рівень освіти в країнах з перехідною економікою	-0.004*
Індекс_здоров'я 1	0.018*
Dummy_змінна на індекс_здоров'я 1 для країн з перехідною економікою	0.056**
Торгівля (% від ВВП)	5.28e-13*
Лістинг зареєстрованих у країні компаній	0.0001*
Константа	9.138*
N	647
Коефіцієнт детермінації	0.8582

* 5% інтервал довіри

** 10% інтервал довіри

кою — було включено фіктивні змінні для позначення країн цієї групи. Змінні рівня освіти та фіктивна змінна, що введена для врахування рівня освіти в країнах з перехідною економікою є статистично значимими. Коефіцієнт фіктивної змінної для рівня освіти є від'ємним — (-0,004), тоді як коефіцієнт при змінній для рівня освіти, яка позначає інші групи країн, додатний (0,003). У цілому вплив показника освіти на продуктивність у країнах з перехідною економікою можна трактувати так, що зростання рівня освіти на 1% знижує продуктивність на 0,001%. Такий результат є дещо неочікуваним, але якщо врахувати особливості країн з перехідною економікою, де раніше впродовж багатьох років освіта була безоплатною, і багато людей з вищою освітою працювали не за фахом, такі результати не видаються нам парадоксальними. Комплексний індекс суспільного здоров'я має позитивне значення і для країн з перехідною економікою, і для всіх інших країн. Однак фіктивна змінна не є статистично значущою.

Такий результат можна пояснити тим, що фактор здоров'я впливає на зростання продуктивності в країнах з перехідною економікою так само, як і в інших групах країн. Коефіцієнти при змінних “капітал” та “праця” за цієї специфікації моделі відповідно дорівнюють 0,18 і 0,68, що в сумі наближається до одиниці. Коефіцієнт детермінації є досить високим, що свідчить про те, що модель описує зв'язки між змінними правильно. Інші змінні, враховані при розрахунку регресії, такі як торгівля товарами (відношення суми товарного експорту та імпорту до ВВП), лістинг зареєстрованих у країні компаній також виявились позитивними та статистично значущими. В рамках інтерпретації приросту продукції для країн, що досліджуються, якщо ми збільшимо багатofакторний індекс суспільного

здоров'я на одиницю, випуск продукції збільшиться на 1,81%, що у грошовому еквіваленті дорівнює 3 746 700,00 у.о. Цей показник було обраховано за середнім значенням випуску продукції та індексом суспільного здоров'я для країн всієї вибірки.

Висновки. У цілому результати нашого дослідження підтверджують попередні оцінки, проте вони дали можливість вперше виділити специфічну роль фактора здоров'я в економічному зростанні у країнах з перехідними економіками.

Розрахунок комплексного індексу суспільного здоров'я є важливою складовою комплексної методики інтегральної оцінки стану здоров'я в різних групах країн. Отримані результати оцінювання дають можливість порівняти ефективність функціонування сфери охорони здоров'я в різних групах країн.

Виходячи з отриманих результатів, при формуванні економічної політики необхідно зважати на зв'язок між фактором здоров'я і зростанням продуктивності. Таким чином, політика, спрямована на поліпшення стану здоров'я на рівні країни у довгостроковій перспективі може бути ефективною для підвищення продуктивності, доходу і збільшення багатства. Однак лише збільшення витрат на охорону здоров'я не обов'язково приведе до покращання здоров'я населення. Здоров'я має багатогранну природу і саме по собі підвладне впливу різних факторів. Це вимагає комплексного підходу у здійсненні традиційних політик, які прямо і опосередковано впливають на здоров'я населення.

У різних специфікаціях моделей економічного зростання авторами було враховано вплив здоров'я на валовий внутрішній продукт лише через його вплив на продуктивність праці, але покращення здоров'я може збільшувати валовий продукт також і шляхом акумуляції капіталу. В подальших дослідженнях було б доцільно також розглянути і цей механізм.

Джерела

1. *WHO on Health and Economic Productivity*", (1999) *Population and Development Review*, Vol. 25, No.2. — P. 396–401.
2. *Столяров Г.С., Вороненко Ю.В., Голубчиков М.В.* Статистика охорони здоров'я: Підручник. — К.: КНЕУ, 2002. — 230 с.
3. *Kolodko G.W.* Institutions, policies and growth. To what Extent Can Institutions Promote Growth?, Transformation? Integration and Globalization Economic Research (TIGER), Poland.
4. *Bloom, David E., David Canning, and Jaypee Sevilla (2004)*, "The Effect of Health on Economic Growth: A Production Function Approach", *World Development* 32:1. — P. 1–13.
5. *Wooldridge, Jeffrey* Introductory Econometrics: A Modern Approach, 3rd Edition, Michigan State University, 2006.
6. *Victor R. Fuchs*, Who Shall Live? Health Economics and Social Choice, New York: Basic Books, Inc., 1979.
7. *Cole, Mathew A., Neumayer, E.* "The Impact of Poor Health on Total Factor Productivity", Working Paper, university of Birmingham, UK.
8. *Корчагин В.П.*, Индикаторы экономико-демографического развития населения // Экономическая социология.— 1996, — С. 42–54.

9. Прохоров Б.Б., Динамика социально-экономического реформирования в России в медико-демографических показателях // Проблемы прогнозирования. — 2006. — №5. — С. 124–138.
10. Людський розвиток в Україні: 2004 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е.М. Лібанової. — К. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2005. — 172 с.
11. Назарова И.Б. Причины изменения в состоянии здоровья жителей России за годы реформ (субъективные оценки) / И.Б. Назарова // Здравоохранение Российской Федерации: Науч.-практ. журн. — 2006. — N2. — С. 25–27.
12. Величковский Б.Т. Социальный стресс, трудовая мотивация и здоровье / Б.Т. Величковский // Здравоохранение Российской Федерации: Науч.-практ. журн. — 2006. — N2. — С. 8–17.

Аннотация. В статье представлен анализ влияния фактора здоровья, выраженного комплексным индексом общественного здоровья, на экономический рост. С использованием метода главных компонент авторами сконструировано комплексный индекс общественного здоровья. На основе полученного индекса авторами оцениваются различные спецификации модели экономического роста с учетом влияния комплексного индекса здоровья на реальный выпуск продукции в разных группах стран.

Summary. The authors investigate the influence of public health multi-factor index on economic growth. Based on the principle component analysis method multi-factor index of public health was constructed. Extending production function by constructed index the influence of health factor on the real output was examined. The main finding is that under majority of specifications health index was found to be positive and significant.

Стаття надійшла до редакції журналу 08.10.2007 р.

ОЦІНКА ВПЛИВУ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

*І.В. ЗАЮКОВ,
кандидат економічних наук,
старший викладач Вінницького
національного технічного університету*

Постановка проблеми. Розвиток сучасного ринку праці України значною мірою залежить від існуючої системи освіти (вищої, професійно-технічної), яка, в свою чергу, забезпечує ринок праці робочою силою. Від того, наскільки якісно підготовлена робоча сила, залежить конкурентоспроможність окремого фахівця (робітника), підприємства та економіки в цілому. Система освіти є елементом інфраструктури ринку праці та інструментом здійснення державної активної політики зайнятості населення. Сьогодні має місце порушення зв'язку між окремими компонентами ринку освітніх послуг і ринку праці, спостерігається невідповідність між попитом та пропозицією робочої сили на ринку праці, що визначає актуальність дослідження.

Аналіз попередніх досліджень. Проблему взаємодії сучасного ринку праці та ринку освітніх послуг розглядали вітчизняні учені О. Грішнова, Б. Данилишин, Г. Дмитренко, М. Долішній, Т. Заєць, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Макарова, Ю. Маршавін, Н. Ничкало, С. Ніколаєнко, В. Новіков, В. Онікієнко, І. Петрова, В. Покришук, В. Савченко, М. Семікіна, Л. Ткаченко та інші вчені та фахівці, у працях яких розкрито різноманітні аспекти вивчення проблеми взаємозв'язку та взаємодії ринку освітніх послуг і ринку праці. Водночас недостатньо розглянута проблема розвитку сучасного ринку праці з позиції виявлення взаємозв'язку таких категорій ринку праці: економічної, педагогічної і соціальної.

Мета статті. Метою даної роботи є виявлення сучасних тенденцій розвитку ринку праці та ринку освітніх послуг в напрямі забезпечення відповідності між попитом на працю та її пропозицією, підвищенням гнучкості ринку праці, його відкритості до впровадження інноваційних технологій, у тому числі в сфері освіти.

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі під ринком в загальному визначенні розуміють сукупність економічних відносин щодо купівлі–продажу товарів, а відповідні відносини між найманими працівниками, підприємцями і біржами праці з приводу організації, використання і купівлі–продажу ро-

бочої сили утворюють ринок праці. Об'єктом ринку праці є робоча сила, яка виступає у ролі особливого виду товару. Для забезпечення конкурентоспроможності цього товару в умовах розвитку ринкової економіки України важливого значення набуває підвищення ефективності його використання, у тому числі шляхом реалізації інноваційних підходів в системі освітніх послуг [1–3]. Розглянемо динаміку ринку праці за показниками, наведеними в табл. 1 [4].

Таблиця 1

Динаміка основних показників ринку праці у 2002–2006 роках

Показник	Рік					Темп росту, %
	2002	2003	2004	2005	2006	2006- 2005 р.
Економічно активне населення, у віці 15-70 років, тис. осіб	22701,7	22171,3	22202,4	22280,8	22245,4	99,84
Зайняте населення, тис. осіб	20400,7	20163,3	20295,7	20680,0	20730,4	100,24
Рівень зайнятості населення, %	56,2	56,2	56,7	57,7	57,9	100,34
Безробітне населення (за методологією МОП), тис. осіб, - зареєстроване в ДСЗ	2301,0	2008,0	1906,7	1600,8	1515	94,64
	1028,1	1024,2	975,5	891,9	784,5	87,95
Кількість незайнятих громадян, які скористались послугами ДСЗ, тис. осіб, у т.ч. працевлаштовано	2799,2	2835,2	2900,6	2887,7	2700,4	93,51
	831,8	877,3	984,2	1049,8	1070,8	102
Потреба в робочій силі, тис. осіб	123,9	138,8	166,5	186,6	170,5	91,37
Навантаження на одне робоче місце, осіб	9,0	7,0	6,0	5,0	5,0	100
Середній розмір допомоги по безробіттю, грн.	105,98	118,32	146,37	192,89	251,48	130,37

Аналізуючи окремі показники ринку праці в 2005–2006 роках, можна відмітити позитивні тенденції його розвитку: збільшення чисельності зайнятого населення на 50,4 тис. осіб; зменшення чисельності безробітного населення (за методологією МОП) на 85,8 тис. осіб, або на 5,4 %; збільшення чисельності незайнятих громадян, які були зареєстровані у Державній службі зайнятості (ДСЗ) і були працевлаштовані, на 2 %. З іншого боку, такі показники, як навантаження на одне робоче місце та рівень економічної активності населення за відповідний період, не зазнали змін і залишаються на досить невисокому рівні.

Кількість зареєстрованих вакансій у ДСЗ (потреба в робочій силі) в 2006 році становила 170,5 тис. осіб, що на 8,63 % менше порівняно з 2005 роком (рис. 1). Аналіз за професійними групами свідчить, що в 2005 році кількість вакансій для робітників становила – 110,3 тис. осіб, для службовців – 53,8 тис., для некваліфікованих працівників – 22,5 тис., а в 2006 році відповідно – 100,5; 45,8; 24,2 тис. осіб. Негативною тенденцією на ринку праці є те, що сьогодні зменшується кількість вакансій, які потребують високої кваліфікації (кількість вакансій для кваліфікованих робітників зменшилась з 110 тис. осіб в 2005 році до 100,5 тис. в 2006 році) і службовців (відповідно з 53,8 до 45,8 тис. осіб), а зростають ті, що потребують некваліфікованих робітників (кількість вакансій некваліфікованих працівників збільшилась в 2006 році порівняно з 2005 роком на 7,5 %).

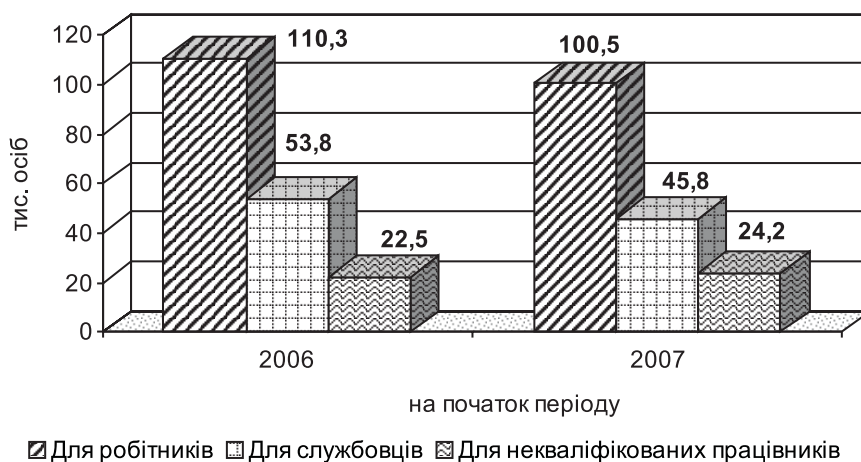

Рис. 1. Кількість зареєстрованих вакансій у ДСЗ

Крім того, в праці [5] наголошується, що після виходу економіки України з кризи не спостерігається зростання зайнятості кваліфікованих працівників. Збільшення зайнятості відбулося за рахунок працівників сфери торгівлі і представників найпростіших професій, тобто за рахунок найменш кваліфікованої робочої сили (табл. 2)

Таблиця 2

Розподіл зайнятих за кваліфікаційними групами, тис. осіб

Група	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Абсолютне відхилення +,- (2005–1999 рр.)
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	1427	1459,8	1530	1495,3	1465,9	1423,7	1470,3	+43,3
Професіонали	2614,8	2635	2652,5	2602,5	2730,5	2594,6	2484,7	-130,1
Спеціалісти	3142,2	3061,1	2932,9	2789,8	2836,4	2549,1	2530,4	-611,8
Технічні службовці	821,4	845,1	822,9	900,9	847,7	769,5	755	-66,4
Працівники сфери обслуговування і торгівлі	2179,4	2305,1	2449,6	2575,6	2706,3	2654,9	2700	+520,6
Кваліфіковані аграрії	629,3	616,8	503	459,1	420,2	375,4	361,1	-268,2
Інструментальники	2684,2	2725,7	2683,2	2753,7	2760,1	2524,6	2727,4	+43,2
Оператори і складальники устаткування і машин	3161,6	3152	2994,2	3000,4	2919,7	2697,4	2705	-456,6
Найпростіші професії	3388,3	3619,2	3669,8	3823,4	3868	4706,5	5146,1	+1757,8
Всього	20048,2	20419,8	20238,1	20400,7	20554,7	20295,7	20680	+631,8

З таблиці 2 видно, що найбільший приріст зайнятості забезпечили працівники найпростіших професій (за період 1999–2005 років) на 1757,8 тис. осіб, або на 51,9 %, а питома вага найпростіших професій у загальній структурі зайнятості складає 24,9 %. Така ситуація не сприятиме переходу України до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки. Оскільки, станом на 01.01.2007 року, в Україні спостерігається професійно-кваліфікаційний дисбаланс, необхідно оцінити ситуацію на ринку праці (потребу в робочій силі) та випуском освітніми закладами усіх рівнів фахівців та робітників.

Аналіз основних показників розвитку системи освіти в Україні свідчить, що сьогодні налічується 951 вищий навчальний заклад (ВНЗ). Сектор державної форми власності включає 232 ВНЗ III–IV рівнів акредитації та I–II рівнів – 517. Серед них: 141 університет, 52 академії, 39 інститутів і консерваторій, 128 коледжів, 231 технікум і 158 училищ. Сектор приватної форми власності налічує 126 ВНЗ III–IV рівнів акредитації та I–II рівнів – 76. У тому числі 35 університетів, 9 академій, 82 інститути, 55 коледжів, 18 технікумів і 3 училища. За роки незалежності України чисельність студентів на 10 тис. населення збільшилася з 310 до 578 осіб. Спостерігається тенденція до омолодження студентства України: середній вік студента в 1993 році становив 20 років, тепер – 19. Нині вища школа України готує фахівців із 76 напрямів і 584 спеціальностей [4].

Проблема професійно-кваліфікаційного дисбалансу пов'язана насамперед з тим, що і державні, і приватні заклади освіти продовжують готувати кадри, не враховуючи реальних потреб на ринку праці, тобто готують потенційних безробітних. Якщо проаналізувати діяльність вищих навчальних закладів, то в останні роки випускається значна кількість фахівців (рис. 2) [4] (у 2005–2006 н.р. – 515,1 тис. осіб), третина з яких – з базовою вищою освітою, а 2/3 – з повною вищою освітою. В структурі випуску фахівців цих закладів переважають такі напрями, як економіка, підприємництво; інженерно-технічні спеціальності, право, які становлять понад 70 % усього випуску.

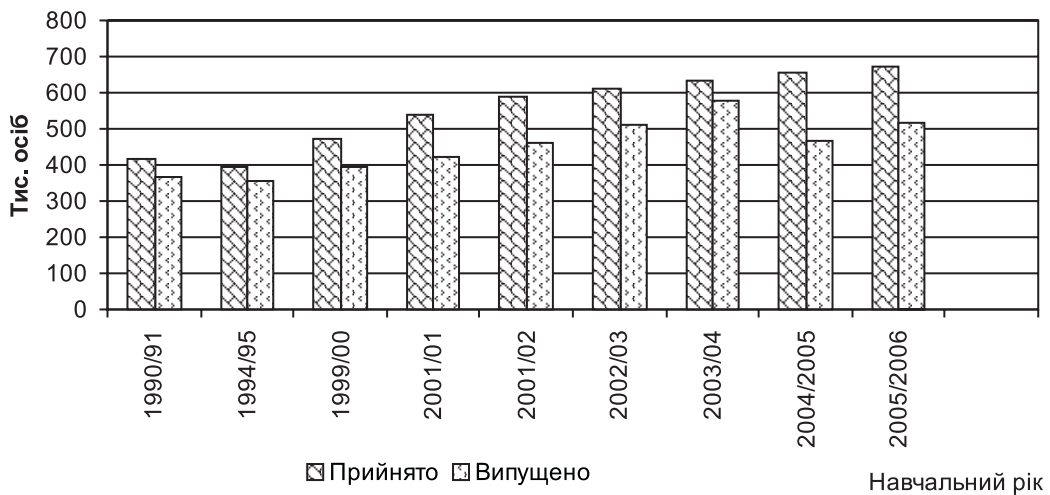

Рис. 2. Динаміка прийнятих та підготовлених студентів у ВНЗ

З рис. 2. видно, що кількість осіб, які були прийняті до ВНЗ, становила в 2005/06 навчальному році 672,2 тис. осіб, у тому числі у заклади I–II рівнів акредитації – 169,2 тис., у заклади III–IV рівнів акредитації – 503 тис. осіб. Порівнюючи кількість прийнятих до ВНЗ у 2005/2006 н.р. з 1990/91 роком, можна сказати, що за відповідний період вона зросла на 61,8 %, а кількість випущених студентів з ВНЗ I–IV рівнів акредитації в 2005/2006 році становила 515,1 тис. осіб. Враховуючи кількість зареєстрованих вакансій у ДСЗ станом на 01.01.2006 року (186,6 тис. осіб) (рис.1) та умовно вважаючи, що випускники ВНЗ захотіли б працювати службовцями, то на одну вакансію претендувало б близько 10 осіб з вищою освітою.

Найчастіше на зареєстрованому ринку праці трапляються такі спеціальності: у сфері освіти – спеціальності педагогічної освіти, дошкільного виховання та початкового навчання; серед гуманітарних – історія, філософія; в сфері економіки – економіка та підприємництво, бухгалтерський облік та аудит, менеджмент. Значна частина підготовлених спеціалістів з цих спеціальностей не знаходять собі роботу і стають на облік у ДСЗ.

Крім того, в роботі [5] наголошується, що із загальної чисельності випускників ВНЗ в 2005 році, які зареєструвалися в ДСЗ як безробітні (на обліку перебувало 49 тис. осіб), – 42,5 % навчалися за напрямками економіка, комерція та підприємництво; 18,3 % за інженерними спеціальностями; 12,2 % – за медичними спеціальностями (рис. 3).

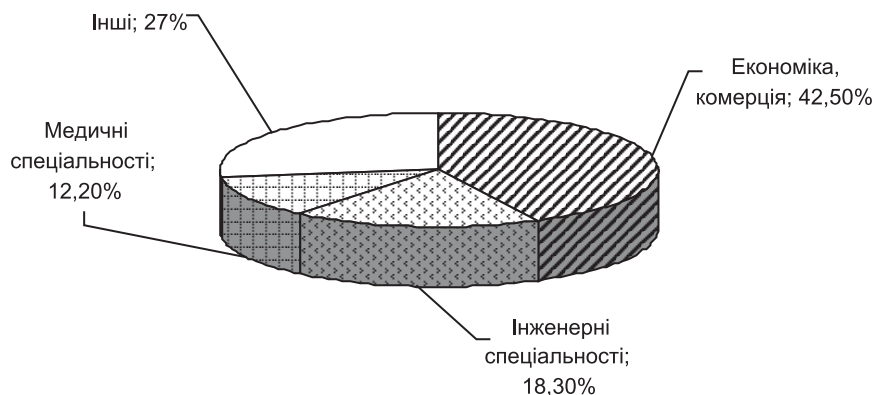

Рис. 3. Розподіл випускників ВНЗ, які зареєструвались у ДСЗ (як безробітні), за спеціальностями в 2005 році

З огляду на те, що не було досягнуто головної цілі після закінчення випускниками ВНЗ – працевлаштування, кошти, зокрема бюджетні, були марно витрачені, відповідно підприємства не отримали кваліфікованих робітників (фахівців), а випускники не змогли реалізувати набуті професійні знання та трудові навички.

Науковці і фахівці в царині вивчення питань ринку праці та ринку освітніх послуг наголошують, що проблема працевлаштування, особливо молодих

фахівців (робітників), пов'язана з тим, що попит на ту чи іншу професію суб'єктивно визначається за її престижністю. В середині 90-х років минулого сторіччя найвищим попитом користувались такі спеціальності, як економіка, фінанси і кредит тощо. Сьогодні ринок праці переповнений цими спеціалістами, а навчальні заклади продовжують їх підготовку, тобто майбутніх безробітних. Також ситуацію ускладнюють ті навчальні заклади, які відкривають аналогічні спеціальності (дублюють один одного), не враховуючи потреби роботодавців у спеціалістах.

Сучасна економіка України потребує не тільки висококваліфікованих фахівців, а і робітників, особливо по тих галузях, які є пріоритетними: космічна, літакобудування, машинобудування, хімічна. Крім того, на ринку праці нині відчувається дефіцит в конкурентоспроможних робітничих професіях: токар, слюсар, газо- та електрозварювальник тощо. Отже, пріоритетом щодо вирішення даної проблеми є поліпшення ситуації в сфері розвитку системи професійної освіти України, яка є важливою передумовою розвитку економіки.

За статистичними даними, на освітянському терені діють 960 професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ) державної форми власності та 1500 приватної форми власності. Всього в ПТНЗ робітничу професію здобуває близько 492 тис. учнів і слухачів, з них: 470 тис. — це випускники загальноосвітніх шкіл; близько 22 тис. осіб направлені ДСЗ (з них майже 5 тис. працюють на виробництві та підвищують у цих закладах свою кваліфікацію). За останні кілька років в Україні закрито близько 200 ПТНЗ, державне фінансування слабке, матеріальна база не оновлюється, припинена допомога з боку виробничих структур. Динаміка кількості прийнятих і підготовлених робітників за 1990–2005 роки наведена на рисунку 4 [4].

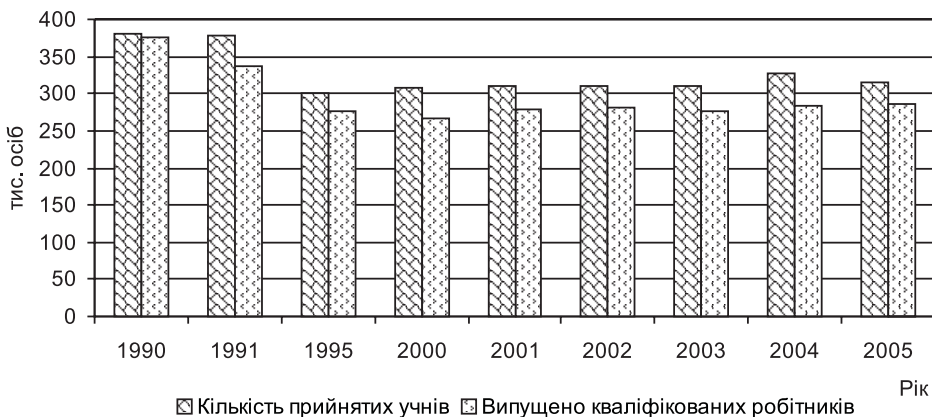

Рис. 4. Динаміка прийнятих та підготовлених учнів ПТНЗ

Ця динаміка свідчить, що за період 1990–1995 роки відбувся спад. Так, в 1995 році кількість прийнятих осіб у ПТНЗ зменшилась порівняно з 1990 роком на 21 %, а кількість випущених — відповідно на 26,4 %. З 1995 року динаміка розвитку цих показників залишалась практично на одному рівні з невеликими

змінами. Із загальної кількості більше ніж у 87% навчальних закладів здійснюється підготовка робітників із наданням повної загальної середньої освіти, що позитивно впливає на якість підготовлених кадрів, зростання інтелектуального потенціалу суспільства в цілому.

В Україні формується багаторівнева неперервна система професійної освіти. За атестаційними рівнями, основна частина — 83 % цих навчальних закладів належать до другого рівня (ПТУ). На сьогодні функціонує 130 вищих професійно-технічних, 5 вищих художніх ПТУ, 10 професійних училищ соціальної реабілітації, 14 центрів професійно-технічної освіти, 798 ПТУ.

Серед підготовлених збільшується частка тих, хто із закінченням навчального закладу одночасно здобуває кілька професій (три і більше). Це підвищує конкурентоспроможність випускників, розширює їхні можливості створення кар'єри, забезпечує стабільність у професійній діяльності, зокрема, за рахунок наявності кількох варіантів працевлаштування на різних етапах життєвого шляху людини. За таких умов професійно-технічна освіта може слугувати певним захистом від безробіття, оскільки володіння кількома професіями допомагає молодим людям адаптуватись у змінюваних соціально-економічних і техніко-технологічних умовах виробництва.

Сучасна система професійно-технічних та вищих навчальних закладів потребує впровадження в навчально-виховний процес інноваційних технологій [6–8]. Адже від того, як навчальні заклади зможуть врахувати сучасні соціально-економічні реалії ринку праці, значною мірою залежить конкурентоспроможність випускників, а це, в свою чергу, підтверджує закономірність: чим вища конкурентоспроможність, тим менша імовірність опинитись у стані безробіття. Тому ефективність ринку праці, на нашу думку, має залежати від таких складових: економічної, педагогічної і соціальної. Таким чином, виникає необхідність у реалізації інноваційних методів професійного навчання.

На думку вітчизняних вчених-економістів, позитивним чинником у зростанні якісних показників підготовки кадрів, у тому числі на виробництві, а також у вирішенні проблеми дисбалансу на ринку праці, має стати активне впровадження інноваційної модульної системи професійного навчання, розробленої і запропонованої МОП, в основі якої лежить концепція “Модулі трудових навичок (МТН)”. Модульну систему (МТН) почали реалізовувати в Україні з 1997 року згідно з Проектом МОП “Впровадження гнучких програм професійного навчання для безробітних”. Зазначена система навчання кадрів спрямована на забезпечення переходу від підготовки з фактора “часу” до фактора “компетентності” (пропозиції щодо розвитку механізму інноваційних методів професійного навчання наведені в роботі [9]), сприяє підвищенню мобільності робочої сили, її конкурентоспроможності на ринку праці та розвитку безперервного професійного навчання економічно активного населення. Крім вдосконалення взаємозв'язку між ринком праці та ринком освітніх послуг, держава має опікуватись соціальним захистом материнства з метою призупинення падіння народжуваності дітей; забезпечити передумови зростання заробітної плати в Україні.

Висновки

1. Оцінюючи ринок праці як економічну категорію, можна сказати, що сьогодні ситуація на ньому істотно поліпшилась: чисельність і рівень зайнятості населення зростає, чисельність безробітного населення, яке зареєстроване в ДСЗ, має чітку тенденцію до зменшення (за період 2002–2006 року на 23,7 %), потреба підприємств у робочій силі зросла (за відповідний період на 37,6 %).
2. У ході дослідження виявлено невідповідність потреби ринку праці у фахівцях з вищою та професійно-технічною освітою обсягам їх підготовки (наприклад, ринок перевантажений фахівцями з економічних спеціальностей, а нині відчувається потреба саме в кваліфікованих робітниках: токарях, ливарниках, електрозварювальниках та ін.). Така тенденція призводить до проблеми безробіття та погіршення в цілому життєвого рівня населення.
3. Важливим напрямом покращення ситуації в сфері забезпечення балансу між ринком праці та ринком освітніх послуг є реалізація системи безперервної і якісної освіти, з урахуванням тенденцій ринку праці та перспектив соціально-економічного розвитку України. Тому пріоритетом в соціально-економічній політиці має бути реалізація в країні інноваційних технологій, у тому числі в сфері освіти. Актуальною, гнучкою, перспективною інноваційною технологією є модульна технологія професійного навчання, заснована на методиці “Модулі трудових навичок”. Вона дає можливість забезпечити зростання якості підготовки та підвищити мобільність робочої сили, її конкурентоспроможність на ринку праці, перейти до професійної підготовки, яка б ґрунтувалась на факторі “компетентності”; забезпечити умови розвитку безперервного професійного навчання; підвищити соціальний статус самого працівника та сприятиме розвитку економіки України в цілому.

Джерела

1. *Грішнова О.* Освіта як чинник людського розвитку і економічного зростання України // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – № 1–2. – С. 93–101.
2. *Курило І.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. – К, 2006. – 471 с.
3. *Ничкало Н.* Ринок праці і проблеми модернізації підготовки кваліфікованих робітників // Професійно-технічна освіта. – 2004. – № 1. – С. 4–12.
4. www.ukrstat.gov.ua
5. *Лібанова Е.* Кому вигідна дешева робоча сила ? // Дзеркало тижня . – 2007. – № 16–17. – С. 10.
6. *Колесня Л.* Підготовка фахівців у ринковій економіці: проблеми і шляхи вирішення // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 5. – С. 22–26.
7. *Петрова Т.* Ринок освітніх послуг і ринок праці: проблеми взаємозв'язку та взаємодії // Україна: аспекти праці. – 2006 . – № 2. – С. 3–7.

8. Данилишин Б., Куценко В. Формування нової парадигми підготовки кадрів у контексті інтеграції України в світову економічну систему // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 4. – С. 14–18.
9. Сердюк В., Заюков І. Сучасні підходи до професійної підготовки економічно активного населення як складової інноваційного розвитку економіки України / Монографія. – УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2007. – С. 176.

Аннотация. В статье рассматривается проблема дисбаланса на рынке труда, которая связана с несоответствием объемов и структуры профессиональной подготовки кадров профессионально-техническими и высшими учебными учреждениями потребности экономики Украины в рабочей силе. Предложено актуальное направление, позволяющее сбалансировать спрос на рынке труда за счет реализации эффективных инновационных методов профессионального обучения экономически активного населения.

Summary. The article deals with the problem of disbalance on the labor market. It is connected with non – correspondence between professional qualificational structure of professional training and professional technical educational institutions to economic demands of Ukraine. The actual way is offered which allows to balance the demand on the labor market in respect of realization the modern approaches to economically active population professional training.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.06.2007 р.

ПРО НЕОБХІДНІСТЬ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ СУЧАСНОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ

В.П. ПІСКУНОВ,
*кандидат економічних наук,
м. Київ*

Демографічна криза (криза демореальності) — надзвичайний стан демореальності, який характеризується втратою життєдіяльності атрибутивної властивості забезпечувати тривало-стале існування маси її суб'єктів, тобто втратою людністю певного складу та структури здатності у процесі своєї сумісно-сукупної активності забезпечувати подовжене існування в історично досягнутій його мірі як єдності якості та кількості¹. Це феномен, не тотожний депопуляції і не може бути ґрунтовним чином досліджений лише в дисциплінарно-предметних межах сучасної, загалом емпірично-статистичної демографії (демографічної статистики).

У зв'язку з цим перед сучасними демографами постає завдання розширити межі свого актуального професійного інтересу, почати досліджувати теми і проблеми, які характеризують сутнісну специфіку та механізм фундаментальних змін в демореальності. Цьому не сприяє той факт, що демографія занадто довго перебувала в лещатах демографічної статистики як опису демографічних ситуацій за допомогою використання традиційно-рутинних аналітичних процедур. Ще й досі в її складі відсутня частина, в якій були б зафіксовані основи-підвалини вивчення *об'єкта* демографії у вигляді *предмета* не тотожного предмету *демографічної статистики* (емпірично-статистичної демографії).

Запевнення відомих мені теоретиків сучасної демографії в тому, що демографія вже начебто вийшла за межі суто описового, емпірично-статистичного вивчення певних демографічних наслідків-продуктів-результатів людської активності, перестала бути наукою про “конкретні масові явища суспільного життя, що стосуються особистості людини або її вчинків” [16, с. 42], характеризують лише наміри здійснити “демографічну революцію” в своєму науковому мисленні. Гучні декларації про наміри вийти за предметно-дисциплінарні межі “людського рахівництва” (Альфред Сові) та емпірично-статистичної демографії не супроводжуються досить плідними пошуками шляхів та методів оновлення демографічного пізнання. Отже, є підстави для висновку, що існуюча демографія загалом

¹ Першу дефініцію демореальності наведено в [21, с. 41], а демографічної кризи — в [5, с. 212]. Спроба пояснити зміст терміна “криза демореальності” зроблена в [6, с. 16–34].

ще не вийшла за межі *виробництва* первинної демографічної (переважно демо-статистичної) інформації та її предметно-дисциплінарного вивчення за допомогою використання звично-стандартних гностичних (статистичних) процедур. Вона залишається професією, в якій наукова *творчість* — продукування демологічних ідей, концепцій, теорій і моделювання демореальності та її різних станів (у тому числі, кризових) і типів посідає надто скромне місце. Саме загалом не-творчим характером сучасної демографії пояснюється те, що в ній не вироблене специфічне для неї бачення—розуміння *демографічного змісту* результатів досліджень *життєдіяльності* людей в суміжних науках. Існуючу демографію навіть не можна вважати досить розвинутою, “нормальною наукою” (Т. С. Кун) і насамперед тому, що вона лише почала перетворюватися на “проблемну демографію”, на дослідження проблем свого об’єкта і ще не увійшла в ту фазу розвитку, коли виробники первинної та іншої інформації починають інтенсивно та цілеспрямовано шукати джерела свідчень про нові аспекти, властивості, компоненти, функції та шари демографічного, внаслідок чого може здійснюватись ефективне розширення виробництва демографічної інформації, ускладнення його технології та посилення зв’язку з демологією (теорією об’єкта демографії), філософією демореальності як квінтесенцією пізнання демографічного. Основний і фактично монопольний виробник демостатистичної інформації (служба державної статистики) практично цілком зосереджений на задоволенні потреб у цій інформації з боку органів державного управління та місцевого самоврядування. Відповідні потреби розвитку “духовного виробництва”, насамперед науки, дотепер задовольняються за так званим залишковим принципом.

Про вельми низький дослідницький потенціал сучасної демографії також свідчить характер і тематика відповідних публікацій. Переважна їх більшість присвячена елементарно-стандартним описам демографічних ситуацій у різних країнах та регіонах світу. В практично неокраїй масі демографічних публікацій рідко трапляються такі, що містять результати більш-менш глибокої науково-дослідної активності. Про незадовільний стан сучасної демографії свідчить і те, що в її термінологічно-понятійному апараті відсутнє загальновизнане поняття об’єкта, а висновок про те, що предметом демографії є *демореальність* та про необхідність сконцентрувати увагу на дослідженні її *кризи*, не привернув належної уваги демографів—дослідників. У ній панує виробництво та аналіз елементарно простої демографічної інформації, збирають та обробляють свідчення про занадто обмежену кількість видів подій та процесів “біографії середньої людини” [16, с. 64–69]. Номенклатура цих подій впродовж багатьох десятиліть або взагалі не розширюється, або розширюється дуже повільно, внаслідок чого демографія загалом фактично досі залишається ремеслом обчислення та аналізу занадто малої для сучасних умов кількості показників чисельності, складу та балансу руху людності (населення) у вигляді сукупності “носіїв певної кількості життя” [25, с. 205, 209].

Специфікою наявної наукової демографії є й те, що її фахівці практично не розробляють проблему розширення та удосконалення понятійно-термінологічного апарату демографічного мислення. Склалася ситуація, коли надзвичайно гострим є дефіцит нових термінів і понять на означення нових та дійсно важливих демографічних подій та процесів як предметів, що підлягають науковому

осмисленню і не входять до кола буденно-хатнього обговорення. Здебільшого демографи, і не лише сучасні, не приділяють належної уваги основам своєї науки, її теорії та історії, уточненню суті того, чим вони постійно займаються. Як наслідок, їх наукова активність втрачає новизну, нагадує “тупцювання на місці”. Із занять демографією майже цілком зникли пошуки суттєво нового, невідомого, унікального. Складається враження, що переважна більшість демографів-науковців взагалі не мала або втратила якості дослідників, яким органічно властивий смак до інтелектуальних пригод та ризиків, без якого неможливі пошуки нових змістів та сенсів демографічного.

Прихильники сучасної, начебто вже нестатистичної демографії поширюють у своїх публікаціях учбового та довідникового характеру застарілі тлумачення основних демографічних категорій, що відволікає демографічну молодь від сприйняття нових ідей сучасного демографічного мислення. Типовим прикладом такого ставлення до вдосконалення та розвитку термінологічно-понятійного апарату демографії є недавно виданий у Москві словник демографічних понять [4]. У ньому, зокрема, *відтворення* населення (як і в енциклопедичних довідниках з демографії, виданих багато років тому [5, с. 69; 12, с. 57]), знову ототожнюється з таким предметом емпірично-статистичної демографії (демографічної статистики) як природне *оновлення* населення (його природний рух) [4, с. 50, 96–97]. Вміщене в словнику визначення предмета демографії варто навести повністю, оскільки воно свідчить про розхристаність мислення і недбале ставлення автора до відповідальної справи написання текстів (дискурсів) довідкового видання: “зараз демографія розглядається як наука про закономірності відтворення та міграції населення, особливості їх прояву та еволюції на різних історичних етапах суспільного розвитку, в різних соціально-економічних та етно-культурних умовах. Предметом її вивчення є також демографічна поведінка, її види (репродуктивна, самозбережувальна, матримоніальна та міграційна) та їх статеві-вікова специфіка. Ця наука вивчає народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність, процеси відтворення населення, зміни вікових та статевих пропорцій, сімейну та генетичну (від генезис) структури, динаміку населення в районах нового освоєння” [4, с. 85].

По-перше, автор цього визначення помиляється, коли говорить про те, що до такого тлумачення предмета демографії начебто хтось прийшов “зараз”. Насправді, таким саме чином предмет демографії тлумачили автори словників з демографії, які вийшли ще в 1985 та 1994 рр. (“наука про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній обумовленості цього процесу” [5, с. 118; 12, с. 113]), та складачі низки підручників з “основ” та “курсів” демографії, в яких бездумно копіювалося те, що колись легковажно зафіксували професійно не досить зрілі науковці (див., наприклад, [15, с. 19, 122]). По-друге, реальна, а не уявна демографія ніколи не була наукою про якісь “закономірності”. Вона була й залишається наукою про те, що є її предметом, адже лише його вивчення дає змогу виявити сталості, повторюваності, регулярності, взаємозалежності, зрештою і закономірності існування певних демографічних сукупностей. Тобто виявлення цих славнозвісних закономірностей може відбутися тільки на якійсь фінальній стадії демографічного дослідження як процесу використання статис-

тичного методу пізнання. По-третє, в цьому визначенні демографії привертає увагу також те, що воно не виконує функцію реальної дефініції. Маємо справу зі спробою з'ясувати специфіку демографії як окремої галузі науки за допомогою використання терміна (“закономірність”), зміст якого не розкривається в даному словнику (і не лише в ньому [5, 12]). І, нарешті, останнє, що привертає увагу в цій невдалій дефініції. Маємо на увазі неправомірність тлумачення згаданих предметів статистичної демографії (демографічної статистики) як предметів начебто демографії нестатистичної.

Теоретики та складачі сучасних словників і підручників з нестатистичної “некласичної” демографії двічі помиляються в дивний для фахівців, які користуються методами статистики, впевненості в тому, що вони вивчають народжуваність, смертність та інші предмети як процеси. Перш за все, вони помиляються, коли події та процеси життя *індивідів* починають тлумачити *демографічними*, тобто подіями та процесами “надіндивідуального” існування певним чином організованих людських об'єднань, спільнот. Вони також помиляються, коли *сукупності* (в тому числі статистичні) *наслідків—результатів* подій життя індивідів починають мислити у вигляді *процесів* взагалі. Реальні ж демографічні процеси є предметами не емпірично-статистичної демографії (демографічної статистики), а демографії теоретичної (демології), бо саме в ній розглядається будь-яка демографічна процесуальність як предмет теоретичного мислення. Взагалі, про які реально існуючі предмети як процеси сучасної, емпірично-статистичної демографії може йти мова, якщо ці предмети мисляться знавцями цієї демографії у вигляді “послідовності однойменних подій в житті людей, які мають значення для зміни їх поколінь” [5, с. 354, 415; 12, с. 365, 456; 15, с. 28; 4, с. 83–84, 281–282; 11, с. 235, 323; 20, с. 235, 323]. Адже цим послідовностям не притаманний суспільно-соціальний зв'язок між собою, бо вони характеризують події життя індивідів, між якими відсутні безпосередні, прямі *зв'язки*. Вони є наслідками—результатами серій подій, що відбулися лише в одному просторі та часі². Тому залишається незрозумілим: яку реальну процесуальність можна виявити у “відтворенні населення” як “ймовірнісному процесі, який утворює маса випадкових, поодиноких подій — народжень та смертей” [5, с. 69; 12, с. 57. *Підкреслено мною — В. П.*], або у “взаємодії його двох складових: народжуваності та смертності” [4, с. 50; 11, с. 392, 494]³. Можна тільки дивуватися специфіці мислення, яке породжує думку, що таке “відтворення населення” характеризується

² Тому, наприклад, в практичній медицині та її статистиці процесом мислиться лише хвороба людини, а терміном “захворюваність” позначають “показник *статистики захворюваності*” [19, с. 133]. Цей показник використовується у вивченні стану охорони здоров'я людей та в розробці політики, спрямованої на зміцнення та покращення їх здоров'я, в результаті чого можуть відбутися відповідні зміни в *процесах* життєдіяльності людей, бо зменшиться захворюваність як показник тієї “статики населення”, яка характеризує “поширеність хвороб серед населення та його окремих груп” [19, с. 385, 391]. Це дає змогу більш детально вивчати і “статику” і “динаміку” якості населення.

³ Якщо б економічне мислення було аналогічним мисленню сучасних демографів, то в економічній літературі могла б з'явитися така дефініція: економіка є стохастичним процесом, який утворюють сукупності випадкових, поодиноких подій — виробництва маси різних продуктів та їх споживання.

об'єктивною процесуальністю, тобто що модель—алгоритм лічильної (навіть не статистичної!)⁴ процедури “балансування народжуваності та смертності на рівні популяції” [5, с. 69] начебто описує *процес* відтворення населення⁵. Насправді, “балансування народжуваності та смертності” є простою і тому легко визначуваною (разрахунковим чином) ознакою відтворення населення та демопроцесу взагалі. Відтворення населення як певний стан демопроцесу *конкретним* чином неможливо охарактеризувати шляхом обрахування показників лише демографічної статистики (показників режиму демопроцесу). Оскільки відтворення населення є демографічною властивістю—характеристикою сукупно-сумісної життєдіяльності індивідів, маніфестацією—проявом демографічної ефективності та раціональності всієї людської активності у певному суспільстві, з цього випливає висновок, що демопроцес (і той його стан, який характеризується відтворенням населення) задовільним, більш-менш конкретним чином може бути описаний за допомогою використання не лише показників демографічної статистики, а й понять демології.

Є підстави стверджувати, що предмети демографічної статистики взагалі не характеризуються процесуальністю, оскільки вони “складаються” із масових явищ (поодиноких подій), утворюючи *сукупності* (не процеси) проявів (наслідків, результатів) колективно-сумісно-сукупної життєдіяльності маси індивідів (людиності—населення). Тому якщо народжуваність тлумачиться у вигляді множини “дітонароджень у певній сукупності людей”, а смертність начебто “складається з маси поодиноких смертей, які наступають у різному віці” [5, с.373 419; 12, с. 389, 448; 15, с. 140, 165; 4, с. 258, 277; 11, с.235, 323, 507; 21, с. 173, 285], то марно розраховувати на те, що вивчення “балансування—взаємодії” народжуваності та смертності дасть змогу виявити закономірності демографічного “суперпроцесу” — відтворення населення.

Дослідники, які відповідально ставляться до розробки наукового забезпечення розробки заходів підвищення демополітичної активності держави в умовах кризи демореальності, вже досить давно почали вивчати предмет неklasичної демографії — невипадковий процес життєдіяльності людей, тобто такі її аспекти-властивості, відомості-свідчення про прямі та безпосередні наслідки—результати якої (дітонародження, одруження та розлучення, зрештою, припинення цієї активності взагалі внаслідок смерті індивідів) не спостерігаються та не вивчаються в демографічній статистиці. На жаль, започаткування досліджень нестохастичних іпостасей предметів сучасної інституалізованої демографії належним чином не осмислюється і тому супроводжується появою недоброякісних теоретичних новоутворень як, наприклад, думки про те, що “проміжною ланкою між суспільно-економічними умовами (в даному випадку — факторами) та процесами відтворення і міграції населення виступають різні види демографічної поведін-

⁴ Ще у позаминулому сторіччі видатний німецький статистик Георг Майр підкреслював необхідність відрізнати *чисельний* метод від *статистичного* методу [10, с. 15].

⁵ В існуючій методології суспільствознавства термін “процес” позначає “сукупності людських дій, які обумовлюють відтворення та розвиток суспільства, визначають збереження та трансформації зв'язків соціального буття” [17, с. 392. *Підкреслено мною* — В. П.].

ки” [4, с. 85–86]. Ця думка заслуговує спеціального розгляду, оскільки вона є дуже шкідливою за своїми наслідками спробою включити до змісту демологічного мислення не лише таку характеристику “об’єктивної реальності”, як “різні види демографічної поведінки”, а ще й вигадано-уявний “об’єкт” схоластичного теоретизування – “процес відтворення населення” у вигляді “взаємодії двох його складових: народжуваності та смертності” [4, с. 50].

Такий категоричний висновок випливає з усвідомлення того, що саме *індивіди та їх поведінка утворюють дійсно-реальний об’єкт всієї науки про людей*⁶, в тому числі й демографії⁷. Все інше, про що розмірковують та з приводу чого полемізують сучасні демографи, є *предметами* демографічного мислення, науковими категоріями та поняттями як компонентами–складовими демографічного знання та пізнання, сталі, загальновизнані зв’язки між якими характеризують “прикладну логіку” демографії, її спеціальну методологію⁸. Тому якщо не викликає заперечення думка про те, що “суспільно-економічні умови” мають *об’єктивний* характер (і є об’єктами суміжних з демографією наук), то ця констатація дає можливість зробити важливий висновок методологічного характеру, а саме висновок про те, що “соціально-економічні умови” як *причина (фактор) прямо та безпосередньо впливають на рухи-поведінки маси індивідів*, оскільки вони є тим *об’єктом*, маніфестації якого демографи вивчають як предмети їх науки за допомогою використання понятійно-термінологічного апарату демографії (насамперед демографічної статистики). Інакше кажучи, демографи як об’єкт вивчають “в конкретно-історичній обумовленості” не “відтворення населення” [5, с. 118; 12, с. 113; 4, с. 85], і навіть не поведінку реальних, конкретно-історичних індивідів. Відтворення населення та інші поняття та категорії сучасної (загалом емпірично-статистичної демографії) використовуються для того, щоб пізнавати об’єкт демографії (та всієї науки про людське життя) як предмет, специфіка якого дозволяє у спостереженні за ним, у його вимірі та описі використовувати статистичний метод – гностичні процедури емпіричного вивчення масових подій “демографічної біографії” конкретних індивідів не тільки як матеріально-тілесних творінь (коли йдеться про їх “природний” та “механічний” рух), а й як абстрактних (“часткових”) суб’єктів їх так званої “демографічної” поведінки.

Видається також само собою зрозумілим, що засоби-інструменти, гностичні процедури вивчення статистичної іпостасі об’єкта демографії, його прояви у вигляді масової “демографічної” поведінки людей утворюють предмети спеціального вивчення та використання спеціальних методик. Тому так звана “математична демографія” є не матеріально-предметною, а ідеально-методичною науковою дисципліною, сферою спеціального інтересу до знаходження, використання та удосконалення відносно складних *методів* вимірювання та опису наслідків–результатів масової “демографічної” поведінки індивідів. Адже те, що у *змісті* демографічного мислення існує у формі демографічних понять (категорій) та

⁶ “...Об’єктом соціальних наук є людська поведінка, її форми, її організація та її результати” [26, с.34].

⁷ Мабуть першими в колишній радянській демографії звернули увагу на необхідність вивчення “демографічної” поведінки Віктор Сисенко [22] та Віталій Горелік [3].

⁸ Про спеціальну демографічну методологію див. [13].

зв'язків між ними, є демографічною частиною “об’єктивного знання” (або “третього світу” Карла Поппера [14, с. 34, 77–79]), не можна легковажно *об’єктивувати* [23, с. 439–440], тобто вдаватися до ототожнення (“онтологізації”) будови-форми (структури) демографічного знання з будовою-формою (структурою) об’єкта демографії та його маніфестацій в предметах емпіричних демографічних дисциплін. Демографічне знання, як і будь-яке знання загалом, лише певним чином “віддзеркалює” свій об’єкт, “малює” картини-моделі⁹, процес вдосконалення-уточнення яких практично не має кінця. Тому демографам, особливо знавцям “чистої демографії” [5, с. 241–342; 12, с. 214–215; 18; 8] не бажано забувати пересторогу одного з геніїв людського мислення стосовно того, “що ми не в змозі пізнати можливість жодної речі за самими лише категоріями, а завжди повинні мати в своєму розпорядженні споглядання, щоб на ньому пояснювати об’єктивну реальність чистого розсудкового поняття” [7, с. 182].

“Онтологізація” опису предметів демографії часто стає складовою не тільки демостатистичного (обчислювально-математичного), а й неформалізованого, демологічного мислення, тобто мислення про ціле, а не його “складові” — предметні іпостасі. Процес мислення—розуміння цілого взагалі не може математизуватись, адже усякий розрахунок передбачає, що його предмет існує лише у вигляді певної *множини* [24, с. 39]. Демологу як досліднику демографічної “картини” людського буття залишається міркувати над тим, що не можна рахувати, тобто мислити без використання гностичних процедур вивчення “демографічних” множин-сукупностей. Існування такої можливості доводить історія всіх глибоких “медитацій” над сукупно-сумісною життєдіяльністю людей. Тому дійсно видатні його дослідники не втомлювалися повторювати, що “гуманітарні науки та всі науки про життя саме для того, щоб залишатися строгими, мають доконечно бути неточними” [24, с. 44].

У зв’язку з цим варто ще раз привернути увагу до тієї обставини, що *предметом* емпіричної демографії є не самі “демографічні явища” (“демографічні явища” характеризують її об’єкт), а статистична (первинна) інформація про них¹⁰, яка виробляється на основі різноманітних прямих та опосередкованих *свідчень* про маніфестації-прояви життєдіяльності людей, які ми абстрактно мислимо явищами уявної біографії демографічного гомункулуса — “середньої або абстрактної людини” [16, с. 57–69]. Не маючи об’єктивної можливості *безпосередньо*, емпіричним чином спостерігати сукупно-сумісну життєдіяльність людей (їх поведінку) як процес витрати ними фізичної та психічної енергії для продовження свого життя, забезпечення його необхідними матеріальними та духовними умовами, науковці-емпірики (в тому числі демографи) *post factum* вивчають “тільки” маніфестації-прояви, наслідки—результати цієї життєдіяльності. Тому вони і не користуються терміном “криза демореальності”. Наприклад, сучасному демографу немає сенсу називати кризою зафіксовані статистикою порушення

⁹ “Картина світу, якщо вона суттєво зрозуміла, означає [...] не картину, яка відображає світ, а світ, зрозумілий в сенсі такої картини” [24, с. 49].

¹⁰ Тому емпірично-статистична демографія є наукою не про “демографічний об’єкт”, а про “демографічні предмети”.

“балансу” чисельності народжених та померлих. Справді, коли в емпірично-статистичній демографії відбувається редукція демореальності до “статики” та “динаміки” населення, а саму “динаміку” зводять до природного оновлення (руху), “відтворення” населення як “балансування” (“взаємодії”) народжуваності та смертності [5, с. 68–69; 12, с. 57; 4, с. 50; 20, с. 9, 319], то ця реальність та її криза зникають як об’єкт демографії з усіма його предметними іпостасями та маніфестаціями. Відбувається заповнення сфери професійних інтересів демографів абстракціями — його дисциплінарно-предметними “відображеннями”. А руху до розуміння демореальності та її конкретно-історичної будови немає, оскільки не створюються та не обговорюються відповідні гіпотези як елементи теорії демореальності (демології)¹¹.

У такій гностичній ситуації демографів не об’єднує загальна та найвища мета їх професійної діяльності. В результаті втрачається потреба в науковій кооперації, їх єдність інституалізується лише абстрактно-формальним чином — спільністю *тематики*, над якою кожний з них працює в індивідуальній або груповій науковій автаркії. Але продуктивна сукупно-сумісна дослідницька активність може існувати лише на основі створення та широкого визнання основ спеціальної демографічної методології, бо лише вона орієнтує дослідників на вивчення життєдіяльності людей у вигляді демореальності, “нормальному” (некризовому) стану якої притаманна властивість—здатність забезпечувати демопроект (безперервний та історично сталий процес самовідтворення людності (вселюдності) як матеріальних носіїв певної кількості життя та суб’єктів цього життя в історично-конкретних суспільних формах). Виходить, що без створення основ спеціальної демографічної методології (методу демології) неможливо вийти з *кризи демографії* як науки, виникнення та швидке загострення якої в умовах системно-тотальної кризи демореальності вирішальним чином обумовлюється тим, що дисциплінарно-предметна диференціація досліджень проблем сучасної демореальності не супроводжується посиленням інтеграції зусиль усіх науковців, які розуміють міждисциплінарний характер цих проблем і тому намагаються виробити та застосувати адекватні гностичні процедури, що дало б змогу ефективно використовувати увесь масив накопичених (не лише в сфері сучасної предметно-дисциплінарної демографії) наукових знань про демографічне, здійснити їх синтез як процес створення спеціальної демографічної методології, “прикладної логіки науки” (Гегель) пізнання демореальності, її різних властивостей та станів. Лише прогрес у цій справі відкриє перспективу плідних пошуків ефективних шляхів та засобів бажаного впливу на кризову демореальність.

Цей категоричний висновок робиться на основі усвідомлення тієї обставини, що сучасна криза демореальності виникла та посилюється через те, що характер *минулої* поведінки індивідів у різних сферах життєдіяльності¹² створив

¹¹ “Зараз теорію зрозуміли в сенсі робочої гіпотези, а істиною назвали підтвердження гіпотези” [1, с. 365].

¹² Оскільки є підстави вважати, що негативні за своїми демографічними наслідками зміни відбулися практично в усіх сферах життєдіяльності, остільки сучасну кризу демореальності можна визначити як кризу системно-тотальну, тобто як таку, що характеризує всю демореальність, а не якийсь її аспект, компонент, частину, фрагмент або шар.

сучасну демореальність, появи якої колишні суб'єкти відповідної активності не тільки не прагнули, а й навіть не здогадувалися, що вона взагалі може виникнути. Інакше кажучи, зміни в демореальності, які зараз вважаються негативними і кваліфікуються як прояви ненормального, кризового її стану, безпосередньо викликані “дією” не якихось *об'єктивних* законів (закономірностей) такого розвитку життєдіяльності, в процесі якого виникла та здійснилася об'єктивна необхідність перетворення нормальної, не кризової демореальності в ненормальну, кризову. Криза демореальності є негативним у демографічному плані наслідком—результатом минулої життєдіяльності людей, поведінка кожного з яких була певною мірою свідомою та раціональною. Тому і виникає проблема, без вирішення якої неможливо виробити більш-менш обґрунтовану та ефективну стратегію посилення демополітичної активності держави.

Справді, якщо погодитися з думкою деяких теоретиків демографії про те, що сучасний “демографічний перехід” загалом викликаний заміною традиційної, примітивної, доіндустріальної, “ірраціональної репродуктивної поведінки” індивідів у традиційних аграрних суспільствах” суттєво іншою поведінкою — нетрадиційною, раціональною [5, с. 115–116; 12, с. 109–110; 4, с. 81–82], то виникає питання, яким чином сучасну, начебто вже *раціональну*, “демографічну” (перш за все “репродуктивну”, тобто дітородну) поведінку *індивідів*, зробити раціональною з точки зору необхідності виходу з кризи демореальності за допомогою формування (якщо це взагалі можливо) “раціонально-некризового” *історичного типу* “поведінки” людності та відповідної демореальності (в тому числі “сучасного або раціонального типу відтворення населення”) [5, с. 473–474; 12, с. 526].

Знаходження переконливої відповіді на це питання актуальне як в теоретичному, так і практичному (демополітичному) плані тому, що автори опрацьованих мною текстів про “демографічні переходи”, “демографічні революції” та “демографічні кризи” в тлумаченні змісту цих історичних подій не виходять за межі емпірично-статистичного розгляду їх маніфестацій у вигляді змін в природному русі—оновленні людності (населення). Але якщо “нормальний”, не кризовий стан предмета їх вивчення начебто характеризується створенням механізму “демографічного гомеостазу” як причини “устремління” відповідної “демографічної системи” до “демографічної рівноваги” (“збалансованості народжуваності та смертності”) [2, с. 15–19, 62, 73; 5, с. 473; 12, с. 58], “демографічної стабілізації”, то постає питання, чому вже відомі приклади фактичного завершення “демографічного переходу” та встановлення сучасного, “раціонального” історичного типу відтворення населення не супроводжується появою у відповідної “демографічної системи” помітного потягу до стану хоча б відносної демографічної рівноваги та демографічної стабілізації.

Оскільки лише більш-менш обґрунтовані відповіді на ці питання утворюють основу розробки стратегії демографічної політики (політики впливу на демореальність), остільки ця обставина є ще одним аргументом на користь висновку, що пануюче розуміння об'єкта демографії не дає можливості розробити таку стратегію цієї політики, з втіленням заходів якої можна істотно вплинути на

кризу демореальності, пов'язати з її здійсненням реалістичні сподівання на завершення переходу до якогось сталого та бажаного історичного типу демореальності. Зведення об'єкта демографії до предмета демографічної статистики — природного руху (природного оновлення) “людської популяції”, тобто демостатистичної абстракції, не дозволяє усвідомити реальний зміст навіть основних наукових проблем активізації демополітичної активності в умовах демографічної кризи (кризи демореальності). Саме ця обставина заважає визначити, на що конкретно має бути спрямована ця активність, що утворює її об'єкт та емпіричні предмети, тобто те, на бажані зміни чого (досягнення певної мети) за допомогою здійснення відповідних заходів демополітичного характеру можна сподіватись.

Усвідомлення об'єкта та мети реалістичної демополітики дуже актуальне тому, що нині переважна більшість зацікавлених у посиленні демополітичної активності представників державних та громадських інституцій у своїх міркуваннях стосовно вирішення цієї надзвичайно складної і в методологічному, і в практичному плані проблеми мають неконструктивне уявлення про її загальний характер, суть та складність. Адже якщо вважати, що об'єктом демографічної політики є “населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи, когорти населення, родини певних типів або стадій життєвого циклу” [12, с. 101], то виникає питання, чим ця політика відрізняється від славнозвісної “політики народонаселення” — “спрямованості соціально-економічної політики, мета якої полягає в тому, щоб вплинути на розвиток народонаселення” [5, с. 332; 12, с. 329; 4, с. 216]. Не можна ігнорувати той факт, що розвиток населення є також розвитком його відтворення як процесу *збереження* досягнутих успіхів цього розвитку, як процесу підвищення якості людей—суб'єктів “демографічної” поведінки, в тому числі прогресом їх “демографічної” свідомості. Тому вказівки на те, що “демографічна політика” є частиною “загальносоціальної політики”, “спрямованістю соціально-економічної політики, мета якої полягає в тому, щоб впливати на розвиток населення” [4, с. 74, 216. *Підкреслено мною — В. П.*], не пояснюють, чим конкретно “демографічна політика” відрізняється від “політики народонаселення” та “загальносоціальної політики”, від якої залежить “розвиток населення”.

Ця невизначеність існує тому (нагадаю про це ще раз), що *в демографії панують хибні уявлення про об'єкт (об'єкти) наукового демографічного інтересу*. Тому варто хоча б дуже стисло обґрунтувати цей відповідальний висновок, принаймні, навести певні аргументи на його користь. Почну з того, що нагадаю банальну логіко-методологічну істину, а саме констатацію, що науковий термін “*об'єкт*” позначає певну частину буття—світу, яка протистоїть людині як суб'єкту пізнання та діяльності [23, с. 438–439]. Тільки ігнорування цієї істини дозволяє ототожнювати різні предмети (“ідеальні об'єкти”) науки з її дійсним об'єктом (“реальним об'єктом” [9, с. 313–314]), наприклад, тлумачити *поняття* населення та його оновлення (“відтворення”) як *об'єкти* демографії [5, с. 119; 12, с. 114; 15, с. 20; 11, с. 21]. Тому, лише забуваючи про

те, що в сучасній демографії вивчається не реально-конкретне населення й не реально-конкретне його оновлення, а їх демографічні абстракції — “людська популяція”¹³ та її “природний рух”, можна наївно-впевнено міркувати про демографію як “науку про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній обумовленості цього процесу” [5, с. 118; 12, с. 113; 15, с. 6, 19, 122].

Усвідомлення того, що *реально-конкретна людність (вселюдність)—населення (народонаселення) та її “рух” (самовідтворення) є об’єктом всієї науки про людей та їх життєдіяльність*, і що наукова (не адаптована до “хатнього” вжитку) демографія існує у вигляді лише складової всього наукового знання та пізнання, дає змогу зробити кілька висновків методологічного характеру:

по-перше, не погодитися з поширеною серед демостатистиків думкою про те, що демографія “має своїм об’єктом певну галузь дійсності, яку не вивчає ніяка інша наука” — “відтворення населення в цілому” [5, с. 118; 12, с. 114], а також з їх претензією на монополію у справі розробки концепцій, програм та стратегій активізації демополітичної активності державних та громадських інституцій;

по-друге, стверджувати, що науковий простір, в якому можуть досить глибоко та продуктивно осмислюватися проблеми демореальності, у тому числі кризової, має бути “вільною науковою зоною”, широким простором обміну науковими досягненнями, співпраці та кооперації гностичних зусиль дослідників багатьох галузей сучасної науки, оскільки лише в такому просторі осмислення проблем демореальності як проблем по суті міждисциплінарних може реально виявити емерджентний ефект взаємодії наукової спеціалізації з науковою кооперацією;

по-третє, дає можливість зрозуміти, що об’єкт демографії та всієї науки про людину та її життєдіяльність є і об’єктом “демографічної політики” (демополітики), тому активізація демополітичних зусиль державних та громадських інституцій, включаючи протидію кризі демореальності, може принести бажаний та досить помітний демографічний ефект лише в тому разі, якщо її основним інструментом—методом стане “демографізація” [21, с. 40–41] всієї політичної активності в країні, де і коли буде створена ситуація, за якої розробники концепцій, стратегій та тактик усіх без винятку начебто “недемографічних” видів політик не будуть забувати про явні та неявні, прямі та опосередковані, негайні та віддалені, але неминучі впливи поточного посилення політичної активності в державі на її сучасну демореальність;

по-четверте, дозволяє зробити висновок про те, що сучасні демографи мають сконцентрувати увагу на дослідженні змін в будові та структурі сумісно-сукупної активності—життєдіяльності людності на загальний характер поведінки індивідів різного соціального статусу, які негативно впливають на демореальність, оскільки без вивчення результатів цих досліджень неможливо зафіксувати та оцінити демографічну ефективність різних історичних форм

¹³ “...В демографії населення розглядається як людська популяція...” [2, с. 7; 5, с.119; 12, с. 114].

та інститутів організації життєдіяльності людей та вирішити, які з них мають бути усунені за допомогою здійснення відповідної стратегії демографічно орієнтованої соціальної політики; а досягнення в цій царині науки та практики будуть переконливо свідчити про становлення дійсно нової, посткласичної демографії.

Джерела

1. *Аренд Ханна*. Vita activa, или О деятельной жизни. — СПб.: Алатейя, 2000. — 437 с.
2. *Вишневский А. Г.* Воспроизводство населения и общества. История, современность, взгляд в будущее. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 287 с.
3. *Горелик В. П.* Некоторые соображения об исследовании генеративного поведения семьи // Демографические тетради. Вып. 4–5. — К.: Изд. ИЭ АН УССР, 1972. — С. 72–95.
4. *Демографический* понятийный словарь. — М.: ЦСП, 2003. — 352 с.
5. *Демографический* энциклопедический словарь. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — 608 с.
6. *Демографічна криза в Україні*. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 560 с.
7. *Кант Іммануїл*. Критика чистого розуму. — К.: Юніверс, 2000. — 501 с.
8. *Капица С. П.* Общая теория роста человечества. — М.: Наука, 1999. — 190 с.
9. *Краткая философская энциклопедия*. — М.: Издательская группа “Прогресс” — “Энциклопедия”, 1994. — 575 с.
10. *Майр Георг*. Закономерность в общественной жизни. Теория статистического метода. Статистика народонаселения. Нравственная статистика. — М.: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1899. — 482 с.
11. *Медков В. М.* Демография. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 576 с.
12. *Народонаселение*. Энциклопедический словарь. — М.: БРЭ. 1994. — 640 с.
13. *Піскунов В.* Прологомени до розуміння демографічного методу (спеціальної демографічної методології) // Демографічні дослідження. Вип. 23. — К.: Вид. ІЕ НАНУ, 2001. — С. 109–161.
14. *Поппер Карл*. Объективное знание. Эволюционный подход. — М.: Эдиториал УРСС, 2002. — 384 с.
15. *Прибиткова І. М.* Основы демографії. — К.: АртЕК, 1995. — 256 с.
16. *Птуха М. В.* Вибрані праці. — К.: Наук. думка, 1971. — 411 с.
17. *Современный философский словарь*. — Москва—Бишкек—Екатеринбург: Одиссей, 1966. — 608 с.
18. *Староверов О. В.* Модели движения населения. — М.: Наука, 1979. — 342 с.
19. *Статистический словарь*. — М.: Финансы и статистика, 1989. — 623 с.
20. *Стеценко С. Г.* Демографічна статистика з основами демографії. — К.: Вища школа, 2005. — 415 с.
21. *Стешенко В., Піскунов В.* До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. Вип. 18. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1996. — С. 41).
22. *Сысенко В. А.* О демографическом поведении и демографической установке

- // Марксистско-ленинская теория народонаселения. — М.: Мысль, 1971. С. 344–351.
23. *Філософський* енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2003. — 742 с.
24. *Хайдеггер Мартин*. Время и бытие. Статьи и выступления. — М.: Республика, 1993. — 250 с.
25. *Хоменко А. П.* Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. — М.: Статистика, 1980. — 223 с.
26. *Шюц Альфред*. Избранное: Мир, светящийся смыслом. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. — 1056 с.
27. *Энциклопедический* словарь медицинских терминов. Т. I. — М.: Сов. энциклопедия, 1982. — 464 с.

Аннотация. Статья посвящена некоторым составляющим специальной демографической методологии, использование которой позволяет выйти за предметно-дисциплинарные пределы демографической статистики, в том числе в изучении кризисного состояния демореальности. Исходным пунктом движения к пониманию демографии как науки, не тождественной демографической статистике, является осознание того обстоятельства, что при целостно-системном подходе к воспроизводству населения субстрат этой системы образует демографическое содержание жизнедеятельности индивидов, которая эмпирически изучается в виде их совместно-совокупного “демографического поведения”.

Abstract. The article deals with elucidation of some components of the special demographic methodology, which allows to overstep the subject limits of demographic statistics including in studies of demoreality crisis state. The initial point of movement to understanding of demography as science, which is unidentical with demographic statistics, is realization of circumstance, that under system approach to population reproduction substance of such system makes demographic content of individual's vital activity, which empirical is being studied as their aggregate “demographic behavior”.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.04.2007 р.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ¹

У монографії розглядається проблема дослідження рівня життя населення України з урахуванням специфіки розвитку соціально-економічних процесів на сучасному етапі. Відсутність комплексних наукових досліджень рівня життя за часів незалежності України, а отже, і розробок відповідного наукового інструментарію, зумовила необхідність публікації даної роботи.

В українському суспільстві впродовж двох останніх десятиріч відбулися суттєві зміни, які неоднозначно вплинули на рівень життя населення країни. Економічна криза 1990-х років призвела до різкого падіння показників матеріальної забезпеченості переважної більшості українських сімей та до занепаду соціальної інфраструктури населених пунктів. Відродження економіки після 2000-го року сприяло підвищенню доходів усіх верств населення, проте за основними характеристиками умов життя України дедалі більше віддаляється від розвинутих країн світу. З метою перелому негативних тенденцій та формування цілеспрямованої державної політики щодо підвищення життєвого рівня населення та зменшення масштабів бідності в країні постає необхідність виявлення та системного аналізу чинників формування життєвого рівня та тенденцій соціального розвитку, що простежуються на нинішньому етапі.

Поняття рівня життя є багатовимірним та безпосередньо стосується всіх членів суспільства. Ємність поняття спонукає дослідників включати якомога більше аспектів та складових до методичних схем задля більш повного охоплення проблеми та комплексного її вивчення, що безпосередньо впливає на концепцію дослідження та визначення категорії. Проблема ускладнюється неможливістю знайти більш-менш універсальне визначення, яке було б прийнятним для всіх країн. А незначні зміни у визначеннях ведуть до суттєвих змін в методико-методологічних аспектах дослідження.

Монографія складається з десяти розділів:

Перший розділ є теоретичним, в ньому узагальнено світовий досвід досліджень за даною проблематикою, запропоновано концепцію дослідження рівня життя населення України на сучасному етапі та надано необхідний методичний інструментарій для проведення оцінок життєвого рівня.

¹ Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черенько. — К.: ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2006. — 428 с.: іл. — Бібліогр.: с. 417–426.

Другий розділ присвячено характеристиці наявної інформаційної бази для дослідження рівня життя населення. Детально проаналізовано методологію вибіркового обстеження умов проживання населення, що проводиться Держкомстатом України на постійній основі. Дано оцінку системи показників рівня життя населення, що ґрунтується на результатах цього обстеження, визначено напрями покращення інформаційної бази.

Третій розділ становить значний інтерес з наукового погляду на проблему формування рівня життя населення та активізації механізмів впливу на соціальні процеси. Розглянуто основні тенденції економічного розвитку України та їх вплив на рівень життя населення. Здійснено оцінку існуючих соціальних стандартів та гарантій щодо забезпечення гідного рівня життя бідним верствам населення. Визначено роль самозабезпечення у збільшенні матеріальних ресурсів домогосподарств України

Четвертий розділ є найбільш обсяговим та суто аналітичним; наявні в ньому матеріали дають змогу всебічно проаналізувати та оцінити рівень життя різних соціально-демографічних груп населення країни на сучасному етапі. Поряд з об'єктивними характеристиками матеріального становища, умов проживання населення та стану соціального середовища, в розділі представлено самооцінку населенням свого матеріального статусу та ступеня задоволення основних потреб.

У п'ятому розділі представлено методико-методологічні підходи до дослідження рівня життя населення регіонів України, що нині є особливо актуальним, оскільки дає можливість оцінити становище населення у різних регіонах та провести міжрегіональні порівняння на основі інтегральних показників. Запропонована методика також дає змогу побудувати рейтингові оцінки регіонів України за базовими аспектами рівня життя населення та розробляти виважені регіональні програми з підвищення життєвого рівня.

У шостому розділі рівень життя населення сільської місцевості розглянуто як окрему наукову проблему, адже специфіка розвитку ситуації на селі вимагає нових підходів до оцінки соціально-економічних явищ та процесів, які не можуть бути досліджені на основі узагальненого аналізу.

Сьомий розділ присвячено новій для української науки проблематиці — диференціації населення за доходами як основному чиннику формування соціальної нерівності в сучасному суспільстві. У розділі дано поглиблений аналіз розподілу населення за доходами та диференціації за рівнем матеріального добробуту. На цій основі розроблено теоретичні засади соціальної стратифікації та проаналізовано особливості формування соціальної структури українського суспільства, що є надзвичайно актуальним для країн перехідної економіки, які зазнали руйнації старого соціального укладу та не завершили формування нових соціальних класів.

У восьмому розділі зроблено наукову спробу визначення середнього класу в Україні — знайдено відповіді на запитання: “Чи є середній клас в Україні?”, “Який він за чисельністю?”, “Хто є класичним представником середнього класу в Україні?”. Здійснено оцінку чисельності груп населення, що мають ознаки середнього класу за різними критеріями, надано характеристику їх соціально-економічного становища.

Дев'ятий розділ розвиває дослідження проблеми бідності в Україні з урахуванням новітніх тенденцій у сучасній економічній науці та специфіки розвитку ситуації в Україні з початком процесу економічного зростання. Цей розділ є продовженням опублікованих раніше авторами даної монографії праць з проблематики бідності в Україні. Поряд з теоретичними підходами, тут представлено комплексний аналіз ситуації з бідністю в країні на основі багатокритеріального підходу.

У десятому розділі міститься прогноз розподілу населення України за доходами на середньострокову перспективу. Узагальнено досвід вітчизняної та зарубіжної науки з прогнозування соціально-економічних процесів та, на його основі, розроблено науково обґрунтований прогноз розподілу населення за середньодушовими доходами до 2010 року.

Монографія може використовуватися не лише науковими працівниками, викладачами та аспірантами, а й працівниками-практиками та студентами економічних факультетів. Представлення в монографії значних масивів сучасної аналітичної інформації, побудованої на унікальній статистичній базі, обумовлює цінність даної роботи для працівників органів державного управління всіх рівнів.

*Л.М. ЧЕРЕНЬКО,
завідувач відділу досліджень рівня життя населення,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

СМЕРТНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ТРУДОАКТИВНОМУ ВІЦІ²

Монографія присвячена дослідженню актуальної проблеми смертності населення трудоактивного віку в Україні у соціально-економічному контексті та визначенню резервів і шляхів її зниження.

У монографії висвітлюються особливості соціально-економічних умов формування здоров'я населення України, розкрито чинники та наслідки його кризового стану у трудоактивному віці; проаналізовано зрушення у стані здоров'я населення, що відбулися у трансформаційний період.

Досліджено довготривалі зміни у смертності й середній тривалості життя з акцентуванням уваги на специфіці формування феномену надсмертності населення у трудоактивному віці. Оскільки кризові явища у стані здоров'я і смертності формувалися впродовж тривалого часу, вивчення зрушень у показниках життєзбереження населення здійснюється у глибокій історичній ретроспективі. Вперше завдяки проведеній реконструкції основних параметрів демографічної динаміки України у її сучасних територіальних межах за період 1897–1958 рр. побудовано відповідні таблиці смертності й очікуваної тривалості життя, що дало змогу простежити і зафіксувати історичні тенденції формування основних параметрів режиму дожиття населення України впродовж ХХ — поч. ХХІ століття та ввести у практику демографічного та історичного аналізу науково обґрунтовану оцінку демографічних втрат України у роки соціальних катастроф першої половини ХХ століття, в т. ч. серед населення трудоактивного віку. Розглянуто статеву-вікову диференціацію смертності у трудоактивний період і здійснено оцінку середньої тривалості життя чоловіків та жінок на період зайнятості й незайнятості.

Грунтовно проаналізовано зрушення у структурі причин смерті у трудоактивному віці, виявлена специфіка соціально детермінованої смертності: дана оцінка ролі та внеску алкогольної залежності смертності; характеристика основних тенденцій перебігу епідемій туберкульозу і ВІЛ/СНІДу та їхнього впливу на стан здоров'я і рівень дожиття населення. Вперше проведено оцінку “запобіжної” смертності населення трудоактивного віку, тобто смертності від причин, яким можна запобігти за умови своєчасного звернення та отримання кваліфікованої медичної допомоги; досліджена структура “запобіжної” смертності залежно від можливостей запобігання методами первинної, вторинної та третинної профілактики.

Здійснено оцінку демографічних втрат України внаслідок надмірної та передчасної смертності населення у період пострадянських трансформацій; розрахо-

² Лібанова Е. М., Левчук Н. М., Рингач Н. О., Рудницький О. П., Понякіна С. А., Шевчук П. Є. Смертність населення України у трудоактивному віці. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — 211 с.

вано та проаналізовано показники середнього укорочення тривалості життя у трудоактивний період та втрачених років потенційного життя. Визначено ймовірні резерви подовження середньої тривалості життя на різних ділянках віку за умови повної ліквідації смертності від окремих причин смерті та підвищення середнього віку померлих; розроблено багатоваріантний прогноз смертності і середньої тривалості життя у трудоактивному віці на період до 2050 р. У монографії також викладено основні принципи та пріоритетні напрями політики щодо покращання стану здоров'я та зниження смертності трудоактивного за віком населення України.

Монографія адресована демографам, медикам, фахівцям суміжних з демографією наук та всім тим, хто цікавиться демографічною проблематикою України.

Н.М. ЛЕВЧУК,
*кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РОСІЇ У XX СТОРІЧЧІ

Виходом з друку книги “Демографічна модернізація Росії. 1900–2000” [2] був зроблений ґрунтовний внесок у висвітлення змін, які відбулися в демографічній ситуації РФ у минулому надзвичайно бурхливому сторіччі. Вже сама тема книги не могла не привернути пильної уваги не лише демографів, а й широкого кола читачів, які цікавляться актуальними проблемами історичного розвитку великої за розмірами та впливовістю країни в світі. Українським демографам ця книга цікава ще й тим, що в ній розглядається демографічна динаміка, історична специфіка якої багато в чому схожа на ту, якою характеризуються зміни демореальності в Україні. Ознайомлення українських демографів зі здобутками виконання цього масштабного та відповідального науково-дослідницького проекту, зокрема, дає їм можливість осмислити плюси та мінуси втіленої в ньому концепції, оцінити результати використання гностичного потенціалу сучасних методів демостатистичного аналізу. Є підстави вважати, що українські демографи, використовуючи власну демографічну інформацію, повторять в удосконаленому варіанті те, що спробував зробити невеликий, але працьовитий колектив московських демографів.

В анотації до книги слушно звернуто увагу на те, що монографія створена на основі дослідження “величезного статистичного матеріалу, поданого в книзі в кількох сотнях графіків та таблиць” (с. 4)³. *Першим* актуальним та вагомим науковим досягненням авторів книги є те, що їм вдалося дати вельми цікаву характеристику змін *демографічної ситуації* в Росії у минулому сторіччі з додержанням високих світових стандартів якості демостатистичного аналізу. Цінність цього досягнення можна належним чином зрозуміти лише за умови врахування (а на це здатні тільки фахівці з демографічної статистики) маси методичних та технічних проблем, без вирішення яких (принаймні, без належних намагань вирішити) неможливо було обробити накопичену демографічну інформацію, скласти більш-менш достовірні динамічні ряди зіставних демографічних показників, тобто створити надійну інформаційну базу солідного аналізу реальних змін у демографічній ситуації в країні протягом такого тривалого часу. Зрозуміло, що автори не могли не зіткнутися з тією “копіткістю перерахунків та “дотепністю” методів реконструкції на основі досить різнотипного, різноякісного і в більшості випадків досить умов-

³ До речі, в рецензії на книгу А. Г. Рашина “Население России за 100 лет (1811–1913 гг.)” відомий радянський демограф Борис Урланіс звернув увагу на те, що “серйозним недоліком книги” є “повна відсутність” графіків та картограм [6, с. 85]. Книга, про яку тут йдеться, містить дуже багато графіків. Можна навіть сказати, що вона перенасичена графіками (без деяких з них текст не став би біднішим). Але в книзі, на жаль, немає жодної картограми, хоча без них важко досить наочно охарактеризувати суттєве регіональне розмаїття демографічних ситуацій в Росії.

ного статистичного матеріалу” [1, с. 5], про які писав у своєму дослідженні динаміки народонаселення Росії в 1850–1930 рр. Є. З. Волков. На жаль, у розглядуваній монографії немає спеціального розділу, в якому хоча б дуже стисло були висвітлені труднощі обчислення зіставних в часі та просторі демографічних показників на основі використання не завжди повного та досить деталізованого первинного демостатистичного обліку відомостей та свідочств–свідчень про масові явища, що характеризують рух (оновлення) населення. За наявності розділу про якість використаних первинних матеріалів та методику їх обробки цінність демостатистичного компоненту розглядуваної книги була б ще більш значущою. Відчуття незавершеності монографії викликає також відсутність в ній аналізу змін у регіональній специфіці демографічної ситуації в Росії.

Друге важливе наукове досягнення авторів книги на нашу думку є результатом їх намагання вийти за межі статистичної демографії (демографічної статистики). Така спрямованість дослідницької активності дала можливість створити унікальний для російської демографії *компендіум*, в якому стисло, але суттєво характеризуються досягнення у широкому, міждисциплінарному вивченні об’єкта демографії, а не лише його предметних іпостасей як в самій демографії, так і в дисциплінарних межах різних галузей суспільствознавства, зокрема, їх емпірично-статистичних частин. Тому маємо досить вдалий приклад практичного вирішення давно назрілої, але не дуже привабливої для фахівців проблеми так званого “синтезу соціальної та демографічної статистики”, тобто проблеми створення та використання загальностатистичної основи вивчення фундаментальних демографічних *проблем*, які можуть бути досить глибоко осмислені лише у широкому, міждисциплінарному дослідницькому просторі.

Третім і дуже вагомим науковим досягненням авторів книги (і особливо Анатолія Вишневського як керівника авторського колективу) є те, що цей колектив створив концептуально досить чітко спрямований дискурс. Суть цього досягнення не в тому що текст книги характеризується певною концептуальністю. Історія “радянської демографії” фіксує багато великих і малих публікацій, автори яких створювали або намагались створити тексти–дискурси сильної та виразної концептуальності. Можна навіть стверджувати, що переважна більшість демографічних публікацій, автори яких дотримувались догм історичного матеріалізму, демонструвала небачені в світовій демографічній науці приклади суворого додержання діалектичної логіки політично заангажованого концептуального мислення. Автори тексту, присвяченого висвітленню демографічної ситуації в Росії у минулому сторіччі, відійшли від “марксистсько-ленінської” концепції демографічної динаміки, заявивши про свою парадигму у назві книги.

Не повною мірою, на наш погляд, виконали свої функції вступ та висновки до книги. Публіцистичний характер і надмірна лапідарність вступу (як і першого розділу першої частини) дисонують з очікуваннями читача при його введенні до тематики та проблематики серйозної демографічної наукової пуб-

лікації, оскільки явно відчувається дефіцит властивостей, які мають бути органічно притаманні такого роду дискурсам. Хоча у висновках містяться дуже актуальні для сучасності факти з історії розвитку світової демографічної думки, цікаві висновки стосовно “демографічної модернізації” як одного з концептуальних методів осмислення демографічної динаміки і ґрунтовні оцінки шляхів та способів “демографічної модернізації” в Росії та за її межами, однак цей текст, принаймні найбільш вагомі його частини, потрібні для продуктивного осмислення змісту книги працюючими демографами, іноді мають риси не дуже сумісні зі стилем викладу, структурою змісту та спрямованістю “фінальних” текстів, з якими звикли знайомитися зацікавлені та досить уважні читачі.

І, нарешті, **головними** досягненнями авторського колективу розглядуваної книги є те, що її виданням: (а) у російській демографії створена наукова інформаційна база для подальшого розгортання та поглиблення комплексних досліджень фундаментальних проблем очікуваної демографічної динаміки в Росії; (б) підготовлено фундаментальну основу для виваженого та плідного обговорення цих проблем не лише в середовищі професійних демографів та фахівців з державних та громадянських інституцій, які мають здійснювати постійний контроль за процесом посилення та удосконалення демополітичної активності в державі, а й у широких колах громадян, які мають підвищувати свою демографічну культуру та використовувати її у власних і в суспільних інтересах; (в) створено публікацію, яка може виконувати функцію фундаментального навчального посібника з демографії для вищих навчальних закладів, де готують фахівців не лише з демографії, а також з економічної та соціальної політики; (г) для українських демографів (а може не лише для них) сформовані сприятливі умови для порівняння переваг та недоліків використаної в дослідженні демографічної ситуації в Україні концепції демографічної кризи⁴ з концепцією демографічної модернізації, якої дотримувався авторський колектив розглядуваної тут книги.

Сподіваємося на те, що авторський колектив (особливо його керівник) знайдуть час та сили для продовження роботи над удосконаленням книги, усунуть деякі її недоліки, і в результаті ми дочекаємося виходу другого її видання, ще більш цікавого, інформативного та цінного.

Джерела

1. Волков Е. З. Динамика народонаселения за 80 лет. М. –Л.: Госиздат, 1930. – 272 с.
2. Демографическая модернизация России. 1900–2000. Под ред. Анатолия Вишневого. – М.: Новое издательство, 2006. – 601 с.
3. Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки. Збірник матеріалів. – К.:

⁴ Перший етап проекту вивчення сучасного перебігу демографічної ситуації в Україні київські демографи вже в основному завершили [4, 5], і цей результат став одним із матеріалів, які обговорювалися на парламентських слуханнях, присвячених демографічній кризі в Україні [3].

- Верховна Рада України, Комітет з питань національної безпеки і оборони, 2003. — 450 с.
4. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії.* Під ред. Валентини Стешенко. — К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. — 560 с.
 5. *Демографічна криза в Україні: причина та наслідки.* За ред. Сергія Пирожкова. — К.: ІВЦ. Державний комітет статистики України, 2003. — 231 с.
 6. *Урланис Б. А., Рашин Г. “Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки”* // Вестник статистики — 1957. — № 3. — С. 83–85.

В.С. СТЕШЕНКО,
*доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

КЛУПТ М.

“ДЕМОГРАФИЯ РЕГИОНОВ ЗЕМЛИ”

Эта книга повествует о важнейших событиях новейшей демографической истории Земли. Читатель сможет познакомиться с новыми моделями демографического поведения, характерными для жителей США, Западной и Восточной Европы, Италии и Испании, Индии, Китая и других регионов мира, узнать об изменениях в их жизненном цикле (вступление в самостоятельную жизнь, интимные отношения и брак, контрацептивная революция, рождение детей, жизнь и смерть), о причинах этих изменений, а также познакомиться с проблемами и теориями, отражающими эти изменения. Значительное место в книге уделено демографическим проблемам современной России и поискам выхода из демографического кризиса. Автор подчеркивает, что культурные и социальные различия между регионами нельзя безнаказанно игнорировать, а методы политики бездумно импортировать. Вряд ли стоит долго объяснять, к каким последствиям это нередко приводит, и почему данная проблематика столь актуальна для России. Междисциплинарный характер темы делает книгу интересной для всех, кого по роду профессиональных занятий или в силу личной склонности волнуют проблемы истории, демографии, географии, регионоведения, социологии, политологии, международных отношений.

РФ. Издательство: Питер. Год: 2007. Страниц: 347. Тираж: 3000 экз.

БОНДЫРЕВА С. К., КОЛЕСОВ Д. В.

“МИГРАЦИЯ (СУЩНОСТЬ И ЯВЛЕНИЕ)”

Изучение свойств и особенностей миграции как общественного явления сейчас приобретает особую актуальность в связи с образованием ряда новых государств с определенными границами, а миграция изначально отрицает эти границы, что существенно сказывается на судьбах людей. Изучению сущности миграции, ее связи с понятиями смысла жизни, свободы, счастья, нравственности, экспансии посвящена данная работа.

Издательство: МПСИ Модэк. Год: 2007. Страниц: 296. Тираж: 1000 экз.

ДОКЛАД О МИРОВОМ РАЗВИТИИ 2007.

РАЗВИТИЕ И НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ. ВСЕМИРНЫЙ БАНК

В Докладе освещаются основные направления государственной политики по формированию человеческого капитала молодежи. Мероприятия классифицированы по пяти тематическим блокам: учеба, работа, сохранение здоровья, создание семьи и осуществление гражданской позиции. Выделяются три задачи, с учетом которых разработчикам политики следует определять содержание и очередность принимаемых мер: расширение возможностей молодежи, совершен-

ствование способностей и предоставление “повторного шанса”. На основе обобщения мирового опыта Доклад предлагает практические подходы, которые рекомендуется использовать лицам, принимающим ответственные политические и экономические решения на всех управленческих уровнях. Острая актуальность, информативность, а также простота и ясность изложения делают книгу интересной широкому кругу специалистов. В приложении к Докладу приводятся таблицы основных статистических показателей развития стран мира.

Издательство: Весь Мир. Перевод с англ. Год: 2007. Страниц: 376.

БОНДЫРЕВА С. К., КОЛЕСОВ Д. В.
**“ТРАДИЦИИ: СТАБИЛЬНОСТЬ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ
В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА”**

Что такое традиции и традиционность и какова их роль в жизнедеятельности общества? Почему следует особенно бережно относиться к традициям в периоды значительных общественных перемен? В чем близость и различие понятий нравственности, патриотизма и традиционности? Где разумная граница между национальным и интернациональным, между традициями и инновациями и какова связь между ними? На эти и другие вопросы читатель найдет ответы в данном пособии, которое будет полезно для широкого круга читателей.

Издательство: МПСИ Модэк. Год: 2007. Страниц: 280. Тираж: 1000 экз.

ШТОМПКА П.
**“ВИЗУАЛЬНАЯ СОЦИОЛОГИЯ. ФОТОГРАФИЯ КАК МЕТОД
ИССЛЕДОВАНИЯ”**

В широком социально-философском и культурологическом контексте рассмотрены теоретические основания и практика использования фотографии как метода социологического исследования. Показаны особая роль визуальных представлений, проявлений и воображения в современном и особенно в постсовременном обществе. Освещены основные вехи развития социально ориентированной фотографии и показан путь, пройденный по направлению к социологической фотографии. Охарактеризовано общество в фотографическом объективе, включая человеческие личности, действия, социальное взаимодействие, коллективность, культуру и окружающую среду общества. Представлены возможности фотографии в качестве дополнения к другим методам социологии. Проанализирован фотографический образ как предмет интерпретации. Изложены теоретические аспекты развития визуальной социологии. Представляет интерес для широкого круга ученых и специалистов социально-гуманитарной сферы, практикующих использование фотографии и других методов отображения визуальных аспектов общественной жизни.

Издательство: Логос. Год: 2007. Страниц: 200. Тираж: 2000 экз.

КРАВЧЕНКО С. А.

**МОНОГРАФИЯ: “ СОЦИОЛОГИЯ МОДЕРНА И ПОСТМОДЕРНА
В ДИНАМИЧЕСКИ МЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ”**

В монографии рассматриваются теоретико-методологические подходы к анализу современной социальной и культурной динамики, тому, как она интерпретируется в новейших социологических теориях. Актуальность проблемы связана со становлением открытого, рефлексивного, нелинейно развивающегося социума, соответственно, новой ролью человека как самоорганизованного, которому приходится иметь дело с институциональными рисками, проблемой адаптации своей самоидентификации к разрывам современного общественного развития, метаморфозам структур, по-разному функционирующим в разных темпомирах. При этом автор предлагает свой инструментарий для исследования динамически изменяющегося мира в виде сочетания компонентов социальной синергетики и своей парадигмы играизации, нацеленной на интерпретацию парадоксов социума, необычных сопряжений общественно полезной деятельности и игры.

Издательство: МГИМО. Год: 2007. Страниц: 264. Тираж: 600 экз.

СЕРЕБРЯННИКОВ В. В.

“ПРИРОДА ЧЕЛОВЕКА: ИСТОЧНИК ВОЙН ИЛИ МИРОЛЮБИЯ?”

В книге впервые рассматриваются с философско-социологической точки зрения такие два противоположные свойства человека, как воинственность и миролюбие: их суть, содержание, источники и происхождение, взаимодействие биологических и социальных начал, эволюция, перспективы, роль и значение в жизни и судьбе самого человека. Особое внимание уделяется анализу нынешней волны роста воинственности государств, обществ, этносов, человека как родового существа. Раскрывается ведущая роль в этом мощных механизмов военной социализации, охватывающих население почти всех стран мира. Критикуются биолого-генетические концепции врожденной воинственности человека и неустрашимости войн из жизни человечества. Убедительность суждениям и выводам придается широким использованием количественных показателей (индикаторов), графиков, таблиц, шкал и других социологических инструментов, помогающих наглядно представить циклы, скачки, “качели” воинственности и миролюбия, тенденции их взаимодействия в рамках XX и начала XXI веков. Исследование углубляет представление о природе человека в целом, укрепляет надежды на возможность решения в будущем проблемы преодоления войн и утверждения прочного и справедливого мира.

Издательство: Научный мир. Год: 2007. Страниц: 356. Тираж: 1000 экз.

МАКАРОВА М. Н.

“ТРУД В ОБЩЕСТВЕ ЗНАНИЙ: ОБРАЗОВАНИЕ ПОД ВОПРОСОМ”

Настоящая книга посвящена проблеме взаимосвязи образования и труда в современном обществе. Проанализированы основные тенденции, наблюдаемые в образовательных и трудовых процессах под влиянием постиндустриализма и глобализации. Рассматриваются концепции западных и российских ученых, формулируются вопросы, которые ставят перед образованием неоднозначные последствия социально-экономических изменений, в частности, трансформация труда, размывание профессиональной структуры, развитие нетипичных форм занятости. В книге также исследованы процессы социального воспроизводства, многообразие их способов в изменяющемся обществе, формы реализации образовательного потенциала общества как основного условия его развития. Представлены результаты социологических исследований, затрагивающих наиболее проблемные вопросы взаимодействия образования и современной экономики, прежде всего ее кадровой составляющей.

Издательство: Изд. ЛКИ. Год: 2007. Страниц: 168. Тираж: 500 экз.

ТАРД Г.

“ПРОИСХОЖДЕНИЕ СЕМЬИ И СОБСТВЕННОСТИ”

Настоящая книга представляет собой часть большого труда известного французского философа и юриста Габриэля Тарда (1843–1904) “Преобразование права”. Автор анализирует и критикует следующее положение в теории эволюции общества — будто бы все процессы, все пути развития “рас, племен и индивидуумов” обязательны для всех. Естественно, определенное сходство, общее для всех антропологическое ядро, присутствует. Но, по мнению Г. Тарда, “человеческая история или прогресс совершается не по одному какому-либо пути или линии, а по тысячам путей, по тысячам попыток приспособить среду к себе или приспособиться к ней”. Книга будет полезна для социологов, философов, историков, а также для всех, кто интересуется вопросами общественного развития.

Издательство: Изд. ЛКИ. Перевод с франц. Год: 2007. Страниц: 152.

ОЛЕКСАНДРА ЩЕРБИНА

ПРОГНОЗ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ПЕРІОД ДО 2050 РОКУ

Е.М. ЛІБАНОВА

*директор Інституту демографії та соціальних
досліджень НАН України, член-кореспондент НАН України,
доктор економічних наук, професор*

**Доповідь на спільному засіданні Президії Академії наук України
та Колегії Державного комітету статистики України
21 листопада 2007 року**

Представлений на Ваш розгляд Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050 року є закономірним продовженням програми “Демографія та людський розвиток”, над якою наш Інститут працював упродовж 2003–2006 років, і результати якої доповідались у грудні минулого року.

Значення демографічних прогнозів для формування довго- і середньострокової стратегії соціально-економічного розвитку країни важко переоцінити.

По-перше, вони дають змогу своєчасно передбачити суспільні загрози і виробити запобіжні заходи. Прикладами є передбачення загроз фінансового колапсу пенсійної системи через майбутнє стрімке постаріння населення, загроз де-стабілізації ринку праці через очікування надмірної смертності у працездатному віці та масштабного відпливу робочої сили за межі України, загроз майже неминучої демографічної деградації та обезлюднення ряду сільських територій.

По-друге, дані про чисельність і статеві-віковий склад населення лежать в основі визначення складових його життєдіяльності, наприклад перспектив розвитку соціальної інфраструктури. Так, зростання народжуваності з 2002 року зумовлює збільшення потреби у послугах дитячих дошкільних закладів з 2005 р. і шкільних установ – з 2008 року.

Нехтування демографічними прогнозами призводить до нераціональних витрат коштів, незадоволення базових потреб населення. Зокрема, через нестачу дитячих дошкільних закладів молоді мами не можуть ставати до роботи у бажані для них строки – рівень економічної активності жінок 25–29 років знизився з 78,2% у 2001 році до 73,4% у 2006, зростає смертність дітей 3–6 років від зовнішніх чинників, а в сільській місцевості вона перевищує цей показник у містах на 61%, хоча і останній за європейськими стандартами є дуже високим.

По-третє, без системних демографічних обґрунтувань неможливо визначити і розмір дохідної частини бюджету, яка залежить від чисельності робочої сили, рівня її економічної активності, освіти та кваліфікації.

Населення є водночас і головною продуктивною силою, і споживачем матеріальних благ. Отже, темпи та пропорції економічного розвитку країни, кожного окремого регіону, зокрема обсяги виробництва та споживання, їх зміни великою мірою визначаються чисельністю населення, його віковою, освітньою, професійною та соціальною структурами, сукупною робочою силою.

Демографічні прогнози завжди мають великий суспільний резонанс, а часом, на жаль, використовуються для політичних спекуляцій. Сьогодні Вашій увазі представлено абсолютно незаангажований погляд, суто наукову розробку, результат тривалої спільної праці науковців і статистиків-практиків.

Слід спинитися на двох проблемах демографічного прогнозування в Україні.

Перша — це наявність безлічі різних прогнозів. Проблема не в наших претензіях на монополію у цій сфері, а в тому, що демографічний прогноз є фундаментом усіх подальших економічних розрахунків, і вкрай важко оцінювати коректність визначення, скажімо, витрат Пенсійного фонду або Державного бюджету, якщо не зрозуміло, на яке населення вони розраховані. Тому фахівці Інституту демографії і соціальних досліджень та Державного комітету статистики взяли на себе сміливість побудувати прогноз, основний — найбільш вірогідний, середній, варіант якого за умови відповідного реагування Кабінету Міністрів України зможе претендувати на статус офіційного.

Друга проблема — це якість і обґрунтованість прогнозу. Методологія демографічного прогнозування є доволі розробленою. Чисельність та статеві-віковий склад населення обчислюються, виходячи з гіпотез народжуваності, смертності та міграції населення за окремими статеві-віковими групами, і цю процедуру можуть виконати особи, які мають елементарні знання з демографічної статистики і демографічного прогнозування. Науковою проблемою є не алгоритм обчислення, а формування відповідних гіпотез руху населення.

Щоб Ви мали змогу оцінити, наскільки прискіпливо ставилися розробники до цього завдання, скажу, що прогноз побудований у 19 варіантах відповідно до різних сполучень гіпотез народжуваності, тривалості життя та міграції.

Середній варіант *t* являє собою комбінацію найбільш вірогідних гіпотез щодо очікуваної динаміки окремих складових демографічного руху з огляду на досягнуті їх рівні, новітні тенденції та можливі перспективи. Це, так би мовити, основний варіант прогнозу.

Високий варіант *h* ґрунтується на найбільш оптимістичних очікуваннях майбутніх тенденцій природного та механічного руху населення.

Прогноз-застереження *l*₂ віддзеркалює, навпаки, найгірший варіант розвитку.

Фактично поле, окреслене знизу прогнозом-застереженням, а зверху — високим варіантом, характеризує всі більш-менш вірогідні можливості демографічного розвитку України упродовж наступної половини сторіччя. Оскільки найбільш вірогідним видається середній варіант, спинятимусь саме на ньому.

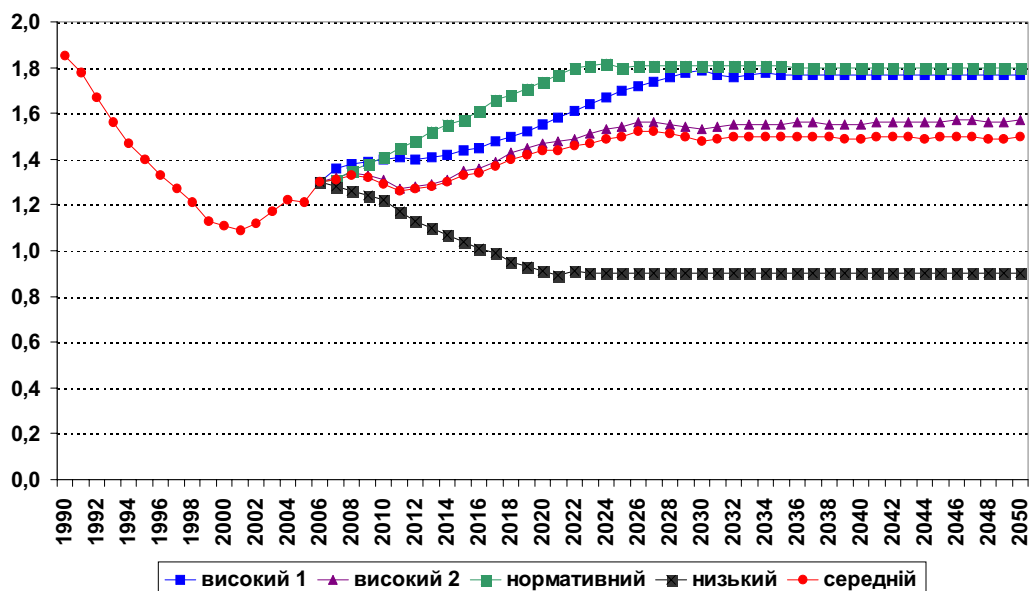

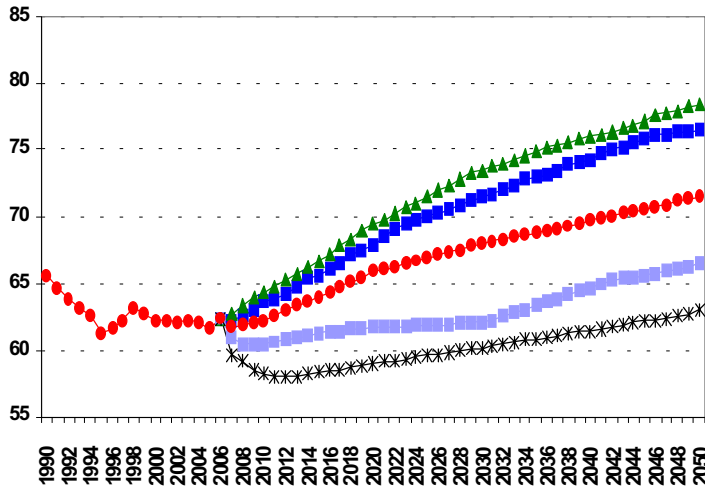
Рис. 1. Сумарний коефіцієнт народжуваності

Першою складовою демографічного руху є народжуваність. Характерний для всього світу процес її зниження в Україні має низку особливостей. Головна з них пов'язана із доволі молодим віком матері при народженні дитини. Лише покоління 1970-х років народження почали переходити на європейську модель. Відповідний віковий зсув перших народжень на пізніший вік серед цих поколінь і зумовив зростання сумарного показника народжуваності від 2002 року. Якщо не станеться катастрофічних зрушень у пронаталістській політиці на кшталт підвищення розміру допомоги при народженні дитини до 2–3 середніх річних заробітних плат, вже у найближчий період темпи зростання народжуваності знизяться через вичерпання потенціалу реалізації народжень, запланованих цими поколіннями жінок. Після хвилеподібних коливань у наступні 15 років можна очікувати встановлення доволі стабільного рівня народжуваності – близько 1,5. Зазначу, що для простого відтворення поколінь необхідно 2,1–2,2.

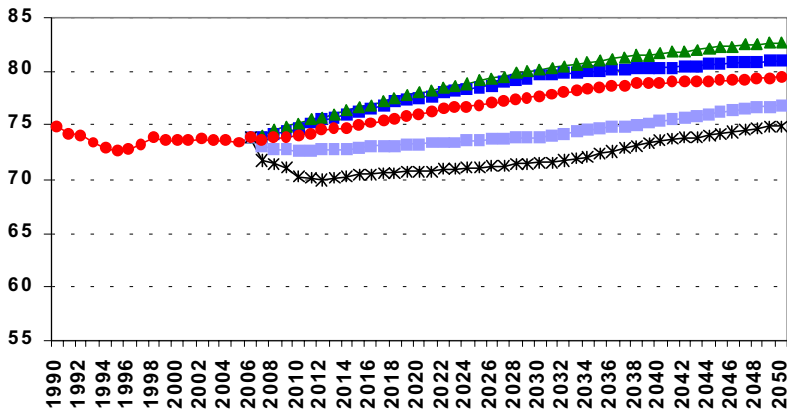
Найменш оптимістичними є результати прогнозування смертності. На відміну від економічно розвинених країн світу, де рівень смертності невинно знижується, відповідні тенденції в Україні мають синусоїдальний хвилеподібний характер, а тривалість життя за даними 2006 року нижче, ніж за даними не тільки 1960 р., коли Україна посідала передові позиції в світі, а й 1990 року. Особливо значними є коливання смертності чоловіків, чия середня очікувана тривалість життя упродовж одного календарного року зростає або скорочується на рік (саме такі зміни спостерігались у 2005 та 2006 роках).

Не буду вдаватися у тонкощі прогнозування смертності населення. Зазначу лише, що гіпотези сформульовано в межах широких вікових груп: немовлята,

Чоловіки

Жінки

■ високий ▲ нормативний ■ низький * прогноз-застереження ● середній

Рис. 2. Середня очікувана тривалість життя при народженні

діти та підлітки 1–19 років, особи 20–39 і 40–59 років, населення 60 років і старше. Виокремлення їх здійснене за результатами моделювання та аналізу структур причин смерті, властивих різним віковим групам.

Очікувана тривалість життя при народженні до 2050 року зросте до 71,5 та 79,5 років для чоловіків і жінок відповідно, що приблизно відповідає середньому прогнозу ООН для всього світу (очікувана тривалість життя при народженні для обох статей 75,0 років), і, на жаль, буде значно нижче аналогів економічно розвинених країн.

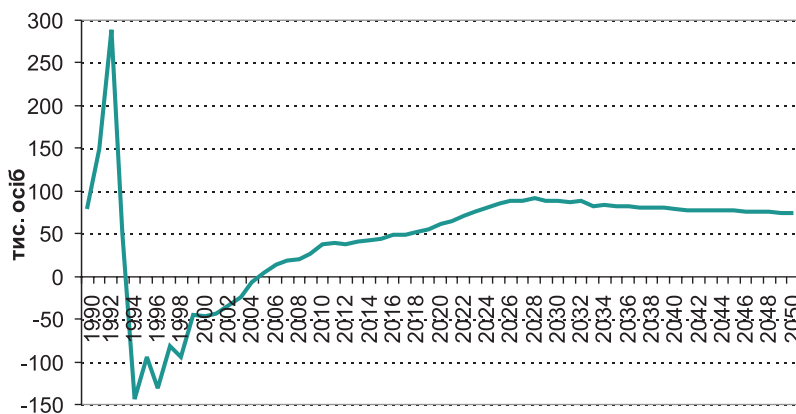

Рис. 3. Сальдо зовнішніх міграцій населення України

Найважче передбачувати зміни міграції. Після потужного міграційного припливу в 1991–1993 рр., пов’язаного із розпадом СРСР, Україна на десятиріччя стала країною еміграції, а прямі міграційні втрати перевищили 1 млн. осіб. Лише з 2005 року міграційний баланс знову є додатнім. Ці зміни обумовлені скороченням чисельності вибулих внаслідок вичерпання етнічної складової, зниження ролі економічних чинників та розширення можливостей реалізації зворотної трудової міграції без зміни місця проживання. Еміграційний потенціал сучасного населення обмежений контингентом зовнішніх трудових мігрантів та висококваліфікованих спеціалістів.

Очікується додатне сальдо міграційного обміну з країнами колишнього СРСР, друга хвиля повернення до України раніше депортованих народів, розвиток імміграційного припливу з країн, що розвиваються (до 47–53 тис. осіб на рік). Сальдо зовнішніх міграцій поступово зростатиме до 90 тис. осіб наприкінці 2020-х років, а потім дещо зменшиться до 73–77 тисяч. Його величина у другій половині прогнозного періоду більше, ніж наполовину забезпечуватиметься за рахунок афро-азіатських країн.

Розрахунки загальної чисельності населення та його статеві-вікового складу на перспективу виконано згідно із методологією компонентного демографічного прогнозування взаємним “накладанням” числових характеристик сформульованих вище гіпотез окремих компонент природного та механічного руху.

Процеси народжуваності, смертності та міграції мають стохастичний характер. На їх перебіг впливає багато прихованих чинників, які складно виявити та кількісно виміряти. Зрозуміло, що рівень невизначеності істотно зростає зі збільшенням горизонту прогнозу. І абсолютно точний дискретний (точковий) прогноз побудувати неможливо, передовсім коли йдеться про середньо- або довгострокову перспективу. Більш коректною видається побудова інтервальних прогнозів, тобто припущень — з певною мірою імовірності — того, що очікувані зміни в демографічному розвитку країни не виходитимуть за визначені межі.

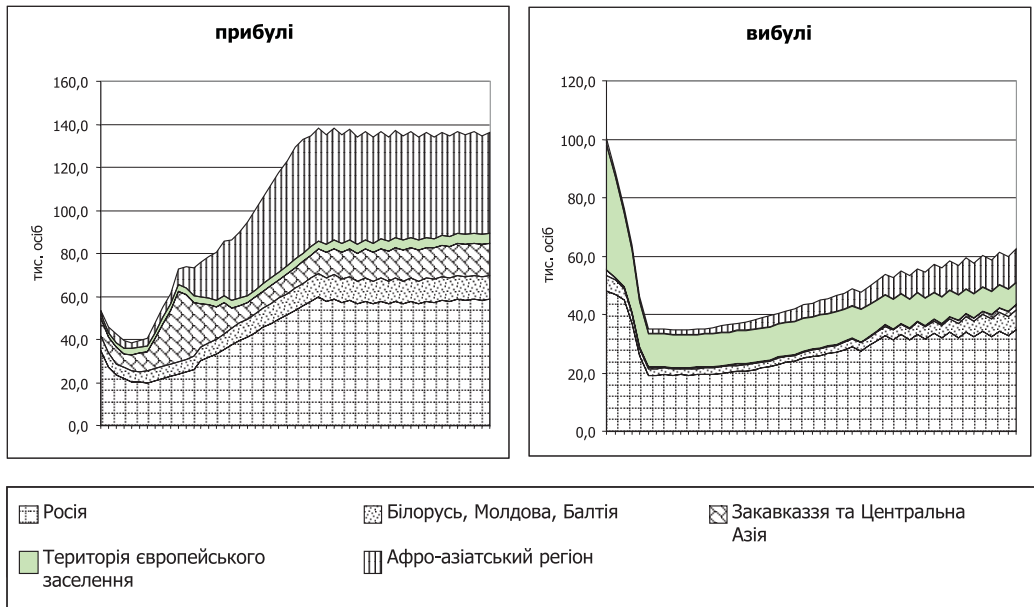

Рис. 4. Міграційні потоки, 2000–2050 рр.

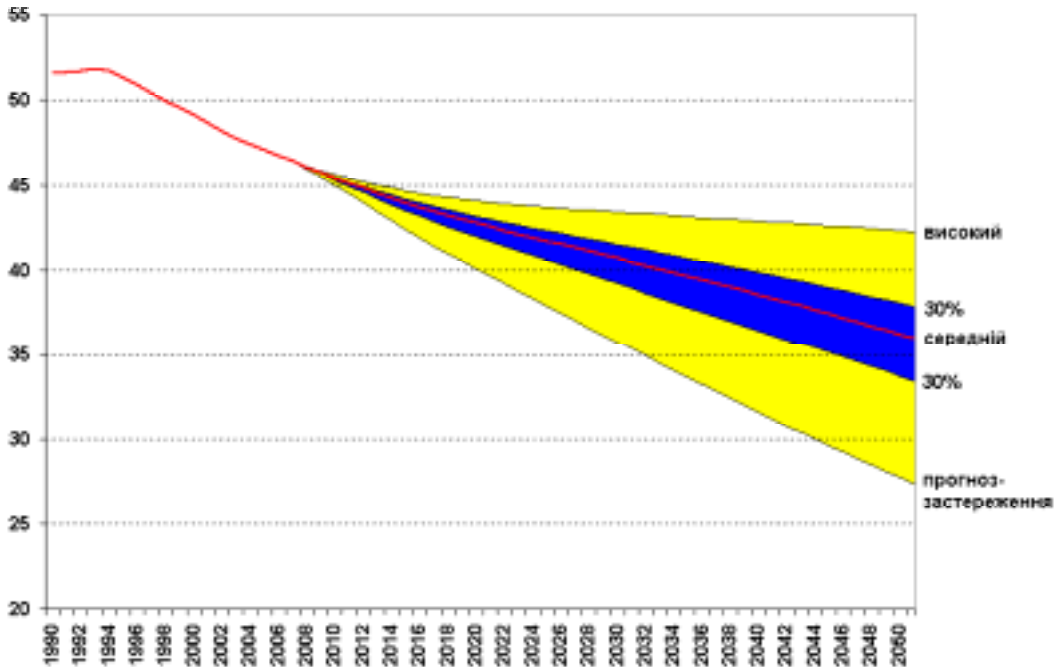

Рис. 5. Динаміка чисельності населення України за імовірним демографічним прогнозом

За будь-яким із варіантів демографічного прогнозу чисельність населення України зменшуватиметься впродовж усього прогностичного періоду. Це пояснюється значною втратою демографічного потенціалу: поширеними стандартами малодітності, низькою тривалістю життя, низькою питомою вагою жінок фертильного віку, високим досягнутим рівнем старіння, а за окремими варіантами також несприятливим міждержавним міграційним обміном. Так, за середнім варіантом прогнозу чисельність населення України на початок 2051 року знизиться до 36,0 млн. осіб. Загальне зниження порівняно з початком 2007 року (46,466 млн. осіб) становитиме 22,4%.

Проте загроза полягає не тільки, і навіть не стільки в депопуляції (Україна і надалі залишатиметься в числі великих європейських держав), скільки у зміні якості населення.

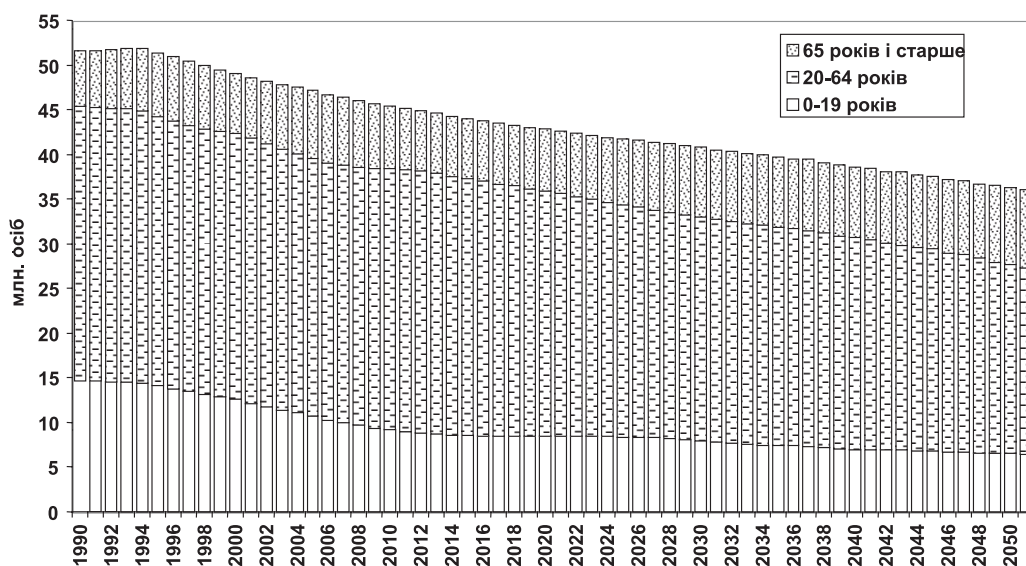

Рис. 6. Чисельність та віковий склад населення України за середнім варіантом прогнозу (на початок року)

Серед змін статеві-вікового складу слід виокремити постаріння. Взагалі демографічне старіння є цілком об'єктивним і закономірним явищем, наслідком зростання тривалості життя і переходу на сучасний тип демографічного відтворення в цілому. Відповідно, практично за будь-яким варіантом прогнозу рівень постаріння істотно збільшиться. Демоекономічне навантаження на працездатне населення зростатиме. Отже, уникнути фінансової кризи можна буде лише завдяки переходу на нову систему пенсійного забезпечення. Хочеться сподіватися, що вона виявиться гуманною, спрямованою на забезпечення активного довгого життя і після досягнення пенсійного віку.

Питома вага осіб старше 65 років за середнім варіантом прогнозу у 2050 році становитиме понад 24,2%. При цьому майже кожний третій українець буде старше 60 років.

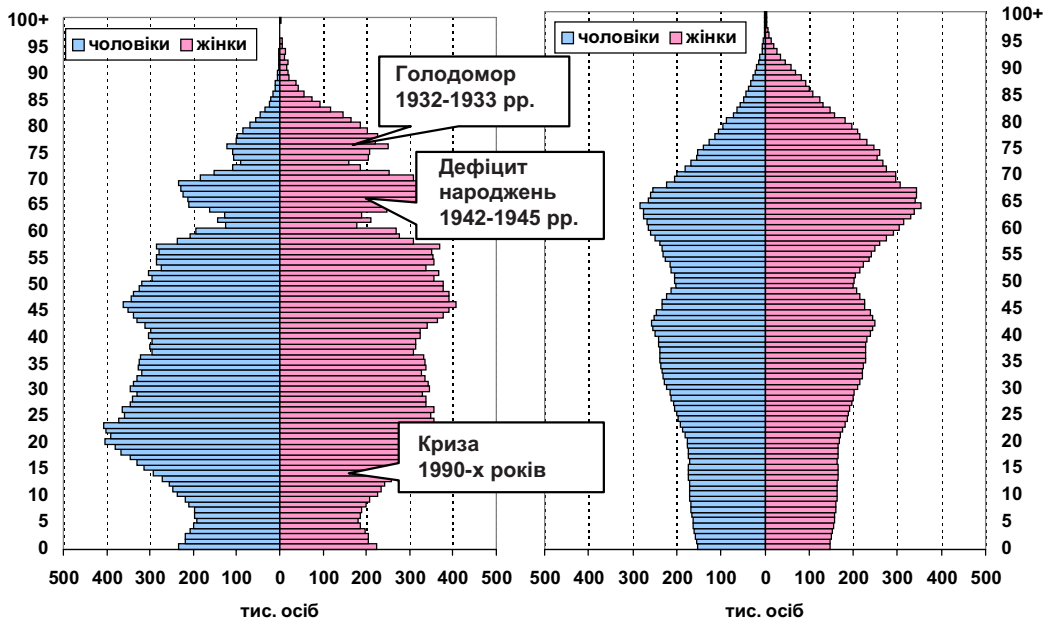

Рис. 7. Статеві-вікові діаграми населення України на початок та кінець прогнозного періоду

Демографічна структура несе на собі відбитки усіх політичних та соціально-економічних потрясінь, які супроводжували життя не одного, а кількох поколінь. Прикладом є голодомор 1932–1933 рр., Велика Вітчизняна війна, а якщо говорити про сучасність, то криза 1990-х років. З часом ці хвилі у віковому складі поступово згладжуються. Але, наприклад, відбитки кризи 1990-х років позначатимуться на статеві-віковій структурі населення і в 2050 році, і в подальшому.

* * *

Прогноз дає інформацію про майбутні деформації статеві-вікового складу населення, попереджає про необхідність протидії їхнім наслідкам та новим екстраординарним подіям регіонального та національного масштабу, що можуть деструктивно вплинути на демографічні процеси.

Демографічний прогноз не є самоціллю і не претендує на абсолютну точність передбачення — перш за все, він є методом перспективного аналізу, який певною мірою сам “творить” майбутнє.

Сьогодні ми оприлюднили довгостроковий прогноз чисельності і статеві-вікового складу населення. Наступним кроком має стати побудова цілої низки

соціально-демографічних прогнозів: освітнього, сімейного та етнічного складу, пропозиції робочої сили тощо. Нагальною необхідністю є регіональне демографічне прогнозування. В умовах неминучої депопуляції ми, передовсім у своїх наукових розробках, маємо перейти до комплексних досліджень якості людського потенціалу, оскільки лише забезпечення її належного рівня стане запорукою успішного розвитку України в третьому тисячолітті.

Одним із основних висновків прогнозу є визнання нагальної необхідності для України проведення чіткої державної демографічної політики на різних рівнях, зокрема з урахуванням ідей та рекомендацій Концепції та Стратегії демографічного розвитку України, які свого часу були розроблені фахівцями нашого Інституту, схвалені спочатку Президією Академії наук, а згодом і Кабінетом Міністрів України. До речі, якщо Концепція була схвалена урядом Єханурова, то Стратегія — урядом Януковича. Це ще раз доводить, що наші демографічні розробки не мають політичного забарвлення, а є цілком об'єктивними науковими продуктами.

Надзвичайно важливим є формування об'єктивної суспільної оцінки демографічних процесів. Необхідно налагодити систематичне їх висвітлення у засобах масової інформації з коментарем провідних вчених-демографів. Це дасть змогу позбутися політичних спекуляцій, тенденційності і водночас сприятиме формуванню у населення необхідних настанов — репродуктивних, вітальних, міграційних.

КОНФЕРЕНЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА С.А. ТОМІЛІНА

18–19 жовтня 2007 р. в м. Києві відбулась науково-практична конференція на тему: **“Актуальні проблеми сучасної охорони здоров’я України. Кадри, стан організації, управління, медичні інформаційні системи та медичні інформаційні технології”**. Конференція була присвячена пам’яті українського вченого, видатного спеціаліста в галузі соціальної гігієни, санітарної статистики, демографії, історії медицини, фітотерапії, доктора медичних наук, професора Сергія Аркадійовича Томіліна у зв’язку з 130–річчям від дня народження (7 жовтня 1877 р. за ст.ст.) та 55–річчям від дня його смерті (19 липня 1952 р.). Його наукові праці за цими напрямками є значним внеском в науку та медичну практику.

Мета конференції – ознайомлення медичної громадськості з внеском професора С.А.Томіліна в загальну наукову спадщину в галузі демографії і соціальної медицини. Ученим були порушені проблемні питання, багато з яких до цього часу залишаються актуальними і потребують комплексного вирішення в сучасних умовах.

Головні організатори конференції: Київська міська державна адміністрація, Головне управління охорони здоров’я та медичного забезпечення КМДА, Український Інститут громадського здоров’я МОЗ України, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика. **Співорганізатори конференції:** Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Київський міський науковий інформаційно-аналітичний центр медичної статистики, Міжрегіональний видавничий центр “Медінформ”, Національна наукова медична бібліотека, Київський міський Центр здоров’я, Рада Київської міської профспілки працівників охорони здоров’я, ТОВ “СВІТПроф”.

До оргкомітету конференції надійшла 41 наукова робота. До пакета матеріалів конференції увійшли: збірник найбільш актуальної наукової інформації (скорочені варіанти статей, реферати, анотації) за напрямками конференції; збірник матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професора С.А. Томіліна; книга перевиданих вибраних праць Томіліна С.А. “Демографія і соціальна гігієна”.

Книга С.А. Томіліна в основному відповідає зібранню його праць “Демографія і соціальна гігієна”, що вийшло у світ в 1973 р. у видавництві “Статистика” (Москва). Ініціатором, укладачем і науковим редактором видання була завідувач відділу демографічних досліджень Інституту економіки НАН УРСР В.С. Стешенко. Перевидання є стереотипним, але в ньому оновлено нарис про життя і діяльність С.А. Томіліна, значно доповнено розділ “Історія соціальної гігієни” та список літератури про С.А. Томіліна. Книга перевидана під редакцією професора В.С. Стешенко Київським міським науковим інформаційно-аналітичним центром медичної статистики згідно з рекомендацією

науково-практичної конференції “Життя і наукова діяльність С.А. Томіліна — служіння справі охорони здоров’я населення України (до 125-річчя з дня народження)”, яка була проведена в м. Києві 25 жовтня 2002 р. відповідно до розпорядження Київської міської державної адміністрації № 1832 від 2 жовтня 2002 р.

Відділом історії медичної статистики Київського міського наукового інформаційно-аналітичного центру медичної статистики разом з Національною науковою медичною бібліотекою МОЗ України та за участю Українського інституту громадського здоров’я була облаштована виставка “Наукова спадщина С.А. Томіліна і сучасність”, яка функціонувала в холі конференц-залу Київського міського медичного коледжу по вул. Братиславській, 5. Були розміщені роботи за всіма напрямками медичної науки, які цікавили професора С.А. Томіліна і в розвиток яких він зробив свій талановитий внесок. На виставці були представлені унікальні видання періоду від початку ХХ сторіччя до його середини, що збереглися в обмеженій кількості, де в свій час видатний вчений публікував свої наукові праці, а також найбільш визначні публікації останніх п’яти років, що продемонстрували сучасний стан знань в галузі демографії, охорони здоров’я, медичної статистики, фітотерапії, медичної інформатики. Тут можна було перегорнути сторінки видань майже 100-річної давнини, зануритися в епоху, коли жив та працював професор С.А. Томілін.

Ювілейна дата — 130-річчя від дня народження видатного вченого яскравої особистості і глибокого дослідника стала доброю нагодою для нас — сучасників та послідовників — схилити голову перед талантом Сергія Аркадієвича Томіліна.

Учасники конференції заслухали 29 доповідей на теми: формування та використання кадрового потенціалу з вищою та середньою освітою; пошук нових шляхів і методів роботи в галузі охорони здоров’я; питання удосконалення управління охороною здоров’я; медичні інформаційні системи та технології в медицині і охороні здоров’я; фітотерапія.

Рада Федерації громадських організацій сприяння охороні здоров’я ще в 2002 р. підтримала ініціативу приурочити до “Томілінських читань” проведення конкурсу на кращу роботу “Думки, ідеї професора Томіліна С.А. та їх втілення у ХХІ столітті” за напрямками: демографічна, медична статистика (2004 р.); соціальна медицина (2005 р.); історія медицини (2006 р.); фітотерапія (2007 р.).

Відділ історії медичної статистики Київського МНІАЦ медичної статистики проводив роботу зі створення Музею медичної та демографічної статистики та бібліотеки при ньому згідно з наказом МНІАЦ МС від 23.07.2001 р. № 9-ц. В ході підготовки до науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професора С.А. Томіліна, продовжувалось комплектування музейних зібрань, формування експозиційних напрямів, проводилась фондова та видавнича робота.

Станом на 19 жовтня 2007 р. для формування музею благойдно передали видання 184 приватні особи та 19 організацій. Надійшло 12 337 предметів, з них 7474 бібліотечного фонду, де відображено історичний розвиток медич-

ної та демографічної статистики в окремих країнах, у регіонах України та м. Києві.

Матеріали і особисті речі С.А. Томіліна, які передали С.С. Васнецова та М.В. Васнецов (донька та внук Томіліна), стали базою для формування його меморіальної кімнати. Її створенню сприяло те, що продовж 1945–1948 рр. у будинку по Георгіївському провулку № 9 розміщувалась наукова частина Українського інституту епідеміології та мікробіології, де професор Томілін С.А. працював завідувачем лабораторії медичної статистики. 26 листопада 1947 р. в Інституті була організована конкурсна комісія Вченої ради у складі: голова – директор Терехов С.М., члени: професори Сиротинін М.М., Ручковський С.М., Д’яченко С.С., Падалка Б.Я., Томілін С.А.

В експозиції меморіальної кімнати представлені історичні матеріали, що висвітлюють головні віхи біографії вченого, шлях його професійного та наукового становлення. Багато уваги приділено відображенню особистого життя професора С.А. Томіліна. Зокрема, представлені фото його батьків, дружини, дітей (названого сина Валентина та доньки Світлани).

Крім того, збереглися особисті речі професора С.А. Томіліна. За їх наявності складається враження, що хазяїн кабінету тільки-но кудись вийшов. В окремому столі-вітрині експонуються нагороди та нагрудні знаки професора С.А. Томіліна, що їх видатний вчений здобув завдяки своїй невтомній багаторічній праці як визнання з боку суспільства та держави його внеску в розбудову вітчизняної наукової і практичної демографії та медичної статистики. Також представлені бойові нагороди професора С.А. Томіліна, який був учасником русько-японської війни 1904–1905 рр. та Першої світової війни.

Уже в похилому віці він залишався в Києві під час тимчасової окупації міста німецькими загарбниками, працював завідувачем статистичного відділу Київського туберкульозного інституту, який під час війни не був евакуйований. З 15 листопада 1941 р. до 31 грудня 1942 р. працював також завідувачем кафедри історії медицини Київського медичного інституту. Професор Томілін (як значиться в характеристиці народного комісара охорони здоров’я УРСР Кононенка від 14.12.1945 р.) урятував від загибелі архів медичного факультету Київського університету і Київського медичного інституту, завчасно перевів його з будинку університету, який було підпалено німцями, в будинок Державного архіву.

Як лікар, працюючи в Київському туберкульозному інституті (тепер Інститут фтизіатрії та пульмонології імені Ф.Г. Яновського АМН України), він не міг бути байдужим до страждання людей з такою підступною і тяжкою хворобою, що в ті часи майже не лікувалася. В умовах війни та гострої нестачі традиційних ліків професор С.А. Томілін вирішив застосувати ті ліки, які були тут, поруч з людьми, серед полів та лісів. Вивчивши досвід застосування фітотерапії попередніми вченими-лікарями, він зрозумів, що в фітотерапії і є той самий порятунок, що очікувало багато тяжко та хронічно хворих людей. З того часу серце професора було віддане фітотерапії. В меморіальній кімнаті сформована експозиція “Фітотерапія – спадщина професора С.А. Томіліна і

сучасність”, яка розповідає про розвиток ідей професора щодо застосування фітотерапії у хворих з різноманітними захворюваннями.

Професор приймав хворих, яким традиційна медицина того часу не могла допомогти. В експозиції представлені зошити, де велися записи прийому хворих, вказувався діагноз та прописи фітоліків, багато з яких професор виготовляв власноруч, а на балконі його квартири росли не квіти в горщиках, а ті ж самі чаклунські рослини, які робили дива. Про такі дива можна прочитати в багатьох листах, що надходили до професора від вдячних пацієнтів, ці матеріали також представлені на виставці.

На могилу С.А. Томіліна, який похований у м. Києві на Лук’янівському цивільному цвинтарі, від учасників конференції були покладені квіти.

В.Т. НЕКОВАЛЬ,
*Київський міський науковий інформаційно-аналітичний
центр медичної статистики*

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ”

30 жовтня 2007 року в Києві відбулася Міжнародна науково-практична конференція “**Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть**”, організована Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, Київським національним економічним університетом імені Вадима Гетьмана МОН України та Державним комітетом статистики України.

Конференція була присвячена обговоренню сучасних проблем соціальної політики, обміну результатами наукових досліджень і практичним досвідом з питань соціальної політики.

У роботі конференції взяли участь Міністр праці та соціальної політики України **Михайло Папієв**, заступник голови Державного комітету статистики України **Наталія Власенко**, заступник завідувача секретаріату Комітету Верховної Ради з питань соціальної політики та праці **Елла Ковжарова**, провідні вчені України та Білорусі, викладачі вищих навчальних закладів, загалом понад 100 учасників.

З привітанням до учасників конференції звернувся ректор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, академік АПН України **Анатолій Павленко**.

Доповідь Міністра праці та соціальної політики України, кандидата економічних наук **Михайла Папієва** була присвячена проблемам політики доходів населення у контексті соціальних змін. Він спинився на розгляді сучасних проблем щодо необхідності проведення активної політики зайнятості, удосконалення системи соціального страхування з метою забезпечення достойного рівня життя громадян. Міністр підкреслив, що політика доходів є провідним і пріоритетним напрямом розвитку соціальної сфери, а головним акцентом цієї політики є, перш за все, забезпечення належної оплати праці — однієї з основних економічних категорій, яка поєднує інтереси працівників, підприємств і держави.

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, член-кореспондент НАН України **Елла Лібанова** у своїй доповіді “**Стратегічні пріоритети соціальної політики України**” акцентувала увагу на кардинальній зміні поглядів щодо ролі та місця людини на сучасному етапі розвитку цивілізації та основних проблемах, наявних в Україні у даному контексті. Вона підкреслила, що швидке економічне зростання України можливе лише за умови переходу на європейську модель конкурентоспроможності, що повинно стати одним з основних пріоритетів українського уряду.

У доповіді заступника голови Державного комітету статистики України **Наталії Власенко** “**Моніторинг соціальних перетворень**” наголошувалось на ролі, функціях та необхідності і важливості проведення всебічного моніторингу результатів здійснення соціальної політики, а також було окреслено проблеми, вирі-

шення яких стане передумовою формування та реалізації національної соціальної політики на основі її комплексності та координованості, відповідного ресурсного забезпечення, його концентрації на реалізації найбільш нагальних соціально-демографічних завдань.

Доктор економічних наук, професор, проректор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана **Анатолій Колот** у доповіді **“Генезис соціальної політики в умовах глобалізації та лібералізації економічних відносин”** на основі порівняння ряду специфічних показників розвинутих країн, звернув увагу на проблеми, що існують в Україні у даному контексті, та на необхідність удосконалення соціальної політики при їх вирішенні.

Кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України **Уляна Садова** у доповіді **“До питання методичного забезпечення оцінки регіональної соціальної політики в Україні”** окреслила наявні проблеми у сфері регіональної соціальної політики, основною з яких є відсутність чіткості щодо самої ідеології добробуту, яка визначає стратегію й тактику соціальних реформ. А також обґрунтувала необхідність розробки концепції регіональної соціальної політики та інструментарію її реалізації.

Доповідь доктора економічних наук, професора Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка **Олени Грішнєвої** **“Освітня політика в умовах демографічної кризи та глобалізаційних змін”** була присвячена проблемам якості, доступності та раціональності організації системи освіти в Україні. Акцентовувалась увага на необхідності розробки та реалізації такої концепції соціальної політики, однією з основних складових якої має бути освітня політика.

Доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Інституту економіки промисловості НАН України **Олена Мартякова** у доповіді **“Інвестиційні механізми взаємодії державних, громадських та ринкових структур на ринку соціальних послуг”** окреслила проблеми економічного механізму регулювання інноваційного розвитку соціального сектору та інструментів взаємодії структур різних рівнів на ринку соціальних послуг, наголосила на необхідності інноваційно-активного сценарію розвитку економіки України.

Доктор економічних наук, професор Кіровоградського національного технічного університету **Марина Семикіна** у доповіді **“Соціальні пріоритети на регіональному ринку і механізми їх реалізації”** зосередила увагу на проблемних аспектах чинників впливу на формування й реалізацію пріоритетних соціальних потреб працівників на ринку праці та шляхах їх вирішення з метою становлення соціально орієнтованого ринку праці в Україні.

Кандидат економічних наук, доцент Донецького Інституту економіки промисловості НАН України **Лариса Шамільова** у своїй доповіді спинилась на проблемах визначення та інтегральної оцінки соціальних ризиків у регіонах України з метою вибору пріоритетних напрямів здійснення соціальної політики України.

Обговорення основних проблем людського розвитку було продовжено в межах роботи шести секцій конференції.

Перша секція **“Методологія розроблення та оцінки соціальної політики”** зосередила свою роботу на обговоренні теоретичних аспектів формування та реалізації соціальної політики у тому числі і на регіональному рівні. У центрі уваги її

учасників були сучасні проблеми соціальної політики та роль держави щодо форм та методів її реалізації. Методології розроблення та оцінки соціальної політики були присвячені доповіді з питань інформаційного забезпечення, методологічних проблем формування та використання отриманих результатів, оцінки соціальної політики України на основі ІРЛП, а також парадигмальних змін у ролі держави як основного суб'єкта соціальної політики. Органічним продовженням дискусії стала доповідь щодо соціальної політики України в контексті реалізації потреб безпеки.

Друга секція *“Демографічні аспекти формування соціальної політики”* була присвячена найактуальнішим демографічним проблемам соціальної політики. Кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Олена Палій у своїй доповіді розглянула особливості демографічної ситуації у країнах Центральної та Східної Європи. Доцент Білоруського торгово-економічного університету споживчої кооперації Анатолій Злотніков присвятив свою доповідь взаємозв'язку демографічних процесів та економіки знань у Республіці Білорусь. Учасники секції також розглянули нинішні демографічні зміни як фактор ризику українського суспільства.

На засіданні третьої секції *“Політика зайнятості та ринку праці у контексті соціальних змін”* обговорено ключові проблеми ринку праці в Україні. Кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Ірина Новак презентувала доповідь *“Соціальний пакет як інструмент підвищення заробітної плати”*. Продовженням теми щодо політики зайнятості та ринку праці у контексті соціальних змін стало обговорення доповіді кандидата економічних наук, завідувача кафедри Полтавського університету споживчої кооперації Тетяни Костишиної *“Механізм формування конкурентоспроможності в оплаті праці як складова соціальних пріоритетів споживчої кооперації України”*.

Упродовж роботи четвертої секції *“Освітня політика в умовах інноваційного розвитку та глобалізаційних змін”* доповідачі розглянули проблемні питання освітньої політики. Доктор технічних наук, професор, старший науковий співробітник, завідувач відділу Білоруського торгово-економічного університету споживчої кооперації Валентина Сицко у своїй доповіді розглянула проблемні аспекти удосконалення підготовки спеціалістів у галузі управління персоналом. Учасники секції продовжили дискусію щодо проблем оцінки якості освіти, навчання іноземних студентів в Україні та питань зайнятості у інноваційно-перспективних галузях економіки України.

Учасники п'ятої секції *“Здоров'я нації у парадигмі соціальної політики України”* присвятили її засідання обговоренню такого важливого напрямку соціальної політики, як охорона здоров'я. Кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Наталя Левчук спинилася у своїй доповіді на проблемних аспектах політики у сфері охорони здоров'я населення України. Органічним продовженням дискусії стала доповідь молодшого експерта Аналітичного центру *“Бюро економічних і соціальних технологій”* Тамари Подвисоцької *“Моделювання*

індексу суспільного здоров'я, емпіричний аналіз і застосування в прогнозуванні соціально економічних показників". Учасники секції обговорювали також прикладні проблеми передчасної смертності від хвороб системи кровообігу, вроджених вад розвитку, вимірювання показників здоров'я населення України на регіональному рівні.

Шоста секція "**Фінансування соціальної політики**" зосередила свою увагу на проблемах економічної ролі держави в контексті фінансового забезпечення соціального розвитку України, питаннях функціонування системи соціального захисту працездатного населення як інституційної складової соціальної політики, шляхах підвищення ефективності договірного регулювання колективних трудових відносин для забезпечення інвестування людського розвитку, реалізації гарантій соціального захисту учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС.

За результатами обговорення найбільш актуальних питань соціальної політики України учасники Міжнародної науково-практичної конференції "Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть" прийняли рекомендації, адресовані Кабінету Міністрів України. Вони наголосили, що Українській державі потрібні систематичні глибокі дослідження соціально-економічних, демографічних проблем, науково обґрунтовані комплексні соціально-демографічні прогнози, регулярне проведення вибірових соціологічних досліджень та статистичних обстежень у міжпереписні періоди, їх аналіз та оприлюднення результатів.

Зазначені роботи у тісній співпраці з центральними органами державної виконавчої влади, передовсім Державним комітетом статистики України, регулярно здійснює спеціалізована структура Національної академії наук України — Інститут демографії та соціальних досліджень. Результатом таких розробок є створення не тільки ґрунтовної теоретичної та аналітико-інформаційної бази, а й фундаменту ефективної державної соціальної політики, спрямованої на досягнення національних пріоритетів третього тисячоліття. Обговорення найважливіх, перспективних результатів наукових досліджень і прогнозів необхідно здійснювати на щорічних національних конференціях із залученням науковців, представників Уряду України та усіх зацікавлених сторін.

В.В. ЧЕРНІЧЕНКО,
кандидат економічних наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

ВІТАЄМО ЮБІЛЯРА

*17 квітня 2008 р. виповнилось 85 років
видатному українському вченому,
доктору економічних наук, професору,
Заслуженому діячеві науки і техніки України*

Володимиру Васильовичу ОНІКІЄНКУ

В.В.Онікієнка, талановитого науковця, людину високого інтелекту і глибокої наукової ерудиції, фахівця з проблем зайнятості, ринку праці, демографічних проблем, видатного організатора науки, вчителя багатьох визначних українських учених добре знають і шанують не лише в Україні, а й далеко за її межами. Учасник Великої Вітчизняної війни В.В.Онікієнко ще до того, як йому виповнилося 30 років, очолив кафедру економічної географії Чернівецького університету. З 1972 р. працює в системі академії наук України. Понад 15 років очолював відділ регіональних проблем народонаселення та використання трудових ресурсів Ради по вивченню продуктивних сил України, фактично започаткувавши демографічні дослідження в рамках діяльності цієї установи. У 1976 р. В.В.Онікієнку було присвоєно науковий ступінь доктора економічних наук, у 1980 р. — вчене звання професора. Він є автором багаточисленних наукових праць.

В.В.Онікієнко виступав як науковий керівник численних кандидатських та науковий консультант багатьох докторських дисертацій. Серед його вихованців такі відомі українські вчені, як чл.-кор. НАН України Е.М. Лібанова, проф. С.І. Бандур, проф. В.П. Онищенко та інші.

Важко переоцінити роль В.В.Онікієнка як організатора наукової діяльності. Зокрема за його ініціативою та під його безпосереднім керівництвом була проведена Міжнародна науково-практична конференція “Соціальні пріоритети ринку праці в умовах структурної модернізації економіки”, яка стала знаковою подією у розвитку вітчизняної соціально-економічної науки.

Від початку існування Інституту демографії та соціальних досліджень В.В.Онікієнко активно включився у вирішення організаційних питань діяльності Інституту, зокрема, вагомим є його внесок у створення Спеціалізованої вченої ради з захисту дисертаційних робіт при ІДСД НАН України.

Саме з ім'ям В.В.Онікієнка пов'язано заснування та організація наукового журналу “Демографія та соціальна економіка”, примірник якого ви тримаєте в руках. Він є заступником голови редакційної колегії журналу.

І сьогодні ювіляр плідно працює на науковій ниві. В.В.Онікієнко є членом Вчених рад та Спеціалізованих вчених рад низки інститутів, членом оргкомітету численних наукових конференцій, виховує і навчає молоді кадри, консультує досвідчених спеціалістів. Його невтомна наукова діяльність є зразком відданого служіння науці, чудовим прикладом для молодих науковців.

Щиро вітаючи шановного Володимира Васильовича з 85-річчям, зичимо йому міцного здоров'я, довгих років життя, нових вагомих досягнень на науковій ниві. Сподіваємося, що багатуший досвід та життєва енергія В.В.Онікієнка дасть йому змогу підготувати ще багато фахівців з соціально-демографічних проблем.

Академік Національної академії наук України
В.М. ГЕСЦЬ

Академік Національної академії наук України
С.І. ПИРОЖКОВ

Член-кореспондент Національної академії наук України
Е.М. ЛІБАНОВА

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ВИПУСКІВ ЖУРНАЛУ “ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА” ЗА 2004–2007 РР.

Випуск № 1–2/2004 р.
Зміст

Демографія та процеси відтворення населення

Пирожков С.І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України

Осауленко О. Г. Демографічна статистика в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку

Новіков В.М. Соціальна інфраструктура як фактор збереження демографічного потенціалу країни

Саріогло В.Г. Проблеми комплексного використання соціально-демографічних даних

Соціальна сфера, програми та політика

Лібанова Е.М. Перспективи трансформації соціальної сфери України

Папієв М.М. Пенсійне страхування як складова системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні

Макарова О.В. Соціальні програми в Україні: проблеми реалізації та шляхи реформування

Новак І.М. Деякі концептуальні підходи до розбудови соціальної держави в Україні

Латік В.В. Актуальні проблеми застосування державних соціальних стандартів та гарантій в Україні

Калачова І.В. Інформаційне забезпечення соціального управління

Соціальні детермінанти людського розвитку

Грішнова О.А. Освіта як чинник людського розвитку і економічного зростання країни

Онiкієнко В.В. Удосконалення соціально-трудових відносин як важлива умова забезпечення людського розвитку

Черенько Л.М. Нерівність у доходах: сучасний стан, можливі наслідки та шляхи подолання негативних тенденцій

Крищенко К.Є. Грошові доходи населення: новітні тенденції рівня та структури

Петрова І.Л. Реструктуризація функцій управління людськими ресурсами в контексті стратегічної перспективи

Курило І.О. Соціально-економічна структура населення України: освітньо-професійний вимір

Проблеми ринку праці

Бистряков І.К. Сучасні теоретико-методологічні проблеми управління розвитком трудових процесів

Сіройч З. Системна трансформація в постсоціалістичних державах на фоні процесів глобалізації та регіоналізації економіки

Шевченко Л.С. Ринок праці в аспекті сучасної парадигми регіонального економічного розвитку

Солдатенко М.О. Розвиток освітнього потенціалу як фактор продуктивної зайнятості

Бресєв Б.Д. Безробіття та деякі шляхи його мінімізації

Позняк О.В. Отримувачі одноразових виплат допомоги по безробіттю як особливий сегмент самозайнятого населення

Яковлєв Р.А. Система оплати праці на російських підприємствах

Книжковий огляд

Рецензія на монографію Л.С. Лісогор – “Формування ринку праці в Україні” (**Е.М. Лібанова**)

Рецензія на монографію М.В. Семикіної – “Мотивація конкурентоспроможної праці: теорія і практика регулювання” (**О.А.Грішнова**)

Випуск 1/2005 р. Зміст

Пам’яті Олександра Яременка

Демографія та процеси відтворення населення

Концепція демографічного розвитку України на 2005–2015 роки

Стельмах Л.М., Остапчук О.Е. Державна статистика у контексті подальшого демосоціального розвитку України

Черенько Л.М. Демографічні чинники бідності

Шостка В.І., Фіногеев Б.Л. Соціально-демографічна ситуація та зайнятість населення Автономної Республіки Крим на сучасному етапі розвитку

Левчук Н.М. Демографічні наслідки зловживання алкоголем в Україні

Соціально-демографічна політика

Бистряков І.К. Соціально-орієнтоване суспільство в парадигмі збалансованої господарської системи

Власюк О.С. Посилення конкурентоспроможності національної економіки – рушійна сила соціально-економічних реформ в Україні

Карлін М.І. Проблеми і перспективи здійснення соціальної політики в країнах ЄС: уроки для України

Позняк О.В. Стратегія державної політики у сфері зовнішніх трудових міграцій

Новіков В.М. Політика розвитку соціальної інфраструктури: підсумки та проблеми

Платонов А.В. Нелегальна міграція у контексті міжрегіонального співробітництва: актуальні проблеми та підходи до вирішення

Проблеми ринку праці

Колосова Р.П. Глобалізація економіки та ринок праці

Бреєв Б.Д. Деякі шляхи мінімізації безробіття в Росії: діяльність служби зайнятості

Колот А.М. Формування та розвиток системи соціально-трудова відносин: інституціональні аспекти

Шаульська Л.В. Концептуальні основи розвитку трудового потенціалу

Герасименко Г.В. Гендерні проблеми на ринку праці України

Методологія демографічних та соціально-економічних досліджень

Власенко Н.С. Інформаційне забезпечення моніторингу ефективності виконання соціально-демографічних програм

Сіройч З. Трактуювання понять “місто” і “метрополія” у світлі предмета соціальної економіки Польщі

Саріогло В.Г., Терешенко Г.І. Методичні засади об’єднання даних з різних джерел для аналізу демографічних і соціально-економічних процесів

Гладун О.М. Домогосподарства: функції та проблеми дослідження

Випуск 2/2005 р.

Зміст

Демографічний розвиток

Єхануров Ю.І. Демографічний розвиток як державний пріоритет України

Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років

Ничипоренко С.В. Демографічний аспект сімейної політики в Україні

Омельянець М.І., Дубова Н.Ф., Гунько Н.В. До питання про демографічні втрати населення радіоактивно забруднених територій України

Шевчук П.Є. Стратегічні пріоритети подолання демографічної кризи в Україні

Методологія соціально-демографічних досліджень

Остапчук О.Е. Питання інформаційного забезпечення демографічної статистики в Україні та регіонах

Рогожин О.Г. Методичні підходи до регіонального аналізу демографічного розвитку українського села

Міграційні процеси та етнічні проблеми

Зінич В.Т. Вирішення соціально-економічних проблем репатріантів у Криму: розподіл земельних ресурсів

Майданік І.П. Проблеми регулювання та координації трудових міграційних процесів

Малиновська О.А. Україно-португальські міграційні зв'язки та паралелі

Шостка В.І., Фіногеев Б.Л. Трудовий потенціал репатріантів у контексті зайнятості та внутрішньорегіональної міграції

Рівень життя та управління соціальними процесами

Красильщиков А.Л. Соціальна адаптація звільнених у запас військовослужбовців (проблеми та досвід їх вирішення в Україні та зарубіжних країнах)

Малицький Б.А., Ісакова Н.Б. Проблема відтворення наукових кадрів академічної науки

Осипова І.І. Матеріальне становище населення України: суб'єктивні та об'єктивні оцінки

Левчук Н.М. Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки

Прес-реліз з нагоди Всесвітнього дня народонаселення

Міжнародна науково-практична конференція “Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики”

Випуск 1/2006 р.

Зміст

Демографічні процеси

Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки.

Лібанова Е.М. Новітні тенденції смертності населення України

Курило І.О. Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства

Герасименко Г.В., Позняк О.В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України

Левчук Н.М. Соціально-демографічні наслідки наркоманії у контексті епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні

Злотніков А.Г. Тенденції сучасного демографічного розвитку Білорусі

Теорія та методика соціально-демографічних досліджень

Фойгт Н.А. Прикладні аспекти сучасних методів декомпозиції тривалості життя

Стефановський А.І. Оцінка методів компонентного аналізу приросту середньої тривалості життя

Огай М.Ю. Методологічні підходи до підвищення надійності оцінок бідності в регіонах України

Людський розвиток

Головенько В.А. Вплив трансформаційних процесів на становище сільських дітей і молоді в сучасній Україні

Антонюк В.П. Соціально-економічні аспекти формування людського капіталу в Україні

Агабекова Н.В. Ефективність інвестицій у розвиток людського капіталу в Республіці Білорусь

Управління соціально-економічними процесами

Онiкiєнко В.В., Семикіна М.В. Методологічні проблеми оцінки ефективності мотивації конкурентоспроможності у сфері праці

Баланда А.Л. Соціальна складова національної безпеки України

Носулiч Т.М. Кадровий потенціал системи охорони здоров'я: проблеми та перспективи розвитку

Книжковий огляд

Пирожков С.І., Піскунов С.І., Стешенко В.С. Нотатки до монографії “Демографічна революція” з ювілейного видання наукових праць Анатолія Вишневського

Наукове життя

Круглий стіл щодо проблем пенсійної реформи (Київ, 7 лютого 2006 р.)

Шостий міжнародний науковий конгрес “Державне управління та місцеве самоврядування” (Харків, 23 лютого 2006 р.)

Міжнародна конференція “Національна безпека та оборона: гендерний аспект” (Київ, 2 березня 2006 р.)

Круглий стіл “Удосконалення програми обстеження умов життя домогосподарств: впровадження досліджень якості життя населення” (Київ, 13 квітня 2006 р.)

Міжнародна науково-практична конференція “Людський розвиток в Україні: проблеми та перспективи” (Київ, 3 жовтня 2006 р.)

Міжнародний семінар “Смертність у країнах колишнього СРСР. П'ятнадцять років після розпаду: що змінилося” (Київ, 12–14 жовтня 2006 р.)

Пам'яті вчених

Олександр Улянович Хомра

Арнольд Леонідович Перковський

Випуск 2/2006 р.
Зміст

Чорнобиль вчора, сьогодні, завтра

Чорнобиль – трагедія, яка не має повторитися

Рогожин О.Г. Оцінка “чорнобильської” складової змін поселенської мережі в Україні

Саєнко Ю.І. Соціальні уроки Чорнобилю

Михайленко В.А. Проблеми соціальної та і психологічної адаптації населення до умов життя на радіоактивно забруднених територіях

Демоекономічні та демосоціальні проблеми

Чернецкий Ю.А. Человеческий потенциал стран мира и его динамика

Ничипоренко С.В. Проблеми неповних сімей в контексті демографічного розвитку

Лопух В. Четверта хвиля іміграції до США: причини і мотивації

Герасименко Г.В. Гендерні невідповідності пенсійної системи в Україні: проблеми та перспективи

Левчук Н.М. Смертність від вбивств в Україні: соціальна нерівність винуватців і жертв злочинів

Соціальна політика

Власенко Н.С. Сутність та роль системи інформаційного забезпечення у формуванні ефективної соціальної політики

Вернигора Н.Ф. Економічні та соціальні проблеми розвитку пенсійної системи України (на прикладі м. Києва)

Охріменко О.О. Страховий захист індивідуума у процесі рекреації

Соціально-економічний розвиток

Онiкiєнко В.В. Пріоритети соціалізації ринку праці в умовах ринкової стабілізації та глобалізації національної економіки України

Черенько Л.М. Проблеми вибору моделі соціального розвитку

Гнибіденко І.Ф. Вплив соціально-економічної політики на соціальну безпеку та рівень життя населення України

Бунтова Н.В. Кадрове забезпечення галузі туризму з урахуванням міжнародного досвіду

Маршавін Ю.М. Шляхи забезпечення професійно-кваліфікаційної збалансованості ринку праці і ринку освітніх послуг

Калачова І.В. Умови і гарантії зайнятості: концептуальні підходи і статистичне оцінювання

Книжковий огляд

Новое оригинальное исследование проблемы синергетического эффекта инноваций

Двадцятий семінар: легенди та міфи Чорнобилю

Социальная защита в странах Европейского Союза. История, организация, финансирование, проблемы

Миграция: конфликтное измерение

Международная трудовая миграция и нелегальная миграция в России

Евразийское пространство: управленческо-правовое обеспечение социальной безопасности

Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения условий человеческой жизни (*перевод с английского*)

Экономическая социология

Социологическая концепция гендерного конфликтогенеза

Наукове життя

Заходи присвячені 20-й річниці Чорнобильської катастрофи

IV Міжнародна науково-практична конференція “Наука і соціальні проблеми суспільства: харчування, екологія, демографія” (*травень, 2006 р., м. Харків*)

Сьома Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція

“Сучасні проблеми науки та освіти” (*червень–липень, 2006 р., м. Сімеїз*)

Міжнародна науково-практична конференція “Людський розвиток в Україні: проблеми та перспективи” (*жовтень, 2006 р., м. Київ*)

Круглий стіл “Проблеми реформування та виконання державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів” (*листопад, 2006 р., м. Київ*)

Круглий стіл “Вартість робочої сили: тенденції змін у контексті зростання конкурентоспроможності національної економіки” (*січень, 2007 р., м. Київ*)

Підготовка спеціалістів з управління персоналом і економіки праці у Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана

Дослідження проблем зайнятості та соціально-трудових відносин у Тернопільському національному економічному університеті

Інституту “Житомирагропроект” – 20 років

Демографічні процеси та тенденції

Макарова О.В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи

Левчук Н.М. Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності в Україні

Слюсар Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація?

Рогожин О.Г. Системи розселення як основа для формування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України

Малиновська О.А. Міграційна політика Російської Федерації: сучасні підходи й уроки для України

Раков А. А., Кондричин С.В. Анализ смертности сельского населения Беларуси: вторая половина XX – начало XXI столетия

Шахотько Л.П. Гипотетический долгосрочный прогноз численности населения Беларуси

Шевчук П.Є., Швидка Г.Ю. Прогноз рівня освіти населення України до 2050 р.

Праця, зайнятість та соціально-трудові відносини

Шевченко Л.С. Конкурентоспроможність фірми на ринку праці

Купець О.В. Диференціація довготривалого безробіття в Україні за соціально-демографічними групами

Купалова Г.І., Клокар О.О. Мотивація праці в реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах: аналіз та шляхи підвищення

Бунтова Н.В. Розвиток системи кадрового забезпечення готельного господарства України: методолого-методичні аспекти

Ільч Л. М. Проблеми та шляхи формування ефективного механізму державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів

Терюханова І. М. Професійна реабілітація інвалідів як ефективний засіб їх інтеграції у суспільство

Соціальна політика

Онiкiєнко В.В., Ємельяненко Л.М. Концептуальний соціально-економічний та технічний сценарій формування інноваційної політики України

Власенко Н.С. Правові засади системи інформаційного забезпечення соціальної політики

Борецька Н.П. Політика соціального захисту середнього класу

Карлін М.І., Звонар В.П. Корпоративна соціальна відповідальність у контексті перспектив соціальної політики України

Щербина І.Ф. Бюджетні аспекти реформування системи охорони здоров'я в Україні

Книжковий огляд

Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.
Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку

Евразийское пространство: управленческо-правовое обеспечение социальной безопасности

Антропологический подход в социологии: Монография

Гендерология и феминология

Демографічна статистика: підручник

Наукове життя

Про деякі перспективні напрями розвитку демографічних досліджень в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України

IV Всесвітній конгрес сімей у Варшаві

Вітаємо ювіляра Є.П. Качана

ЗМІСТ 2/2007

Демографічні процеси та тенденції

ПАЛІЙ О.М. Демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи	3
АКСЬОНОВА С.Ю. Парадоксальність проблем сучасної дітородної активності в Україні.....	14
ШЕВЧУК П.Є. Сучасні зрушення у регіональній диференціації смертності та тривалості життя в Україні	24
СТЕФАНОВСЬКИЙ А.І. Адаптація модифікованої моделі Брасса для побудови повних таблиць смертності населення України.....	38
МАЛИНОВСЬКА О.А. Міграції населення країн Центральної Європи та Балтії після розширення ЄС.....	56
ЛІСОГОР Л.С. Соціодемографічні детермінанти формування пропозиції робочої сили на ринку праці.....	69
ГРІШНОВА О.А., ДУМАНСЬКА В.П. Підвищення доступності та якості освіти як один із шляхів пом'якшення демографічної кризи в Україні.....	80

Соціально-економічний розвиток

КОЛОТ А.М. Еволюція факторів соціально-економічного розвитку.....	93
ЛЕВІН П.Б. Теоретичні питання функціонування соціальної інфраструктури на етапі формування постіндустріальної економіки.....	104
МУРАШКО М.І. Інтелектуальний капітал як елемент економічного зростання України.....	116
ПЕТРОВА І.Л. Доходи як регулятор взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг.....	130
ЧЕРЕНЬКО Л.М. Сучасні особливості формування рівня життя населення України.....	140
БАЛАНДА А.Л. Криміногенна ситуація в Україні як чинник загроз безпечному суспільному розвитку.....	155
СИРОЙЧ З. Развитие политики занятости в условиях системной трансформации экономики Польши.....	169

Праця, зайнятість та соціально-трудові відносини

КРАВЧУК О.Я. Попередження загроз національній безпеці в соціально-трудовій сфері в умовах глобалізації.....	179
НОВАК І.М. Реформування оплати праці в бюджетній сфері: досвід окремих країн СНД та висновки для України.....	189
БОЙЧЕНКО Е.Б. Гендерні аспекти зайнятості та оплати праці в економіці України.....	198
ГРІНКА Т.І. Соціально-економічні фактори та умови ефективного використання робочої сили.....	209

КРАСНІКОВА Л.І., ПОДВИСОЦЬКА Т.О. Комплексний індекс суспільного здоров'я: емпіричний аналіз і застосування у дослідженні факторів економічного зростання.....	215
ЗАЮКОВ І.В. Оцінка впливу освіти на формування ринку праці України.....	225

В порядку дискусії

ПІСКУНОВ В.П. Про необхідність розвитку теорії сучасної демографічної кризи.....	234
---	-----

Книжковий огляд

Рівень життя населення України (монографія).....	247
Смертність населення України у трудовозрастному віці (монографія).....	250
Дослідження демографічної ситуації в Росії у XX сторіччі.....	252
Клунт М. Демография регионов Земли.....	256
Бондырева С. К., Колесов Д. В. Миграция (сущность и явление).....	256
Доклад о мировом развитии 2007. Развитие и новое поколение. Всемирный банк.....	256
Бондырева С. К., Колесов Д. В. Традиции: стабильность и преемственность в жизни общества.....	257
Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования.....	257
Кравченко С. А. Монография: Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире.....	258
Серебрянников В. В. Природа человека: источник войн или миролюбия?.....	258
Макарова М. Н. Труд в обществе знаний: образование под вопросом.....	259
Тард Г. Происхождение семьи и собственности.....	259

Наукове життя

Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050 року. Доповідь чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової на спільному засіданні Президії Академії наук України та Колегії Державного комітету статистики України (<i>Київ, 21 листопада 2007 року</i>).....	260
Конференція пам'яті професора С.А. Томіліна (<i>Київ, 18–19 жовтня 2007 р.</i>).....	269
Міжнародна науково-практична конференція “Парадигма соціальної політики України на зламі тисячоліть” (<i>Київ, 30 жовтня 2007 р.</i>).....	273
Вітаємо ювіляра В.В. Онікієнка.....	277
Бібліографічний огляд випусків журналу “Демографія та соціальна економіка” за 2004–2007 рр.....	279
Зміст.....	288
Contents.....	290

Вимоги до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в журналі “Демографія та соціальна економіка”.....	292
---	-----

CONTENTS

Demographic Processes and Trends

PALIY O.M. Demographic Situation in Central and East European Countries.....	3
AKSYONOVA S.Y. Current Childbearing Paradox in Ukraine	14
SHEVCHUK P.E. Recent Changes in Regional Mortality Differentiations and Life Expectancy in Ukraine.....	24
STEPHANOVSKIY A.I. Modified Brass Model Adaptation for Construction of Complete Life Tables of Ukraine.....	38
MALINOVSKA O.A. Migration of Central European and Baltic States Population after the EU Enlargement.....	56
LISOGOR L.S. Sociodemographic Determinants of Labor Force Supply at a Labor Market.....	69
GRISHNOVA O.A., DUMANSKA. V.P. The Increase of Education System Access and its Quality as One of Approaches in Facing Demographic Crisis in Ukraine.....	80

Socio-economic Development

KOLOT A. M. Evolution of Socio-Economic Development's Factors.....	93
LEVIN P.B. Theoretical Issues of Social Infrastructure at a Stage of Post-industrial Economy Formation.....	104
MURACHKO M.I. Intellectual Capital as an Element of Economic Growth in Ukraine.....	116
PETROVA I.L. Income as a Regulator of Labor and Educational Services Markets Interaction.....	130
CHERENKO L.M. Modern Peculiarities of Living Standard's Forming in Ukraine.....	140
BALANDA A.L. Criminal Situation in Ukraine as a Threat Factor for Secure Social Development.....	155
SIROICH Z. Employment Policy in System Transformation of Economics of Poland.....	169

Work, Employment and Socio-labor Relations

KRAVCHUK O. Y. Prevention of Threat for National Security in Social-Labor Sphere in Terms of Globalization.....	179
NOVAK I.M. Reforming of a Payment System for State Sector Workers: Experience of Some CIS Countries and Lessons for Ukraine.....	189
BOYCHENKO E.B. Gender Aspects of Employment and Remuneration of Labor in Economics of Ukraine.....	198
GRINKA T. I. Socio-economic Factors and Conditions for Effective Labor Force Use.....	209

KRASNIKOVA L.I., PODVISOTSKA T.O. Comprehensive Public Health Index: Empirical Analysis and Application for Economic Growth Factors Studies.....	215
ZAYUKOV I.V. Evaluation of Education Influence on the Ukraine Labor Market Formation.....	225

Debatesi

PISKUNOV V.P. On Necessity of Development of Modern Demographic Crisis Theory.....	234
--	-----

Book review

Ukrainian Population Standard of Life (monograph).....	247
Mortality of Workable Population in Ukraine (monograph).....	250
Study on Demographic Situation in Russia in XX century.....	252
Klupt M. Demography of Different Regions of the Earth Planet.....	256
Bondyрева S.K., Kolesov D.V. Migration (Essence and Phenomenon).....	256
The World Development Report 2007. Development and New Generation. World Bank.....	256
Bondyрева S.K., Kolesov D.V. Traditions: Stability and Continuity in the Life of a Society.....	257
Shtompka P. Visual Sociology. Photo as a Method for Research.....	257
Kravchenko S.A. Monograph: Sociology of Modern and Postmodern in the Dynamic World.....	258
Serebryannikov V.V. Human Nature: a Source of Wars or Peaceableness?.....	258
Makarova M.N. Work in a Society of Knowledge: Education is in a Question.....	259
Tard G. The Origin of Family and Property.....	259

Scientific life

Demographic Forecast of Ukraine to 2050. Report of Corresponding Member of National Academy of Sciences, Doctor of Economic Sciences, Professor Ella Libanova at the Mutual Session of Presidium of National Academy of Sciences of Ukraine and State Committee of Statistics of Ukraine Board (<i>Kiev, November 21, 2007</i>).....	260
Conference dedicated to the memory of professor S.A. Tomilin (<i>Kiev, October 18–19, 2007</i>).....	269
International Scientific Conference «Ukrainian Social Policy Paradigm at the Edge of Millennium (<i>Kiev, October 30, 2007</i>).....	273
Congratulations to V.V. Onikienko celebrating his jubilee.....	277
Bibliography of Journal “Demography and Social Economy” for 2004–2007.....	279
Contents.....	288
Format Requirements for Materials Published in Journal “Demography and Social Economy”.....	292

Вимоги до оформлення матеріалів, що подаються для публікації в журналі “Демографія та соціальна економіка”

Рукописи приймаються обсягом 10–15 сторінок формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см., абзац – відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows 95 або 98. Для набору формул, графіків і таблиць використовуються спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Статті подаються у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті на дискеті “3,5” або надсилаються електронною поштою.

Назва статті пишеться великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним прямим та розміщується в центрі. Після назви статті справа – ініціали, прізвище, науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (все виділяється напівжирним курсивом).

Назва рисунку розміщується після самого рисунку, під ним (у центрі). Слово “рис. №_” виділяється напівжирним курсивом, а сама назва рисунку – напівжирним стандартним (прямим).

При використанні таблиць саме слово “таблиця” розміщується справа і виділяється напівжирним курсивом. Нижче – назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним і розміщена в центрі (“шапка” табл. – напівжирним).

При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цифрових матеріалів. Замість слова “Література” вживаємо назву “Джерела” (виділяємо напівжирним прямим). Прізвища авторів (всі) у “Джерелах” виділяються світлим курсивом.

Коротка анотація (2–3 речення, 1 абзац із стислим викладом змісту матеріалу) двома мовами: російською, якщо стаття написана українською, (українською, якщо стаття написана російською) та англійською мовами (summary) розміщується у кінці статті.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зараховані спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання; рецензувати, редагувати, скорочувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська).

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

До тесту **обов'язково** додаються:

- назва статті (окрім мови, якою пишеться стаття) подається англійською мовою.
- авторська довідка (ПІБ повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, поштову та електронну адреси, а також номери телефонів автора).

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2 / 2007

Видавці та засновники:

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України
Свідоцтво про реєстрацію КВ №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове.

Комп'ютерна верстка — Жабіної Н. І.
Дизайн обкладинки — Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 18 грудня 2007 р. Формат 70х100/16.
Папір офс. Гарнітура Newton C.
Обл. вид. арк. 17,6
Тираж 300 пр. Зам. № 378

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 280–8444, 486–0569
e: mail: j_dse@ukr.net
<http://www.idss.org.ua>

Надруковано в ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”
01001, Київ — 1,
вул. Еспланадна, 4–6, оф. 419-2.